

THE UKRAINIAN FORUM

Finding the Center

Beyond
the Russian World
and Ukrainian Ultranationalism

Issue 1:
Has Anything Gone
Wrong in Ukraine?

Editor-in-Chief: John-Paul Himka

Contents

English section

Foreword 1

What Is Ukrainian Forum?

Has Anything Gone Wrong in Ukraine?

John-Paul Himka 4

History, Divisive Mistress

Mykhailo Minakov 8

Diminishing Ukraine: A Country's Internal Entropy during Times of Existential War

Lucan Way 15

Can Ukraine Escape Pluralism by Default?

Volodymyr Ishchenko 21

The Broken Mirror of the World in Crisis

William Jay Risch 46

Defending Identity at the Square: Ukraine's Euromaidan and Antimaidan Reconsidered

Anna Ivanova 52

Taking Ukraine Seriously: On the Obstacles to Asking Why

Grzegorz Rossoliński-Liebe 70

Stepan Bandera and Ukraine's Road to War with Russia

Articles

David R. Marples 74

Russia's War on Ukraine: Analyzing the Situation in the Fall Of 2026

Marco Carynnyk 79

The Palace on the Ikva

Зміст

Український розділ

Передмова 106
Що таке «Український Форум»?

Чи щось пішло не так в Україні?

Джон-Пол Химка 110
Кліо – муза розбрату

Михайло Мінаков 114
Дедалі менша Україна. Внутрішня ентропія в часи зовнішньої екзистенціальної загрози

Лукан Вей 122
Чи може Україна вийти за межі плюралізму за замовчуванням?

Володимир Іщенко 128
Розбите дзеркало світу в кризі

Вільям Джей Ріш 154
Захист ідентичності на майдані: Переосмислення українського Євромайдану та Антимайдану

Анна Іванова 160
Сприймати Україну серйозно: Про перешкоди на шляху до запитання «чому»

Гжегож Россолінські-Лібе 179
Степан Бандера та шлях України до війни з Росією

Статті

Девід Р. Марплз 184
Війна Росії проти України: аналіз ситуації восени 2026 року

Марко Царинник 190
Палац над Іквою

What Is Ukrainian Forum?

In the days before Instagram, Substack, and YouTube, intellectuals published longer, carefully crafted, and thought-provoking texts in journals of opinion. Today such journals, especially in the Ukrainian context, are in short supply. *Ukrainian Forum* takes its inspiration from the "thick journals" of the past, such as Drahomanov's *Hromada* and Franko's *Literaturno-naukovyi vistnyk*. We hope to help address the deficit of serious, in-depth discussion of Ukrainian affairs, symbolized by the empty chamber of the Verkhovna Rada pictured on our cover.

Ukraine, Ukrainians, and Ukrainian society and culture are gravely endangered. It is time to think, and think deeply, about the challenges facing the nation. Ukraine's overwhelming problem is the Russian invasion. Some will argue that since the invasion, all of Ukraine is united. One wishes that were true, but the history of independent Ukraine suggests a far more complicated picture.

Indeed, the idea for this journal and its first issue emerged from observing the Ukrainian chaos that Mykhailo Minakov explores in profound philosophical terms in one of the opening articles. In everyday political life, this chaos has manifested itself in the swings of Ukraine's ideological pendulum, whose various causes and consequences are examined by the contributors to this issue.

Consider the successive transformations of Ukraine's political leadership: from Leonid Kravchuk, a member of the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and an opponent of the People's Movement of Ukraine (Rukh); to Leonid Kravchuk, the first president of independent Ukraine; to the cosmopolitan Leonid Kuchma of his first presidential term; to Leonid Kuchma, the author of *Ukraine Is Not Russia*; to Kuchma, who designated Viktor Yanukovych as his successor; to the Orange Revolution and Viktor Yushchenko; to Yanukovych; then to Euromaidan and everything that followed.

This pendulum, whose swings seemed to have subsided under Kuchma's multi-vector foreign policy, has swung with ever-increasing amplitude over the past twenty-three years – from the outright betrayal of Ukraine's national interests by members of the Yanukovych-Azarov government, who were Russian citizens, to the present-day ideological extremes rooted in the most radical tenets of Ukrainian ethnonationalism, examined in detail by Anna Ivanova in her article.

Such internal instability has weakened the country and, more importantly, continues to weaken it. Nationalist ideological extremes are now provoking a backlash that threatens to send the Ukrainian pendulum swinging back in the opposite direction or, at the very least, to generate internal civil conflict during or after the devastating war against an external enemy.

Within what might be called the intellectual opposition, whose arguments on many issues are difficult to dispute, there is growing support for the view that Ukrainian cultural and linguistic foundations of Ukraine's statehood should play a secondary role in the country's industrial and post-industrial reconstruction and development. These experts also acknowledge that a lack of consensus on linguistic and cultural issues could alienate Galicia.

Other voices defend one of the most characteristic tenets of the pro-Russian ideological extreme: the notion of Russians and Ukrainians being the same nation.

These developments underscore the need for a Ukrainian center – not merely a compromise between competing camps, but a coherent understanding of Ukrainian statehood and national identity capable of bringing together people with different historical experiences, cultural traditions, and political views.

The position of *Ukrainian Forum* is that Ukraine needs to develop such a central Ukrainian ideology. Before shaping its political landscape along the conventional ideological spectrum, Ukraine must establish a principle of cultural and linguistic coexistence – one based on respect for speakers of all languages and bearers of all cultures, while giving fundamental priority to the development of the Ukrainian language and culture. That development, however, must be nonconfrontational, pursued

through positive measures and on a nondiscriminatory basis.

The extremist movements that have long competed to define Ukrainian national identity, as discussed in the articles by William Jay Risch and Grzegorz Rossoliński-Liebe, must cease to determine Ukrainian politics. Only then can Galicia flourish in a future Ukraine, Russian speakers feel that their rights are respected regardless of the region in which they live, and the country have a chance to achieve stability regardless of its external environment.

Only on a foundation of cultural and political tolerance can Ukrainian political pluralism, discussed by Lucan Way in his article, truly develop. And on this foundation, Ukraine may finally be able to rebuild the economic and social foundations that have yet to recover from the destruction of the Soviet project and that continue to struggle amid the global crisis of Western democratic capitalism described by Volodymyr Ishchenko.

This is not to suggest that the contributors to this issue share a single interpretation of Ukraine's problems or agree on their solutions. They approach these questions from different historical, political, philosophical, and economic perspectives. *Ukrainian Forum* seeks to make serious disagreement possible, to ask difficult questions without placing them beyond discussion, and to help develop the intellectual foundations of a more stable, inclusive, and democratic Ukraine.

This is the pilot issue of *Ukrainian Forum*. In the future, we hope to issue the journal quarterly, but it may take an issue or two before we get on track. We will be soliciting some contributions but very much welcome independent submissions.

What kind of submissions? Each issue of Ukrainian Forum will have a thematic focus. The next two issues will explore "Decolonization and Decommunization" and "War and Peace." But our pages are not limited to these themes: we also welcome thoughtful contributions on other subjects. The present issue offers two examples. David Marples provides a sweeping overview of developments in Ukraine since Russia's full-scale invasion, while Marco Carynnyk, in *The Palace on the Ikva*, offers a moving elegy for all victims of violence in Volhynia in 1939–1941.

Send us letters to the editor at *ukrainianforum.org@gmail.com* engaging the articles we publish; we will invite the authors to respond. We want to generate discussion.

House Style

For English-language articles we use American English. The arbiter of our spelling is the Merriam-Webster dictionary, which is online. On many points of style and particularly on references, we follow the Chicago Manual of Style.

We take this opportunity to thank Alan Rutkowski, who has proofread and copyedited some of our texts.

In Ukrainian-language texts, we follow the rules in effect before the adoption of the 2019 revision of Ukrainian orthography. The shortcomings of the 2019 reform, which we believe are numerous, deserve a separate linguistic study. In our view, like many other developments since 2014, this reform was largely driven by a poorly thought-out desire to break away from the Russian and Soviet legacy.

Some of the changes introduced in 2019 revive conventions from the Ukrainian orthography adopted in 1928, commonly known as *skrypnykivka*. This orthography was far from universally accepted by Ukrainian linguists at the time, and archival documents also raise questions about the procedures through which it was adopted. Not every rule abolished in 1933 was necessarily linguistically justified, just as not every change introduced that year was necessarily detrimental to the Ukrainian language.

We believe that the 2019 reform revived some controversial conventions without adequately taking into account their prevalence in contemporary Ukrainian usage. For these reasons, *Ukrainian Forum* retains established spellings such as *проєкт* rather than *проєкт* and prefers *ґ* to *г* when transliterating the Latin *g* in foreign proper names in cases where both variants are now permitted.

English section

Has Anything Gone Wrong in Ukraine?

History, Divisive Mistress

John-Paul Himka

This is an essay in search of the historical roots of the political polarization that has dogged Ukraine since independence in 1991. I am looking at long-term factors that have shaped Ukrainian political culture, to be presented thematically. The aim of these reflections is to explore why Ukrainian society contains a pro-Western, exclusivist Ukrainian nationalism as well as a pro-Russian, national indifferentism, and at times has swung between these -isms like a pendulum, unable to come to rest at a center.

This essay is aimed at readers with more than a passing familiarity with the history of Ukraine. I am using, as it were, historical shorthand, and so some readers might not register some of my points. I am, however, deliberately avoiding longer explanations of historical events and processes so as to bring to the fore the essentials of my argument.

Geopolitics

Divisive geopolitical orientations have been a feature of Ukrainian history since the end of the fifteenth century. At that time, some of the Ukrainian ecclesiastical elite, trying to improve their status in the Polish-Lithuanian Commonwealth, converted to Uniatism. In reaction, other churchmen looked to Orthodox Muscovy to restore what they considered the true faith. Hetman Bohdan Khmelnytsky made an ally of Muscovy with the Treaty of Pereiaslav in 1654, but four years later his successor, Hetman Ivan Vyhovsky, repudiated that agreement and instead signed the Treaty of Hadiach with Poland. For many decades thereafter, the Cossack officers and rank and file were divided between a pro-Russian and a pro-Polish party.

As a sense of national identity began to crystallize among the Ruthenians of Galicia in the second half of the nineteenth century, most of their educated elite chose between the Russophiles and the gente Rutheni, natione Poloni.[1] The ascendance of a Ukrainian identity took off only in the early 1880s. Later, in the 1930s-40s, the geopolitical division reappeared with a vengeance as the influential Organization of Ukrainian Nationalists in Western Ukraine allied itelf with (or looked to) Nazi Germany, hoping that it would help them establish an independent state, while many other Ukrainians remained loyal to the Russian-dominated Soviet Union. In independent Ukraine, there has been a recurring confrontation between pro-Western and pro-Russian orientations.

Regionalism

Every country has regional divisions, and often these regional divisions translate into different political cultures. The USA was rent by a civil war in the 1860s, and the voting patterns of North and South have remained very different to this day. In contemporary Germany, there is a tremendous difference between the political cultures of the West and the East, while Italy is divided between North and South.

Since there had been no successful Ukrainian state formed until 1991, its territory has been the host of many different polities. The whole south of the country was ruled by the Crimean Khanate from the mid-fifteenth century until Catherine II conquered it in the late eighteenth. Poland, Lithuania, and then the Polish-Lithuanian Commonwealth ruled most of the rest of Ukraine from the late fourteenth century until Russia pushed the Commonwealth westward, beginning in the mid-seventeenth century

1 Anna Wendland, *Die Russophilen in Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848-1915* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2001). Adam Świątek, Gente Rutheni, *Natione Poloni: The Ruthenians of Polish Nationality in Habsburg Galicia* (Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press in cooperation with Księgarnia Akademicka, 2019).

and ending also in the late eighteenth century, when Catherine II incorporated most of the Ukrainian territories of the partitioned Commonwealth. Thus most of Ukraine found itself within the Russian empire on the eve of the nineteenth century.

The Western regions of Ukraine had a different history. Bukovina was under Moldavian rule until the Habsburg monarchy acquired it in 1775. Galicia, which had been part of Poland since the end of the fourteenth century, had fallen to Austria three years earlier. Transcarpathia was ruled by Hungary for over a millennium. Although Hungary was, as of 1526, part of the Habsburg realm, it ruled Transcarpathia in a manner very different from how Galicia and Bukovina fared in the Austrian half of the monarchy.

The only time that all of the territories of today's Ukraine were united in a single state was in the period 1954-91, when all of it was incorporated into Soviet Ukraine, a republic within the Russian-dominated Soviet Union.

The second half of the nineteenth century was a formative period for Ukrainian political cultures. Ukrainians in Austria, i.e., Galicians and Bukovinians, lived in a constitutional monarchy, with the basic civic freedoms of the era (notably, freedom of speech and the rights of assembly and association), widespread public education in the Ukrainian language, and participation in elections with a franchise that expanded over time. Most Ukrainians, however, lived under the tsar, in an autocracy, with censorship, little public education and none in the Ukrainian language, and no elections until 1906. In Austria, Ukrainians organized themselves and sent deputies to parliament; in Russia the primary political outlet for Ukrainians who adhered to a separate Ukrainian nationality was revolutionary activity.

To the divisions produced by differing state cultures, we can add others, the most important of which resulted from economic diversity. The West has remained a region of small-scale agriculture, the South of large-scale agriculture, and the East of resource extraction and manufacturing. Then too, there are language differences. From the late 1940s, i.e., after the Germans killed the Jews and the Soviets deported the Poles, Lviv has been a Ukrainian-speaking city, although Russian and Polish are also used by its population. Kyiv in the Soviet period, especially the postwar period, was largely Russian-speaking. In fact, foreigners travelling there in the mid-1970s were ridiculed if they asked for morozyvo instead of morozhenoe. Odesa, Donetsk, Dnipro, and Kharkiv were also Russian-speaking.

Forty Years of Trauma

Political polarization also resulted from damage in the womb to independent Ukraine. The Ukrainian population suffered horrifically from 1914 to 1954: two total wars, in both of which the front crossed back and forth across all of Ukraine; revolution, uprisings, and civil war; purges of the Ukrainian elite in Soviet Ukraine; a manmade famine that killed millions; vicious rule by Nazis and Stalinists; and a national insurgency that was brutally suppressed. Ukraine has proven to be the quintessential "bloodland."[2] The whole political history of independent Ukraine shows that the wounds inflicted in these forty years have never healed, and that different parts of the Ukrainian body have suffered differently and from different causes.

Related to these traumatic experiences, but having separate effects, was the transformation of Ukraine in modern times from a land with many nationalities to a much more homogenous country. Major moments include the mass murder of the Polish population in the Soviet Union in the 1930s, and particuarly in Soviet Ukraine; the deportation of Poles from Western Ukraine in 1939-41; the Holocaust; the Ukrainian nationalist ethnic cleansing of Poles in Volhynia and Galicia in 1943-44; the Stalinists' expulsion of Germans and Crimean Tatars; and the brutal postwar population exchanges between Soviet Ukraine and Poland. The most formative result of this transformation was that Ukraine

2 Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).

became a country reduced primarily to a condominium of Ukrainians, about half of whom were Russophone, and Russians (22 percent in 1989). But in addition, this transformation left in its wake many mass graves, which still trouble the country.

Differing Legacies of Earlier Attempts at Statehood

The two world wars both seemed to offer a chance to establish a state, thus thrusting the question of identity policy upon Ukrainian historical actors. In 1917-18 the Central Rada opted for a democratic polity in which Ukrainians were the majority nation, now endowed with all the rights of which they had been deprived under Russian rule; but the Rada also offered generously extensive rights to all national minorities. The Hetmanate of Pavlo Skoropadsky of 1918 was an authoritarian monarchy in which both Russians and Ukrainians were the major players. In 1941 the Bandera faction of the Organization of Ukrainian Nationalists attempted to establish a dictatorial "Ukraine for Ukrainians," in which ethnic Ukrainians, through the medium of the nationalist Leader, held sway. National minorities were slated for elimination, through assimilation and/or killing.

Thus there was no single tradition that could be seen as the natural way to organize a center around which a Ukrainian civic identity could coalesce. One can see reflections of the above three policies in, respectively, the Declaration of Sovereignty of 1990, the presidency of Viktor Yanukovych, and the presidencies of Viktor Yushchenko, Petro Poroshenko, and (since 2022) Volodymyr Zelensky.

Inadequate Political Thought

The processes that led directly to the formation of a durable Ukrainian state in 1991 were initiated only a few years earlier, in 1988-89, when the Gorbachev reforms began to take root in Soviet Ukraine.

My impression is that the intellectual elite of Ukraine at that time was not up to the task of formulating the kind of profound analyses that were necessary to cement a workable and strong identity for the newborn state. The historian Ivan Lysiak-Rudnytsky often said that the strength of the Ukrainian nation was in its common people and that its weakest component was its elite.

However, there are reasons why the intellectual elite was particularly weak at the moment when independence could be achieved. The problem started in the interwar period. In Western Ukraine the Polish authorities imposed restrictions on Ukrainians who sought higher education. For some years in the 1920s an underground Ukrainian university functioned in Lviv, but after it was banned the most accessible higher education for Ukrainians was the Lviv Theological Academy founded by Metropolitan Andrei Sheptytsky in 1928. Aside from limited access to higher education in interwar Galicia, the intellectual development of the young Ukrainian intelligentsia was hampered by the popularity of the voluntarism and irrationalism promoted with great success by Dmytro Dontsov. As the Soviets were closing in on Galicia in 1944, large numbers of the Western Ukrainian intelligentsia migrated abroad.

The story of the Ukrainian elite was much more tragic in Soviet Ukraine, where a large portion of the Ukrainian intelligentsia was killed in the 1930s.

In the postwar years, when Ukrainian territories were united in the Soviet Ukrainian republic, the authorities imposed uniformity of political thought and conformity in the humanities, arts, and letters. Thus, the Ukrainian elite of the late 1980s was ill-prepared for the challenges that history had tasked them with.

Admittedly, this is an exacerbating rather than a determining factor. One can look at what happened in East Central Europe, where some intellectuals of the highest caliber had been the influential actors in 1989. Today's Czech Republic is not what Václav Havel imagined, nor is today's Poland what Adam Michnik imagined. A global trend towards increasing nationalism has levelled the intellectual field.

Late Statehood

Ukraine became a state very late. Not only did it not have deep roots like France, England, or China, but it also was not included among the states formed in the nineteenth century, such as Belgium, Germany, Italy, and numerous Latin American countries. Most painfully for Ukrainian activists, they failed to achieve statehood during the imperial collapse and revolutionary events following World War I, in spite of heroic efforts. This failure was particularly frustrating given the emergence at that time of many completely new countries such as Finland and Yugoslavia as well of two states that were revived after over a century's absence from the map (Poland and Lithuania). Even during Nazi Germany's rule over Europe, Ukraine could not achieve the status of the collaborationist states of Croatia and Slovakia (both of which were to revive after the collapse of communism). And of course, Ukraine was not able to participate in the anticolonial movements after World War II that saw the establishment of new states across much of Asia and Africa (e.g., Laos and Angola).

If Ukraine had become a state earlier, it still might not have been able to create an identity center, but then again, over time, it might have.

* *

Clearly, it will be a challenge to develop a centered Ukrainian identity, one that would unite rather than divide Ukraine's society. But, as I think this critical moment in Ukrainian history indicates, this is the direction in which the country must proceed in order to survive. It needs a strong foundation to withstand the blows directed at it.

Diminishing Ukraine: A Country's Internal Entropy during Times of Existential War

Mykhailo Minakov

Preliminary Observations

The world is saturated with chaos. However, chaos takes various forms. Some of these forms foster life in all its aspects, while others cultivate entropy and lead to death. Some open space for individual and collective creativity, expanding the boundaries of existence; others pit social forces against one another, creating social hell. Some sustain the pursuit of common wealth and create conditions where different individuals and groups might coexist; others compel a common dearth and fuel an eternal war of all against all. Moreover, the worldly chaos grows more complex because different forms of it are present in different places at different times: these forms shape cultures and traditions, yet they remain open to human influence – they can be transformed through deliberate effort and durable collective will, either enhancing life's possibilities or wiping them out entirely.

Considering this perspective, the question posed by *Ukrainian Forum* – "Has anything gone wrong in Ukraine?" – might appear pointless. If the world and its history are inherently chaotic, then there is no true right or wrong, correctness or goodness – these concepts simply have no ground.

And yet, this question is both valid and worth considering. How else can we understand the internal roots of the ongoing Ukrainian tragedy that has been unfolding for over a decade? The perspective embedded in the question is critically important. We are not concerned here with the external causes, whose importance is no less than that of internal factors in this tragedy. Rather, the question's intentionality directs us toward that part of the sources of the tragedy that stem from Ukraine's own internal specificities – the chaos in us – and that require clarification, understanding, and, possibly, treatment.

One more philosophical preliminary is required. When a significant event occurs, it gathers disparate elements of the world's historical chaos into a coherent whole, imposing a certain order and creating what we usually call "causes." Precisely so: the event defines its "causes," not the other way around. This is both the limitation and the importance of any analytical effort. On one hand, we can only see those origins that the event itself has chosen and points us to – or even commands us to see. On the other hand, within the dialogue between event and analyst, it becomes possible to discern far more than the event intends to reveal. This knowledge can assist therapeutic efforts to reduce harm and help overcome the effects of a tragedy that has come home to the lives of millions in Ukraine.

The Internal Sources of the Ukrainian Tragedy

From within, Ukraine's tragedy manifests itself as extreme polarization – not just the usual political disagreements characteristic of both healthy democracies and toxic autocracies, but something far more destructive: the development of a politically structured, institutionally embedded, and ontologically deepening void between fragments of what was once a cohesive network of people – the multitude – that constituted Ukraine's Third Republic in the early 1990s.[1]

1 On the division of Ukraine's political history into three periods or three "republics," see, for example: B. Lozhkin and V. Fedorin, *The Fourth Republic: Why Europe Needs Ukraine and Why Ukraine Needs Europe* (Kyiv: Novyi Druk, 2016); Y. Hrytsak, "The Third Ukraine: A Case of Civic Nationalism," *Philosophy & Social Criticism*, 50, no. 4 (2024): 674-87; M. Minakov, "Balancing Coercion and Extortion: Change and Continuity in Ukrainian Statehood," *Nuovi Autoritarismi e Democrazie: Diritto, Istituzioni, Società (NAD-DIS)*, 7, no. 1 (2025): 85-98.

This fragmentation is not merely disagreement or competition over different visions of the commonwealth and the national future, which is genuine politics, or koinonia concerning the highest of common goods.[2] It is, in fact, the systematic dismantling of the very possibility of shared existence, of the political community itself. Where once there was the intricate yet interconnected fabric of society – though imperfect, contested, and chaotic – now yawns a carefully crafted and infinitely expanding emptiness that prevents these fragments from recognizing each other as part of a shared Ukrainian reality. I would call this polarizing and self-annihilating force the phenomenon of "diminishing Ukraine."

The phenomenon of "diminishing Ukraine" is sustained by two fundamental cleavages that run far deeper than the well-known cultural split between the eastern/bilingual and western/monolingual poles of Ukraine's globe or the more recent clash between pro-Russian and pro-European partisan orientations.[3] The first cleavage stems from the contradiction, rooted in Ukrainian political ontology itself, between the country and the state. Our chaos is partly organized around the inconsistency between Ukraine as a lively homeland (country), rich in regional particularities and local attachments, and Ukraine as a state apparatus demanding cultural uniformity and total allegiance to ideological authority.

The second key division emerges in the conflict between two incompatible forms of statehood based on Ukraine's power practices: the Leviathan, which maintains civic peace through strict hierarchical structures and a totalitarian social contract concerning a bitter common good, and the Behemoth, which generates perpetual civil war and destabilizes any stable political system through its ideal of a honied common harm. And the intermediate, less radical forms of statehood between these two extremes were unable to establish themselves.

These two fundamental divisions intersect and amplify one another, creating conditions in which ordinary political disagreements metastasize into internal existential conflict, now complicated by external existential war.

Ukrainian Leviathan and Behemoth vs. Country

Thomas Hobbes's stark vision of politics – formed in the turmoil of seventeenth-century British revolutionary upheaval at the start of Modernity – speaks with a disturbing immediacy to the historical phase that Ukraine and much of Eastern Europe entered in 2013. This was when the comfortable illusions of post-communist transition began to fall apart, also signaling that Modernity itself seemed to be ending. Hobbes's idea that the legitimate authority of the state exists in perpetual tension with the constant threat of returning to the state of nature – where life is "solitary, poor, nasty, brutish, and short"[4] – captures precisely the existential stakes that arise as power institutions prove fragile, laws reveal their impotence, and social chaos spreads. The Hobbesian insight that Leviathan's sovereignty isn't a fixed fact but an ongoing achievement – constantly threatened by the forces of dissolution, as embodied by the figure of Behemoth – shows how quickly the apparent normalcy of stable statehood and relative civil peace could give way to a raw struggle for survival. The revolutionary events since 2013's Euromaidan, in this strange symmetry between Modernity's beginning and possible end, seem less like an interruption of progress and more like a return to politics in its most basic form: the fundamental question of who has the power to decide between life and death, order and chaos.

Unlike the Roman provinces of Southern and Western Europe, the lands of Eastern Europe established a more or less regular state presence only in the eighth or ninth centuries. The Dnipro-based

2 See Aristotle's *Politics* II.1.1261a18, III.1.1275b20.

3 Here, I accept and continue to develop the concept of "Little Ukraine," first formulated by Andrii Yermolaiev in 2015. See, e.g., А. Ермолаев, *Капли росы* (Киев: София, 2015).

4 T. Hobbes, Leviathan, ed. R. Tuck (Cambridge: Cambridge University Press, 1996 [1651]), 207.

slave-trading enterprise of the Varangians evolved into the Rurikid dynastic polity of ancient Rus', which laid the foundation for a political culture distinctive to the peoples of Eastern Europe.[5] Here, the foreign origin of ruling groups – and of government as such – came to be seen as a legitimate source of political authority. This regional form of Leviathan rested on a hierarchical contract between foreign rulers and local subjects, with fundamentally different normative systems governing each category. In this arrangement, civil peace of the Hobbesian kind grew from a stark bargain: local communities would obey the foreign government provided they were permitted to maintain their traditional ways of life, while the rulers retained the right to employ radical forms of coercion and extortion. This coercion aimed to preserve the distinction between rulers and ruled without penetrating too deeply into local communal affairs, while the extortion functioned as systematic tribute – protection money that kept governing predators at a safe distance.

This Eastern European Leviathan evolved through successive stages over more than a millennium. Far from weakening this state form, the Mongol conquests, subsequent Tatar overlordship, Lithuanian expansion, and the Polish colonial project of the Lublin Union only reinforced its fundamental logic in Ukraine. Both the Russian empire and the Soviet Union were shaped decisively by this Leviathan model, adapting its core principle – legitimate foreign rule over autonomous local communities – to the demands of imperial expansion and ideological transformation. In this evolution, it was not only the specific form of Leviathan that shaped Ukraine's political culture, but also the strict division between state and country that this arrangement institutionalized.

Within this framework, the "state" refers to formal political structures, institutions, and elites that seek to maintain control over resources, people, and discourse – always retaining its character as a non-indigenous entity, an intruder from the hostile outside world. The "country," by contrast, encompasses the lived realities, traditions, and identities of Ukraine's culturally and regionally diverse population – multiple life-worlds, each with its own local traditions, cultures, and languages, existing in carefully negotiated autonomy from state power. It manifests in civil society, informal networks, and communities that resist or substitute the state's ideological impositions through everyday practices of evasion, accommodation, and quiet dissent. Where the state demands conformity and control, the country pursues survival and local autonomy. Yet the country itself remains fractured by incompatible regional memories that generate mutually exclusive political languages, preventing the emergence of shared civic identity or genuinely pluralistic discourse.[6]

Ukraine's chaos is more complex, however. In certain periods and regions of Ukraine, there have been instances of a completely different kind of statehood: Behemoth. Hobbes invoked this apocalyptic beast to symbolize a state on the verge of collapse, where legitimate authority collapses and society fragments into warring factions, making itself vulnerable to external political interference. Applied to the Ukrainian context, Behemoth represents a form of state formation that actively generates civic conflict rather than controlling it – a situation in which normal political order mechanisms fail, and society goes through a phase of self-destruction.

Behemothic episodes collapse the protective distance between state and country that characterizes the Eastern European Leviathan, resulting in periods of social chaos that paradoxically generate both greater freedom and heightened existential risk. In these moments, the barriers separating governing elites from local communities dissolve, throwing both into direct, often violent contact. The state ceases to function as an external arbiter and becomes instead a prize to be captured, fragmented, or destroyed by competing forces – both internal Ukrainian factions and external powers seeking to reimpose Leviathanic control.

5 Here I follow the theory of Oleksii Tolochko formulated in А. Толочко, *Очерки начальной Руси* (Киев: Лаурус, 2015).

6 For more on state-country division in Ukraine see: M. Minakov, "The Language of Dystopia: The Ideological Situation in Ukraine," *Russian Politics & Law* 49, no. 5 (2011): 43-54.

These external interventions, in collaboration with internal Ukrainian camps, generate entropic processes. Timothy Snyder referred to this recent form of entropy as the "Bloodlands" effect – areas where competing imperial ambitions and local forces collide, turning local populations into victims of existential conflicts that extend beyond their immediate interests and loyalties, as well as transforming the entire region into uninhabitable zones.

Ukraine's sporadic descents into *kozachchyna* and *haidamachchyna*, its wars for independence and *Ruina*, the marvelous creatively destructive 1990s, and the post-Euromaidan revolutionary interregnum all exemplify these Behemothic phases. Each period witnessed the breakdown of established political forms and the emergence of new, often ephemeral configurations of power – moments when ordinary citizens found themselves thrust into roles as political actors, when long-suppressed grievances erupted into open conflict, and when the very foundations of social order became subjects of violent contestation.

The alternation between these two forms of statehood – the distant, predatory Leviathan and the chaotic, self-destructive Behemoth – has created a political culture in which Ukrainians have rarely experienced stable, legitimate governance that serves their collective interests. Instead, they have learned to navigate between external domination and internal fragmentation, developing survival strategies that privilege local autonomy over national unity, personal networks over public institutions, and tactical accommodation over principled political engagement.

The Diminishing Ukraine

At the heart of diminishing Ukraine lies a perverse logic of common dearth – a systematic impoverishment of life-forms that stems not only from external aggressions, but also from the internal dynamics of both Leviathan and Behemoth as they devour the country they claim to govern and care for. This is not the ordinary political competition over scarce resources that characterizes normal democracies, nor even the predatory extraction typical of autocracies. It is something more fundamental: a structural commitment to mutual impoverishment that operates regardless of which political force holds power.

Both forms of statehood – whether the distant, alien Leviathan or the chaotic, fragmenting Behemoth – share a fatal characteristic: they consume the country's substance while generating nothing sustainable in return. The Leviathan treats Ukraine as a colonial territory to be exploited, maintaining power through the systematic weakening of local communities and their organic bonds of rhizomatic life-worlds. The Behemoth, conversely, feeds on conflict itself, requiring the constant multiplication of grievances and the escalation of mutual antagonisms. Neither form recognizes the country as something equal, or at least an object to be nurtured, developed, and served. Both see it as raw material for their own reproduction.

This logic of common dearth explains why Ukraine's political cycles[7] have consistently resulted in net loss – why each revolution, each change of regime, each moment of apparent progress has left the country poorer in human capital, social trust, and cultural richness than before. The state, in both its Leviathanic and Behemothic manifestations, has become a machine for converting the country's accumulated wealth – social, cultural, and material – into political energy that ultimately dissipates into nothingness.

The Ukrainian Behemoth operates according to a distinctive principle: it is not a single revolu-

7 On these cycles see: H.E. Hale, "Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia," *World Politics* 58, no. 1 (2005): 133-65; O. Huss and O. Bertelsen, "The Perpetual Cycle of Political Corruption in Ukraine and Post-revolutionary Attempts to Break through It," in O. Bertelsen, ed., *Revolution and War in Contemporary Ukraine: The Challenge of Change* (BoD-Books on Demand, 2016), 317-53; B. Madlovics and B. Magyar, "Ukrainian Regime Cycles and the Russian Invasion," *CEU DI Working Papers* 13 (2023), 1-74.

tionary force, but a multitude of warring minorities, each defined not by what it seeks to build but by whom it seeks to harm. When any of these minorities takes control of the state apparatus, its main goal is not only advancing its own agenda but also systematically damaging rival groups. This transforms governance into a negative-sum game of common dearth where victory is measured not by shared prosperity but by the successful humiliation and weakening of opponents.

What makes this particularly corrosive in the Ukrainian context is that these competing minorities, despite their indigenous origins, inevitably become internal foreigners once they assume power. The very act of capturing the state machinery alienates them from the organic communities they claim to represent. They must enforce their vision through the same mechanisms of distance and coercion that characterize foreign rule, thereby reproducing the Leviathanic logic even in moments of supposedly popular empowerment.

In the past three decades, the Behemoth has visited Ukraine repeatedly with devastating regularity. It emerged in 1990-1991, helping to secure independence through the dissolution of Soviet structures, only to retreat as the chaos of freedom proved unmanageable. It returned in 1993-94, creating the conditions that later enabled Kuchma's Leviathanic consolidation. The twenty-first century witnessed two major Behemothic eruptions in the form of the Orange Revolution (2004-05) and Euromaidan (2013-14), each promising democratic transformation but ultimately preparing the ground for new forms of autocratic control. Now, as Ukraine faces existential war, the Behemoth approaches the Kyiv hills once more, drawn by the scent of collapsing society and the opportunity to feast on the fragments of a disintegrating state apparatus.

The Ukrainian Leviathan embodies a more insidious principle: it presents itself as metaphysically – and often geographically – foreign as a source of its legitimacy rather than as a liability to be overcome. This is not the ordinary distance between rulers and ruled that characterizes all complex societies, but a deliberate cultivation of alienation as the foundation of political authority. The Leviathanic state in Ukraine does not merely govern from above; it governs from outside, positioning itself as the representative of transcendent principles that supersede local attachments and particularities.

In the three decades since independence, this Leviathanic impulse has been embodied by some periods during the presidencies of Leonid Kuchma, Viktor Yanukovych, Petro Poroshenko, and even Volodymyr Zelensky – each representing different ideological orientations but sharing a common dynamic that led them to govern Ukraine as if from beyond its borders. Each of these Leviathanic experiments has promised unity, stability, and civil peace under authoritarian rulership, but has delivered only the temporary suppression of Ukraine's inherent diversity. By cutting itself off from the country's actual life-worlds, the Leviathanic state becomes incapable of genuine governance, able only to impose order through increasingly coercive and extortive means that ultimately provoke new cycles of Behemothic resistance.

Kyiv occupies a unique and tragic position in this dynamic as a capital city that is simultaneously indigenous and foreign, native and alien to the country it claims to head. As the historical urban center, Kyiv possesses unquestionable indigenous credentials – it is Ukraine's most organic urban space, rooted in centuries of continuous settlement and cultural development. Yet, as the seat of state power since the Varangians, it has become the primary site of alienation, the place where members of the ruling groups learn to govern Ukraine as if it were a foreign land.

This duality manifests in Kyiv's role as both the launching pad for Behemothic takeovers and the administrative center where these revolutionary energies are inevitably channeled into Leviathanic structures. As an indigenous space, Kyiv serves as the natural gathering point for Ukraine's diverse multitude – the place where regional representatives come to compete and collaborate in shaping national policy. But as the seat of state power, it becomes the site where successful political forces learn to exercise dominance over the very organic communities that elevated them to power.

The city's architecture reflects this contradiction: the golden domes of St. Sophia's Cathedral, sym-

bols of organic spiritual authority rooted in local tradition, as well as local interpretations of the Byzantine and Polish Baroque influences, stand in uneasy tension with the governmental buildings in the style of the Russian imperial classicism and the Soviet constructivism that house institutions designed to impose uniform rule over Ukraine's diverse regions. Kyiv thus embodies the fundamental contradiction of the Ukrainian fate: the impossibility of governing a genuinely diverse country through institutions that require homogenization as the precondition for effective control.

The most damning evidence for the reality of diminishing Ukraine lies not only in abstract political analysis but also in the simple arithmetic of existential decline. In the constant revolutionary cycles that have defined Ukraine's Third Republic, the state apparatus has been continuously challenged and periodically overthrown. However, it was not the ruling groups that lost their interest – it was the country itself that emerged as the permanent loser. Each oscillation between the Behemoth and Leviathan phases has left Ukraine with fewer people, weaker social ties, and diminished ethnolingual, confessional, and cultural diversity.

The demographic statistics tell a stark story of the constant depopulation of Ukraine since the early 1990s. But the loss is not merely numerical – it is qualitative. Generations have become increasingly disconnected from one another, with each electoral cycle witnessing the emergence of new political movements that explicitly reject the experiences and wisdom of their predecessors. "Steal your babusya's passport" became an unofficial electoral motto of youngsters, capturing the systematic devaluation of intergenerational continuity that has characterized Ukrainian political life.

The country's ethnolinguistic and confessional diversity – once a source of cultural richness – has been steadily diminished through emigration, assimilation, and the pressures toward homogenization. The fragments of Ukraine's multitude, rather than learning to coexist within a genuinely pluralistic framework, have drifted further apart, separated by an ever-widening void of mutual incomprehension and ressentiment.

This is diminishing Ukraine in its most literal sense: a country that grows smaller and emptier with each passing political cycle, not merely in population but in the diversity of life forms – human and animal, cultural and natural – that it sustains. The variety of choices available to its citizens in matters of knowledge and faith, speech and silence, continues to contract. It is as if someone has inscribed on St. Sophia's walls the graffiti of divine judgment: MENE, MENE, TEKEL, UPHARSIN – weighed in the balance and found wanting, numbered and finished, divided and given away.

The Therapeutic Impossibility: Between the Cherry Orchard and the Bloodlands

These reflections, I believe, provide an answer to the question of what went wrong in Ukraine. The tragedy lies not in any single political mistake or historical accident, but in the structural impossibility of sustaining a genuine political community within the oscillating cycle of Leviathan and Behemoth that has defined Eastern European statehoods for over a millennium. Ukraine has been caught in a fatal dialectic: the alien Leviathan that governs from outside while systematically weakening local life-worlds, and the chaotic Behemoth that promises liberation but delivers only fragmentation and mutual harm. Both forms of state power treat Ukraine not as a living community to be nurtured, but as raw material for their own reproduction. The result has been the progressive diminishment of everything that makes life worth living – human connections, cultural diversity, intergenerational continuity, and the basic possibility of shared existence. What went wrong was not a deviation from some proper path, but the very logic of Ukraine's long-term political development itself.

Yet knowing what went wrong does not automatically reveal the path forward. As an ontological anarchist, I envision the possibility of something radically different: the rebirth of the Ukrainian rhizome through a minimalist state, robust constitutional democracy, and genuinely autonomous

self-governance. This would mean resurrecting the organic networks of local life that both Leviathan and Behemoth have systematically destroyed, creating space for Ukraine's diverse communities to flourish without the mediation of alienating state power. In essence, it would require replanting Taras Shevchenko's Cherry Orchard – that symbol of rooted, flourishing community life whose destruction Anton Chekhov so poignantly registered at the dawn of the twentieth century. Such a Ukraine would embrace its multiplicity rather than demanding homogenization, would govern through genuine consensus rather than coercion, and would treat political power as a tool for nurturing life rather than controlling it.

But I remain deeply uncertain whether such therapeutic renewal is possible, or even appropriate, for a continent now plunged into a new era of international warfare. The forms of worldly chaos that currently grip Eastern Europe seem merciless toward any attempt to cultivate the delicate conditions necessary for organic political life. The Bloodlands did not finish in the twentieth century; they are recurring nowadays, creating an environment where survival itself requires the very forms of state mobilization and social militarization that preclude the gentle work of community rebuilding. Perhaps the dream of the Ukrainian rhizome is simply incompatible with the existential realities of our historical moment. In this recognition lies my deepest pessimism: that life, in any form worthy of the name, may not spring again in these tortured lands for the foreseeable future. The diminishing Ukraine may continue to diminish until nothing remains but the memory of what might have been – and the bitter knowledge of what went wrong.

Can Ukraine Escape Pluralism by Default?

Lucan Way

Since gaining independence in 1991, Ukraine has suffered from significant levels of corruption, stalemate, and failed efforts at reform. In the 1990s, Ukraine was seen as one of the most corrupt countries in the world,[1] plagued with hyperinflation and stalled reforms.[2] During that time, it experienced one of the lowest growth rates in all of Eastern Europe. Such dysfunction was due in part to weak institutions as well as regional divisions and a strong communist party in the East that consistently blocked reforms.

Yet, as I have argued elsewhere, there was a distinctive upside to such dysfunction. Weak institutions and regional divisions fostered democratic pluralism in Ukraine. Under conditions of what I call *pluralism by default*, leaders of Ukraine lacked the capacity to impose authoritarian rule: they were unable to keep allies in line, manipulate the electoral process, starve opponents of resources, or violently suppress opposition challenges. In the 1990s and 2000s, divisions between East and West also facilitated pluralism by providing mobilizational appeals to each side when it was out of power. To an important extent, popular mobilization in the 1990s and early twenty-first century was driven less by a robust civil society and more by the regional divide.

Yet, the 2014 and 2022 Russian invasions of Ukraine dramatically altered the political landscape in ways that would seem to undermine pluralism by default and weaken the earlier sources of Ukrainian pluralism. First, the invasion significantly reduced regional divisions by taking numerous ethnic Russians out of the equation and weakening Russophile sentiment in the rest of the country. The invasions have also strengthened institutions – generating a substantially stronger military. The combination of greater Ukrainian unity, more powerful state institutions, and external threat would seem to increase dangers of authoritarianism in Ukraine. But so far there is only mixed evidence that democracy is in grave danger. While elections have been delayed due to the war, opposition remains active, and society has demonstrated the capacity to push back against Zelensky's efforts to manipulate power.

Pluralism by Default in Ukraine 1991-2022

In its first decades of independence, Ukraine experienced significant levels of democracy and pluralism: five turnovers in the country's top leadership (four electoral),[3] a consistently lively independent media, and repeated mass movements for political change. In 1990, 1994, 2004, and 2014, mass mobilization contributed to either immediate changes in national leadership (1990, 2004, 2014) or early elections and changes in leadership (1994).

Such pluralism is surprising. Massive rents from an extensive gas transit network gave incumbents the resources to buy off potential enemies and monopolize political control.[4] Simultaneously, "a profound disregard for the rule of law" and a "weak and politicized criminal justice system" made it possible for leaders to bring criminal charges against their adversaries.[5] Ukraine also emerged from

1 https://www.transparency.org/en/cpi/1998 In 1998, Ukraine was one of the top 20 percent most corrupt countries in the world according to Transparency International.

2 J.S. Hellman, "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions," *World Politics* 50, no. 2 (1998): 203–34.

3 Elections resulted in a change of national leadership in 1994 (Kravchuk to Kuchma), 2004 (Kuchma to Yushchenko), 2010 (Yushchenko to Yanukovych), and 2019 (Poroshenko to Zelensky). In 2014, change in leadership occurred due to President Yanukovych's decision to leave the country after which Petro Poroshenko was elected President.

4 Balmaceda, Margarita. 2013. *The Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania*. Toronto: University of Toronto Press, pp.93-152.

5 Ryabinska, Natalya. 2011. "Media: The Media Market and Media Ownership in Post-Communist Ukraine Impact on Media Independence and Pluralism." *Problems of Post-Communism* 58, No. 6 (November/December)p. 5; http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2010

the Soviet era with a relatively weak civil society and opposition that confronted a "fundamental imbalance in raw political power."[6]

So where did democracy come from? As I have argued elsewhere, Ukrainian pluralism emerged in large part from incumbent weakness and regional divisions.[7] Repeated turnovers came about less because the country has had a particularly large number of died-in-the-wool democrats[8] or a particularly strong civil society, and more because oligarchs and ex-nomenklatura were highly divided and lacked the necessary state or party organization to centralize political control. Their mutual distrust was too high to allow the consolidation of authoritarian rule. Activists and protesters on the ground were central. But their unity and passion generally derived less from shared democratic values and more from commitment to competing and polarized conceptions of the nation.

In the first place, state weakness and the lack of robust ruling parties undermined efforts to use force against political opponents and meant that former allies of the president often defected into opposition – facilitating political pluralism. For one, the coercive apparatus was quite weak. Ukraine's military and coercive apparatus in the early 1990s had little discipline and suffered from persistent wage arrears.[9] Many SBU (former KGB) officers maintained "unbroken connections" to Moscow, which was thought to retain "significant influence" over security forces in Ukraine – thus undermining Kyiv's central control.[10] Simultaneously, fiscal crisis and institutional disarray severely weakened central control over state enterprises and local governments.

Ruling parties were also weak. Since independence, only a single president – Viktor Yanukovych (2010-14) – has been able to draw on a cohesive and well-organized party.[11] For example, Ukraine's first president, Leonid Kravchuk, came to power in part by abandoning the communist party, which moved into opposition in the early 1990s. The president was instead backed by a loose, regionally diverse and non-ideological "party of power" – or network of opportunistic elites that had no formal organization and was held together solely by self-preservation and "the idea of maintaining power."[12] Although many of the *people* remained the same from the Soviet era, the hierarchical *organization* of the elite had totally disappeared. Government functionaries, like Yevhenii Marchuk, Kravchuk's head of security, functioned as loosely knit "free agents."[13] Subsequently, presidents Leonid Kuchma, Viktor Yushchenko, and Petro Poroshenko also lacked strong parties.[14]

State and party weakness fostered pluralism. For one, incumbent weakness undermined efforts to clamp down on opposition and assert authoritarian control. Thus, as Kravchuk tells us in his memoirs, when in early January 1994 he ordered the ministries of security, interior, defense, and border guards to suppress parliament and delay the elections, they simply refused. [15] The security services were underfunded and demoralized; cabinet officials had no organizational or partisan ties to Kravchuk and

6 Kubicek, Paul. 2000. *Unbroken Ties: The State, Interest Associations, and Corporatism in Post-Soviet Ukraine.* Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 618.

7 Lucan Way, *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics* (Johns Hopkins 2015)

8 Mark Beissinger, 2013. "The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution." *American Political Science Review* 107 (August): 581–82.

9 Anderson, Julie, and Joseph Albini. 1999. "Ukraine's SBU and the New Oligarchy." *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 12, No. 3, p. 288); *Nezavisimost'* (11 August 1993: 3).

10 Anderson, Julie, and Joseph Albini. 1999. "Ukraine's SBU and the New Oligarchy." *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 12, No. 3, pp. 286, 285.

11 See Way *Pluralism by Default*, chapter 3.

12 Whitmore, Sarah. 2004. State Building in Ukraine: The Ukrainian Parliament, 1990-2003. London: RoutledgeCurzon, p. 32; Holovaty, Serhiy. 1993. "Ukraine: a View from Within." *Journal of Democracy* 4, No. 3: 110-13, p. 112.

13 Bondarenko, Kost'. "Evgenii Marchuk: zhizneopisanie kandidata v ukrainskie De Golli. Chast' vtoraia." *ForUM,* 9 September 2004

14 In contrast to other presidents, Yanukovych came to power in 2010 as the first "party president" with a prime minister, Mykola Azarov, from the same party backed by powerful, relatively unified and wealthy regional interests.

15 These events are described in detail in Kravchuk's memoirs (Kravchuk, Leonid. 2002. Maemo te, shcho maemo: Spohady i rozdumy. Kyiv, Ukraine: Stolittia, pp. 227-228).

thus little reason to take any risks to keep him in power. As a result, Kravchuk was forced to go ahead with elections in 1994 that he lost. A similar set of events occurred a quarter century later – in 2018 – when, following a Russian naval attack, President Poroshenko declared martial law, which would have postponed upcoming presidential elections. Due in part to opposition from his own allies, however, he was forced to amend the law and hold the elections as scheduled. He was then soundly defeated by a political outsider, Volodymyr Zelensky. Furthermore, party weakness undermined efforts to consolidate power by encouraging elite defection. Thus, presidents Kravchuk, Kuchma, and Yushchenko were all challenged by former allies (Yuliia Tymoshenko in the case of Yushchenko) or subordinates (Kuchma in the case of Kravchuk and Yushchenko in the case of Kuchma).

Regional cleavages also provided an important source of pluralism. Based on key historical and ethnolinguistic differences, Ukraine until at least 2014 could roughly be separated into three separate regions – West, Center, and East – that encompassed distinct blocs of political attitudes and became a highly attractive political resource for politicians and activists seeking to mobilize support. Surveys in the 1990s and 2000s identified significant cultural differences between Eastern and Western Ukraine. Western Ukrainians celebrated different holidays, and expressed greater support for the European Union and NATO and less support for Russia and the CIS than did their counterparts in the East.[16] Finally, for many years Central Ukraine was the country's "swing" region. Under Russian domination since the seventeenth and eighteenth centuries, Central Ukraine lacked the history of nationalist mobilization found in Galicia but was more dominated by Ukrainian-speaking Ukrainians than Eastern and Southern Ukraine.

The question of regional cleavages is highly controversial within Ukrainian studies because they have been used by Russian officials and other hostile forces to make the claim that Ukraine is not "real" (as if there *is* something called a "real" nation). While certainly not immutable, the divide dominated in the first decades of Ukrainian independence because it provided politicians with a relatively easy way to mobilize supporters that leaders found difficult to ignore. Indeed, the most enduring post-Soviet Ukrainian parties were built upon strongly polarized regional bases – including the Ukrainophile *Rukh* and the Russophile Communist Party and Party of Regions. Few politicians gained power without choosing sides – although some, such as Kuchma in the late 1990s, *switched* sides. In the end, national differences helped generate some of the most regionally polarized elections in the world. Thus in 2010, Viktor Yanukovych won 77 percent of the vote in the East – compared to 8 percent in Galicia and 16 percent in the West as a whole.[17] The electorate was similarly polarized in 1994 and 2004. By way of contrast, in the United States, often seen as highly divided, no major candidate won less than 30 percent in any state in the 2008 Presidential elections.

Regional divisions fostered pluralism by helping to mobilize voters and protesters against incumbent power. Until Russia's full-scale invasion, power regularly changed hands between politicians with bases of support in either Russophile or Ukrainophile populations. Thus in 1994, the Russophile challenger Kuchma defeated the Ukrainophile incumbent Kravchuk; in 2004, the Ukrainophile Yushchenko defeated Kuchma's chosen Russophile successor, Yanukovych; and in 2010, Yanukovych defeated Yushchenko. Finally, while regional divisions were weaker in 2019, the challenger (Zelensky) had greater support in the East than did the incumbent Poroshenko whose support was greatest in the west.

Regional identities also fostered mass mobilization. In 1994, Eastern Ukrainian miners mobilized against Kravchuk, forcing an early election and bringing down his government in 1993-94. By contrast, Ukrainophile populations spearheaded efforts to overthrow Yanukovych in both 2004 and 2014.

16 Hesli, Vicki. 1995. "Public Support for the Devolution of Power in Ukraine: Regional Patterns." Europe-Asia Studies 47, No. 1 p. 106); Khmelko, Valeri, and Andrew Wilson. 1998. "Regionalism and Ethnic and Regional Cleavages in Ukraine." In Taras Kuzio, ed. *Contemporary Ukraine*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, pp. 69-70.

17 Calculated from cvk.com.ua.

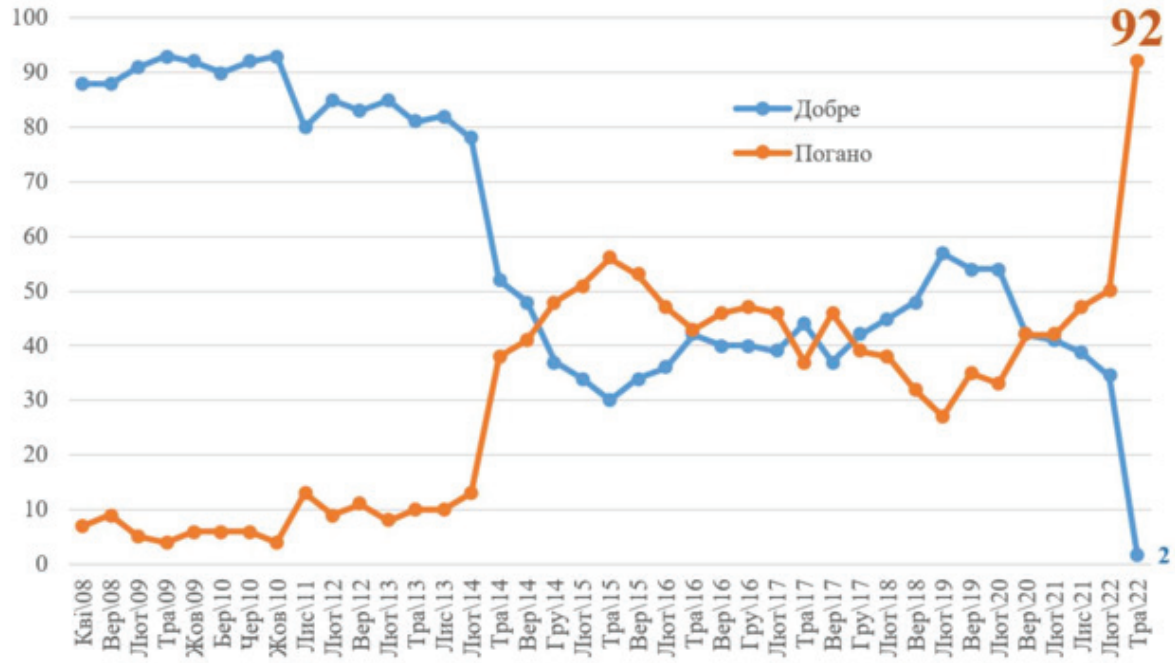
First, while survey research suggests that pro-Yushchenko demonstrators in 2004 possessed "weak commitment to democratic ends,"[18] those protesting overwhelmingly stated that they "wanted to see Ukraine as Ukrainian rather than as an appendage of Russia."[19] Speaking Ukrainian increased the odds of demonstrating by 382 percent.[20] Regional identities were also important in the 2013-14 Euromaidan protests. Across the country, a disproportionate share of anti-government protests was concentrated in Western Ukraine.[21] Within Kyiv, an overwhelming share of protesters were from Western or Central Ukraine.[22]

Thus, in the first decades of independence Ukrainian pluralism was bolstered to an important extent by authoritarian weakness and regional divisions.

After Invasion

The 2014 Russian seizure of Crimea and especially the 2022 full-scale invasion dramatically altered the Ukrainian political landscape – potentially undermining key sources of pluralism in the country. For one, the invasions reduced the power of Russophile forces that helped create an evenly balanced electorate. The separation of Crimea and the Donbas resulted in the departure of a highly Russophile 20 percent of Ukraine's electorate. More broadly, the invasions dramatically reduced public support – in both East and West – for Russophile political forces. As we can see in the figure below from the Kyiv International Institute of Sociology, Ukrainian attitudes toward Russia declined dramatically after the seizure of Crimea – falling from about 75 percent support of Russia in February 2014 to less than 40 percent support in December of that year. After the full-scale invasion of 2022, support dropped to below five percent.

Attitude of Ukrainians towards Russia, April 2008 to May 2022 (blue=good; orange=bad)[23]

18 Mark Beissinger, "The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution." *American Political Science Review* 107 (August), pp. 575, 58).

19 Taras Kuzio 2010. "Nationalism, Identity and Civil Society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution." *Communist and Post-Communist Studies* 43, No. 3 (September), p. 292.

20 Lucan Way 2011. "National Identity and Authoritarianism: Belarus and Ukraine Compared." In Paul D'Anieri, ed. *Social Mobilization in Ukraine*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.

21 "Статистика протестних подій Майдану: учасники, географія, насильство" (http://www.cedos.org.ua).

22 "Річниця Майдану – опитування громадської та експертної думки" (dif.org.ua).

23 See https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1

On the one hand, this shift in support for Russia might be considered a good thing – insofar as it eliminates support for Russophile political forces that were often highly authoritarian. At the same time, greater national unity makes Ukraine more susceptible to traditional nationalism that has often facilitated authoritarianism – especially in the context of war. In the country's first decades, traditional appeals to patriotism often divided the country and thus were not useful in garnering public support for autocrats. However, a more unified Ukrainian identity has arguably opened the way for Ukrainian leaders to utilize nationalism to unify the population around a common threat, discourage opposition, and justify repression.

Second, the Russian invasion resulted in a more effective state. For one, anti-corruption initiatives that began after the 2014 invasion – together with Ukraine's need to appeal to Western donors for its survival – has resulted in a noticeable decline in corruption.[24] While corruption remains an important issue, the country no longer ranks among the most corrupt countries in the world as it did in the 1990s.[25] In addition, the armed forces have become significantly more effective. In the early 2010s, the military was so weak that it was unable to respond to Russia's takeover of Crimea. Three years after the full-scale invasion, however, the Ukrainian military had become "by far Europe's biggest and most effective fighting force" consisting of "battle-hardened" troops.[26] In other countries – such as Armenia – military veterans have been an important source of authoritarian repression. Combined with increased national unity, and existential threats to national survival, such increased capacity would seem to create a serious danger to Ukrainian democracy.

So where does Ukrainian democracy stand after such profound shifts in the political context? On the one hand, the war has created serious problems for democracy. Ukraine has been under martial law for more than three years and has been forced to delay presidential elections due to the war.[27] In addition, media freedom has suffered. After the full scale invasion, three opposition-oriented TV stations (Espresso TV, Channel 5, and Direct) were taken off main terrestrial TV network[28] because they refused to join "United News" – an effort to unite all news programs into a single 24-hour news program.[29]

At the same time, important elements of pluralism remain. All three opposition channels continue to operate via satellite and online, and stories of corruption and criticism of Zelensky abound in the media. Furthermore, while numerous pro-Russian political forces were banned after the full-scale invasion, a number of opposition parties continue to operate openly – including European Solidarity, headed by Zelensky's rival Petro Poroshenko, Batkivshchyna, and Holos. Opposition politicians openly criticize the president. Finally, the ruling party itself is highly fragmented. A significant number have gone into open opposition and many others frequently fail to show up to vote. As a result, Zelensky's party often requires and seeks out opposition support to pass legislation.[30]

Even in the context of war, mass protest remains as before a factor in Ukrainian politics. In July 2025, when government officials raided the offices of the National Anticorruption Bureau and sought to strip its independent authority, thousands of activists took to the streets in Kyiv. Polls suggested that an overwhelming share of the population supported the protests.[31] Thus, even though Ukraine was

24 https://www.oecd.org/en/publications/2025/05/oecd-integrity-and-anti-corruption-review-of-ukraine_4d9e5ab7.html

25 In 1998, Ukraine ranked among the top 20 percent of the most corrupt countries in world according to Transparency International. Now it is roughly in the middle of the pack among countries covered by Transparency International.

26 https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-growing-military-strength-is-an-underrated-factor-in-peace-talks/

27 https://www.journalofdemocracy.org/online-exclusive/why-ukraines-elections-can-wait/

28 https://rsf.org/en/three-ukrainian-tv-news-channels-barred-digital-video-broadcasting-past-year

29 https://www.journalofdemocracy.org/online-exclusive/ukraines-information-warriors/

30 https://www.clingendael.org/sites/default/files/2023-09/work-in-progress.pdf pp. 19-20.

31 https://gradus.app/uk/open-reports/69-surveyed-ukrainians-support-protests/

under fierce attack from Russia, President Volodymyr Zelensky was forced to reverse course. Furthermore, while a significant majority of Ukrainians say they approve of Zelensky, just a quarter believe that he should remain in office after the war.[32]

Thus, as expected, Ukraine's changed political landscape and war with Russia have partly undermined the country's democracy. However, pluralism persists. Despite facing a far more existential external threat than does its eastern neighbor, the Ukrainian political system does not resemble anything close to the dictatorship in Russia. Popular opinion and civil society remain important checks on government power. The invasion and increased national unity have not undermined the Ukrainian population's readiness to oppose those in power.

32 https://kyivindependent.com/around-25-of-ukrainians-wants-zelensky-to-remain-president-after-war-poll-shows/

The Broken Mirror of the World in Crisis

Volodymyr Ishchenko, Freie Universität Berlin

Which Ukraine?

When we ask how Ukraine arrived at its present catastrophe, the first question should be: *which* Ukraine are we talking about?[1] The war has been lived through in radically different ways. For some Ukrainians, it has meant death, dispossession, exile. For others, it has meant career breakthroughs, political projects suddenly feasible, or access to new resources and sources of income. Ukraine is not and has never been a single subject, but a mosaic of diverse and diverging fates.

The war economy has generated its share of predators: middlemen in weapons supply and humanitarian aid, conscription officers pocketing bribes, corrupt rent-seekers at the highest level of the government. But these are only among the most obscene forms of profiteering. On both sides of the front, new business and career opportunities have been seized. Some of those who stayed in occupied territories filled the posts vacated by those who fled. Figures like Viktor Medvedchuk, losing fortunes in Ukraine, could have found fresh stakes in Russian real estate, Donbas metallurgy, Siberian oil (Titov, 2023). At the same time, many have climbed up in ways more legitimate for the Western elites: into politics, into public visibility, into cultural and academic prominence at home and abroad. To be a "Ukrainian voice" in Western media and institutions has itself become a mode of career ascension (Ishchenko, 2022a), playing a role not unlike that of Cuban, Venezuelan, or Iranian "voices," typically drawn from privileged groups.

Paradoxically, even amidst devastation, an optimistic discourse has taken hold among influential segments of both the Ukrainian and Western public. Prominent commentators hailed wartime Ukraine as more democratic than ever and even economically buoyant (Cooper, 2024; Gumenyuk, 2022; Onuch & Way, 2024). Somehow they look past the fact that most of the state budget had become entirely dependent on Western funds, and that the suppression of opposition and dissent, however unsurprising in wartime, is a problem for democracy, not a sign of its vitality. As late as 2025, some exalted Western leftists reported that Ukraine's Armed Forces relied "on a popular war effort, with the army made up of ordinary workers, trade unionists, students, LGBTQ people, and volunteers fighting for their communities" (Lanson & Le Tréhondat, 2025), while remaining conspicuously blind to the realities of "busification" (brutally forced conscription on the streets), the mass scale of draft evasion, and record levels of desertion. Ironically, in the 1930s many prominent Western leftist intellectuals made pilgrimages to Stalin's USSR, celebrating the revolution's achievements while averting their eyes from famine and terror (Furet, 2000). Their present-day successors, applauding wartime Ukraine, cannot even plead the excuse of restricted access. The realities of Ukraine's economy, state, society, and army have been extensively documented and freely available online. What is missing is not information but the willingness to see: a blindness no longer imposed by censorship, but chosen in the name of "solidarity" – solidarity with those who fit their ideological fantasies rather than those who suffer the most.

Many Ukrainian (and not only) intellectuals, meanwhile, greeted the war as an epochal chance for "derussification" and "decolonization," the long-awaited moment to recast Ukraine in their own image and likeness. As one Ukrainian writer exulted in the essay "The country of our dream":

> Day by day, we realize dreams we had for years… We pay a horrible price, but in exchange we receive things once thought utopian – impossible to implement in practice… For example, the derussification of cities and public space (Liubka, 2022).

1 The work on this article was supported by the Einstein Foundation.

For many in these circles, the war presented not a catastrophe but an unprecedented opportunity. As polemicist Mykhailo Dubynianskyi put it, such visions are possible only because "someone else pays the horrible price" (Dubynianskyi, 2023) – the millions who lost their lives, their health, their close ones, or their homes.

Nor is this dynamic confined to elites. Many refugees have found opportunities abroad, especially for their children. Landlords in Ukrainian cities discovered windfalls in letting apartments to displaced families. Local economies of survival and profit have grown amid the ruins. The war has crushed lives, but also opened avenues that would otherwise never have appeared.

Ukraine today is like a shattered prism: each fragment refracts the same catastrophe into a different color. Some see blood and ruin; others glimpse opportunity. For some, the opening of peace negotiations offered a space for hope; for others, it unleashed hysterical denunciations of capitulation. Some have been in the army for several years and cannot wait for demobilization. Some hide from or resist busification. Some would rather kill a conscription officer than go to the front line. The war has only posed the question more sharply than ever: *who will benefit, and who will pay the highest price*?

The answer to this question is not decided by the people together in any act of collective "self-determination." The war has not only produced diverging interests among Ukrainians but has deepened the inequality in their political capacity to pursue those interests. Those empowered by the war have typically been the more privileged, affluent, educated, organized, already aligned with and connected to elites in Ukraine and the West. Those marginalized by it have typically been the subaltern, the poorer, the less educated, and atomized. They were already the least equipped to defend their interests before the war, and are even less so now.

It was not supposed to end this way. Many, such as some of the authors cited above, saw the war as the culmination of a long historical process of national consolidation: not fragmentation and dispersal, but the forging of a unity that would finally settle, once and for all, the questions of what Ukraine is and who Ukrainians are in relation to Russia, to the West, to the rest of the world. The war was expected to fix some fundamental common interests of a nation that had spent decades, or even a century, failing to agree on what those interests were. Beyond national consolidation, it was anticipated to complete Ukraine's full integration into the international order organized by Western elites – into "civilization" itself – joining the club of the most developed and rich nations and leaving behind what the ideologues and beneficiaries of that order presented as the burdensome legacy of the Soviet Union: that supposedly dead-end road of suffering and delusion, first enforced by bloodthirsty fanatics and later mismanaged by hypocritical bureaucrats. Furthermore, the fighting and winning Ukraine was to serve as a shield for the "democratic world" against the authoritarian threat, and in doing so to reaffirm the whole post-1989 narrative of liberal capitalism's triumph, supplying, both at home and internationally, a much-needed injection of legitimacy to Western elites who claimed to stand on the right side of history. The war, in short, was expected not only to complete Ukraine's nation-building but to breathe new life into Western, above all U.S., global leadership. The war was supposed to unite not merely a nation but "civilization," rallying the "free world" around its own highest self-image at the moment of its greatest test.

As the chasm between expectations and reality becomes impossible to ignore, so too grows the need to explain it. Some will simply dress defeat as victory through increasingly obvious mental gymnastics ("maintaining Ukraine's independence" by becoming dependent on foreign aid as never before, and so on). Others will seek self-justification, either through a blame game about mistakes and failures or even "betrayal" – by Trump's cynicism, Ukrainian elites' incompetence and corruption, European leaders' vacillation, the Russian opposition's impotence – or by pointing to "objective circumstances" that supposedly predetermined the disastrous outcome, for example, the sheer balance of forces that favored Vladimir Putin and other challengers of the U.S.-led order, without asking how that imbalance came to exist, or why the former proved so much more capable of mobilizing their resources for the

fight than the latter.

But there is also a growing demand to question the dominant narratives themselves – about Ukraine and Russia, about the Soviet Union and post-Soviet transformations, about the West and its global role – that shaped the failed expectations of the entire period since the end of the Cold War for the nation, for the region, and for the world. These ideological narratives obfuscated political processes bound up with interests that concerned us all – processes to which we all contributed in different ways, through individual and collective action, but which disproportionately served the narrow interests of the few, and which propelled events in precisely the opposite direction from the promises sold to so many, not least in Ukraine. It is the ruthless criticism of these bankrupt paradigms and the development of alternatives that can better explain what has been happening and help us understand what follows – that is becoming ever more urgent, and to which this essay seeks to contribute.

The starting point is not the unfulfilled promise of unity and integration but the factual reality of prolonged national, regional, and global disintegration. The task is to outline an alternative comprehensive narrative about Ukraine and the post-Soviet countries in general, not as an anomaly, but as the current norm – and even more so as the vanguard of the world in crisis. The argument advanced here is that Ukraine's catastrophe is fundamentally a product and a factor of a dual crisis: the crisis of revolution and the crisis of hegemony. On one side, the degeneration of the Soviet revolution, which built modern Ukraine, and its centrifugal disintegration, which defined the main lines of the post-Soviet class conflict that tore Ukraine apart. On the other, the parallel and also interconnected decay of the US-centered international order that the prevailing part of Ukraine's elites fatally staked the nation's future upon. Its appeal rested on the hegemonic project of "democratic capitalism" – one that promised, and partially delivered (foremost in the post-WWII West), social and political integration for the majority and upward mobility for the "deserving," and whose waning credibility has defined the dominant narrative of the post-Cold War era. Through the interconnection of these two crises – of bourgeois hegemony and of the social revolution that was supposed to overcome it but instead made it possible – Ukrainians were among the crucial agents in both the creation and the destruction of that order. Ironically and tragically, the more urgently they tried to enter it – dismantling the legacy of the very revolution that had profoundly shaped the "civilization" they sought to join – the faster that order itself was disintegrating. Ukraine's catastrophe both reflected the world crisis and accelerated it.

To understand how we arrived here, and what may lie ahead, we must begin where modern Ukraine itself began – with the revolution.

The Ukraine the Revolution Built

The heated debates about the Soviet Union were never only about the sustainability, effectiveness, progressiveness, or repressiveness of its order. They always carried an explicit or implicit comparison with capitalism – the system the Soviet revolution sought to supplant. And just as perceptions of the Soviet Union shifted across decades, with the "winner" of the comparison alternating from one period to another, so too did the relative standing of capitalism as its rival. The consequences of the Soviet revolution were perceived in radically different ways: in the 1920s, amid escalating political crisis across Europe and the rise of fascist counterrevolution; in the 1950s, at the peak of Soviet international might and prestige; in the 1990s, after the Soviet collapse, amid widespread doubt about whether all the labor, suffering, and blood had been in vain; and again today in the 2020s, with the ever more apparent crisis of the global order, which was supposed to be the triumph of capitalism. Interpretations of the Soviet revolution shifted because the world itself changed along with the revolution that once helped to bring it about, and whose legacies continue to shape it still.

From the vantage point of the 1990s "end of history," the contest appeared resolved once and for all: liberal democracy would supplant one-party rule; prosperity would flow from efficient markets

replacing a dysfunctional planned economy; sovereign nation-states would emerge from Moscow's shadow and claim a decent place in the "civilized world." Of course, few imagined this could be achieved overnight, and so each failure was reclassified and excused. If liberal institutions did not yield democracy, this was attributed not to their inherent flaws and contradictions, but to the claim that they remained merely formal "façades" over entrenched informal authoritarianism. If capitalism brought poverty and not prosperity, this was because it was not "proper" but "crony" capitalism. If post-Soviet nationalism led not to stronger states but to demodernizing ethnic primordialism, this was framed as a "natural" reflex of age-old grievances against Russian and other privileged ethnic groups' dominance, only thinly masked by Soviet internationalism. The stalled march toward "civilization" was thus interpreted as the result of correctable flaws, rather than the inevitable consequence of the Soviet collapse itself.

Today, the bankruptcy of liberal teleology is clearer than ever. Post-Soviet societies did not move, however haltingly, toward the promised horizon; instead they drifted, with occasional reversals, yet overall, in the opposite direction. More fundamentally, the very attempts to "return to the main road of civilization" helped dismantle the very conditions that had made that road attractive in the first place. At least for a historically circumscribed period, a few decades after World War II, and in a geographically limited set of places, above all the "West," "democratic capitalism" offered genuine economic advancement to large sections of the working class, drawing them into the new "middle classes" and integrating them politically into the bourgeois state and civil society. This hegemonic development within the US-centered order – the growth of political unity, organization, and consciousness of the ruling class that allowed it to forgo short-termist and particularistic interests in favor of a compromise with the subaltern classes – was never simply an intrinsic feature of capitalism itself, the formation which rests fundamentally on high inequality and exploitation, but a product of its dialectical relationship with the social-revolutionary threat, above all with the Soviet revolution. At its height, especially after the defeat of fascism, the Soviet Union represented a credible counterhegemonic pole on a global scale, convincingly claiming political leadership toward a fundamentally more progressive order for subaltern classes around the world. The expansion of social revolution posed an existential threat of mass expropriation to the ruling class, compelling capitalism to reform itself in progressive directions. This is the dynamic Gramsci famously theorized as "passive revolution" – one through which the ruling class preempts social revolution by conceding partial reforms to the subaltern classes while preserving and expanding its own power, and whose twentieth-century Fordist variant was driven above all by competition with the Soviet counterhegemonic pole (De Smet, 2016, pp. 55–59; Gramsci, 1971, pp. 114, 120, 282, 314–315; Ishchenko & Zhuravlev, forthcoming). Welfare states, expanded suffrage, social rights, progress toward gender equality – all bore the imprint of the Soviet challenge. As long as the USSR offered an alternative perceived as viable and desirable, capitalism remained dynamic and inclusive. Once the Soviet revolution began to degenerate and then collapsed, and with it any plausible social-revolutionary threat, there was less and less restraint on the neoliberal rollback. By inertia, Western democracies could still seduce the middle classes on the peripheries with the promise of integration into the global elite. But the foundations of that promise were already crumbling. The kind of "proper" capitalism that many (ex-)Soviet citizens once aspired to join was itself eroding: inequality widened, welfare states were hollowed out by austerity, and politics slid toward polarization, populist backlashes, and increased authoritarian trends even in "consolidated" Western democracies.

The Soviet revolution was both capitalism's antagonist and its corrective. It failed to build communism, but in striving toward it, it did transform the country, the region, and the world profoundly. Soviet revolutionary and modernizing success does not annul the terror, famines, and ethnic deportations of Stalin's era, nor the debilitating bureaucratic despotism of the late Soviet period. However, the usual way of staging the discussion – whether Soviet achievements "justified" the violence – is intellectually, politically, and morally wrong. This was not a matter of a "free choice" between equally

possible, "justified" and "nonjustified" options. This retrospective trial presumes that "normal life" under the capitalist order was not only the sole admissible alternative but was even possible for the majority without a social-revolutionary challenge. This false premise is unraveling before our eyes. The question of the "price" of the Soviet revolution is invoked not to defend human lives from unjustified violence, but to discredit the very idea of social revolution – rational and radical social transformation in the interests of subaltern classes through their conscious and organized collective action – which threatened ruling-class interests far more than it offended their conscience. As if an even higher human "price" were not being paid today, in a world where social revolution has been foreclosed.

The bitter irony is that the years following the Soviet collapse, culminating in the Russia–Ukraine war, have not produced a principled abhorrence of political violence. On the contrary, such violence has been normalized in the public sphere. Even yesterday's Soviet dissidents, contemporary human rights defenders and liberals discover, with remarkable ease, reasons to justify – or at least to look away from – the "unfortunate excesses" of Ukraine's post-Euromaidan realities, which radicalized further under the full-scale war: capturing men on the streets, thousands prosecuted under politically motivated statutes, prison terms for social media "likes" and private conversations, ethnic assimilation policies, religious persecution, the suppression of opposition parties, and calls for categorical discrimination and the collective punishment of entire social groups.[2] All of this becomes tolerable – and in their eyes mostly reasonable – so long as it is carried out not in the name of social revolution but in the name of a specific national project for Ukraine and an ever more delusional promise of integration into "civilization": aspirations that have been, from the outset, explicitly oriented toward the destruction of everything the revolution built.

Demography makes this hypocrisy measurable: despite the Holodomor, the Great Terror, WWII and their postponed demographic consequences, Soviet Ukraine's population reached about 52 million by 1991, the high point of the modernizing trajectory. By contrast, the UN's most recent median projection points to roughly 15 million by 2100 (even under the overly optimistic assumption that the war would have been over by 2025)[3] – an existential threat to Ukraine's future. Importantly, the war did not begin this slide but sharply accelerated it, deepening the demographic trends of mass emigration, collapsing fertility, and preventable mortality that had already defined the post-Soviet decades, in which "national revival" was paralleled by an ageing, ever-poorer, and de-industrializing society within ever-shrinking borders. And so the question that the rhetoric of "price" tries to monopolize by depreciating Soviet achievements returns with a sharper edge: what could politically or morally "justify" a project of nationhood that ends by undermining the capacity to reproduce itself of the very society carrying the identity supposedly at stake in this war?

What defined the particular brutality of the twentieth-century struggles on Ukrainian lands was that Ukraine was a critical territory of the social revolution: the core of the industrial base on which Soviet socialism relied, the breadbasket without which counterrevolution might have prevailed, and a crucible of cultural and scientific innovation. In that fight, Ukrainians were an integral part of the force that changed the world, and in the process built the foundations of their own modern economy, state, culture, and society. The foundations that thirty-five years of post-Soviet crisis, comprador reforms, and military cataclysm have not been sufficient to fully eradicate, and whose legacy still shapes the material reality and consciousness of Ukrainians today. Outside the western regions, the majority of Ukrainians (beyond narrow, mostly intellectual circles) underwent the transition from pre-modern lo-

2 Systematic research on this large yet widely overlooked, or actively denied, dimension of wartime social reality in Ukraine remains scarce. For references to specific cases, see, for example, Marcetic (2023); Ishchenko & Korotaev (2025); Kasianov (2026).

3 United Nations. World Population Prospects 2024, https://population.un.org/wpp/graphs?loc=804&type=Probabilistic%20Projections&category=Population&subcategory=1_Total%20Population.

cal identities to a modern Ukrainian ethnonational identity within the Soviet Union. For many of them, especially in the late Soviet period, that identity was entirely compatible with shifting to Russian, not as a language of oppression, but as a language of upward mobility and social advancement. The Bolsheviks did not "invent" Ukraine. It is even possible that without the competition with the short-lived project of the Ukrainian People's Republic of moderate socialists and bourgeois nationalists during the Civil War they would not have instituted the separate Ukrainian Soviet Socialist Republic at all. But the overwhelming majority of Ukrainians became a modern nation in and through the Soviet revolution – even if that national vision of Soviet Ukraine was typically unrecognized, long despised, and is now being erased by nominal Ukrainian nationalists. Ironically, those who claimed to speak for the nation were often the enemies of its real historical development, while the nation itself was built by those who fought not for a national-particularistic but for a social-universal project.

Soviet state socialism "failed" only in its relative contest with capitalism, which for a time seemed to deliver more, until it became less and less capable of doing so. This returns us to the question of "which Ukraine" in a different register. The ethnonationalist rejection of Soviet Ukraine – as not "properly" Ukrainian, as "Russified," as lacking independence from Russia – could have been justified, at least on its own terms, if a stronger, more prosperous, more advanced Ukraine had in fact been built on the ruins of the Soviet legacy. But has not precisely the opposite occurred? Soviet Ukraine was an integral part of the struggle that created a world in which such a bet could even appear plausible. The defeat of that struggle, together with the collapse of Soviet Ukraine, undermined the very foundations of this possibility.

Post-Soviet Fractures

For Ukraine, what followed after 1991 was not a transition toward a new progressive or even stable formation, but a protracted and escalating sociopolitical crisis. The crisis began well before the Soviet collapse and Ukrainian independence, and has not ended despite proclamations of national consolidation supposedly achieved through a series of nation-building *maidan* revolutions (1990, 2004, 2014) and resistance to Russia's attempt at subjugation. Millions of Ukrainians in annexed Crimea and the seceded Donbas since 2014, in the southern regions rapidly occupied by Russia in 2022, along with those who fled to Russia from 2014 onward and after 2022, and an even larger number of refugees in the EU (many of whom are increasingly absorbed into building new lives abroad) have been routinely erased from teleological nation-building narratives. These narratives typically rely on polls that have almost always excluded a large and ever-growing share of Ukrainian citizens outside the territory under the government's control, and that by now cover only roughly two-thirds of the population estimated to have lived in Ukraine at the onset of the war[4] – not to mention a not insignificant minority of respondents who dissent from the "national consensus" even on the most sensitive questions (such as who is to blame for the war) (Ishchenko, 2023a, pp. 272–273).

Moreover, whatever "unity" appeared in 2022, it has proven to be short-lived, with divides over the use of the Russian language, forced conscription, corruption, and the terms of peace resurfacing in the public sphere, on social media, and in private (Artiukh & Fedirko, 2025; Gorbach, 2026; Ishchenko & Korotaev, 2025; Korotaev & Ishchenko, 2025). The consolidation can be called "national" only insofar as it excludes ever more Ukrainians from the nation itself. This is not to deny that certain groups have grown more cohesive over time and remained mobilized for the cause through the years of war. Yet this consolidation of a minority – a significant one, but still a minority – has proceeded in tandem with the steady loss of ever more Ukrainians beyond Ukraine's shrinking borders and the al-

4 Interfax-Ukraine. "There're 29 mln Ukrainians living in territory controlled by Ukraine, 4.3 mln in EU countries - Institute of Demography chief," 20.07.2026. https://en.interfax.com.ua/news/general/1186657.html.

ienation of many of those who stayed within them. From the perspective of the historical period since 1991 and the borders we inherited from the Soviet Ukraine, what has unfolded in post-Soviet years is continuous disintegration, with no coherent order emerging to replace what was lost. This pattern of fragmentation and polarization reemerged after each fragile moment of euphoric consolidation that briefly united some Ukrainians but ultimately left even more beyond the new boundaries: after the referendum for independence in 1991, after the maidans of 2004 and 2014, after Zelensky's election in 2019, and, eventually, after the full-scale invasion as well. This fluctuating, contentious, yet ultimately disintegrative dynamic has been the "normal" of Ukrainian society and politics, frequently mistaken as its "democratic" character when contrasted with the authoritarian stability of many of its post-Soviet neighbors.

This post-Soviet fragmentation was, however, neither predetermined nor an "automatic" manifestation of supposedly long-held divergences rooted in ethnocultural practices and identities: whether one thinks they should have been treated as a "normal" diversity to be recognized for the sake of Ukraine's peace and pluralism, or as the burden of a "postcolonial" legacy of Russian domination to be overcome for the sake of development. The divergences have been commonly associated with language, church, political culture, or historical memory, and often subsumed under the infamous "East/ West" divide, and exemplified by regional polarization on electoral maps. Neither the durability nor change of these ethnocultural practices and identities can be explained endogenously, unless we accept that some are inherently more "natural" for Ukrainians than others – that is, accept a primordialist premise shared, from opposite ends, by Ukrainian ethnonationalists and supporters of the triune Russian people concept. We need to look for an explanation on a different sociopolitical level altogether: one that identifies the sociopolitical processes that activated and sustained certain cultural differences while suppressing others, and that made fragmentation, rather than consolidation, the default trajectory of the post-Soviet period.

Furthermore, this disintegrative dynamic cannot be grasped within a national frame alone. Both typical culturalist narratives about Ukraine – of the "divided country" and of successful nation-building gradually overcoming the legacy of Russian domination – presuppose that post-Soviet sociopolitical dynamics were primarily an outcome of some peculiarity of Ukrainian or Russian history, and could be understood in isolation from the dynamics of the wider world. But the underlying crisis that has driven Ukraine to catastrophe has been global. To analyze it as though its origins lay primarily in ethnocultural divergences or in the historical relations between Ukraine and Russia is to remain trapped within the very bankrupt paradigms we need to overcome. What is needed instead is an integral explanation capable of placing the processes in Ukraine, in Russia, the relations between them, and the world crisis into a single coherent theoretical framework – not because Ukraine and the broader post-Soviet region merely reflected global trends, but because it was here that the crisis manifested itself earlier and developed further, and in doing so, profoundly shaped the world.

The concept of the dual crisis of revolution and hegemony supplies the crucial pillars of such a framework.[5] It grounds the analysis of post-Soviet disintegration in political fragmentation, disorganization, and disarticulation of the fundamental social groups – the classes – in the very process of Soviet degeneration and collapse, and it connects these dynamics to the transformation of global capitalism rather than treating them as a provincial anomaly. The concept that binds both dimensions of this dual crisis, and that has gained ever wider currency in recent years, is political capitalism.

Political capitalism points to both a global political-economic convergence process slowly unfolding since the 1970s and the shift from the virtuous circle of counterhegemonic revolution and hegemonic capitalism to the compounded crisis of both. On one side of this convergence stands the Western

5 This theoretical framework is outlined most systematically in Ishchenko & Zhuravlev (forthcoming). Earlier published works containing some of the most important conceptual building blocks include Ishchenko (2024a) and Ishchenko & Kalb (2026).

trajectory: the erosion of "democratic capitalism," that configuration lasting for roughly three decades after the Second World War in which exceptionally high growth rates during the "Long Boom" had sustained a positive-sum hegemonic politics and an unprecedented integration of the working class into the bourgeois state (Riley & Brenner, 2025). Under conditions of secular stagnation and declining returns on productive investment, that configuration has given way to one driven not by industrial growth but by politically manipulated asset prices, where various fractions of capital, and workers themselves, increasingly turn to the state to extract resources in a zero-sum competition that fragments both the ruling and the working classes, hollows out liberal-democratic institutions, and fills the vacuum with technocracy, identitarian populism, and escalating authoritarian trends, while opportunist elites continue to pump wealth from the bottom to the top.

On the other side stands the trajectory of the regimes born of twentieth-century social revolutions and typically led by communist parties in the Global South (the paradigmatic case being China) – regimes that have stopped being part of a global alternative to capitalism but succeeded in modernizing their societies and in the process turned into managers of national capitalism (Milanović, 2019). Here the power of a sovereign state, autonomous from the emerging capitalist class and run by technocratically effective bureaucracies, has offered a comparatively effective developmental model exploiting the global opportunities opened by the political-capitalist shift in the West, though one undermined by endemic corruption and the absence of the rule of law.

Both of these shifts – in the West and in the Global South – were fundamentally enabled by the degeneration of the Soviet revolution, which dismantled the global counterhegemonic pole and removed the social-revolutionary threat against which the bourgeoisie had been compelled to consolidate, expand its organization, and integrate the subaltern classes through its own hegemonic apparatus. The counterhegemonic pole began to disintegrate globally starting from the Sino-Soviet split and the ruptures of 1968 – the invasion of Czechoslovakia, the rise of the New Left, the Eurocommunist drift – in parallel with decomposing from within through the patrimonial fragmentation of the late Soviet elite and the institutional and ideological ossification of the Communist Party itself. Post-Soviet disintegration thus was not an exotic deviation from the global norm but structurally continuous with a transformation that has been reshaping capitalism everywhere. Moreover, it was one of its crucial drivers, the vanguard of a global fragmentation.

This is why post-Soviet political capitalism assumed an especially predatory form, developing directly out of the centrifugal disintegration of the Communist Party's counterhegemonic apparatus – the principal political structure that had integrated and modernized Soviet society – and leaving behind no organized social force from below capable of checking the ruling predators. Consequently, the massive capital accumulated by the state was appropriated by political capitalists: the dominant fraction of the emerging post-Soviet ruling class (including but not limited to the notorious "oligarchs") whose competitive advantage derived not from technological innovation or super-exploitation of the labor force, but from selective state benefits, often acquired through "corruption," exploiting loopholes in legislation and patronage networks (Ishchenko, 2022b, 2024a). Post-Soviet political capitalists' typical mode of operation was short-termist and opportunistic, extracting rents, shifting capital offshore, and disinvesting domestically (Dzarasov, 2013) – a model that, when taken to its conclusion, leads to sociopolitical disintegration. At best, it could offer the stability of stagnation, which is not something to underestimate, and which has been valued by significant sections of the post-Soviet working class, especially in heavy industry and the public sector, whose livelihoods were bound to paternalist arrangements with their employers (Gorbach, 2024).

However, Ukrainian political capitalists have been consistently successful in undermining the establishment of stable coercive rule organized from above by authoritarian leaders who, in most other post-Soviet countries, proved eventually capable of enforcing the long-term interests of the ruling class through a combination of coercion, corruption, and patronage. Gramsci used the term Caesa-

rism to describe an autonomous third force that stabilizes a society torn apart to the point of driving the country toward catastrophe, shifting the balance in favor of one class or another (Gramsci, 1971, pp. 219–222).[6] Yet none of the potential candidates for Ukraine's "Caesar" – Kuchma, Yanukovych, Poroshenko, or even Zelensky (at least so far) – succeeded in consolidating rule and strengthening the sovereign state, even under the favorable circumstances of foreign threat and war. The reason for this may lie in a paradox of the Soviet revolution in Ukraine – at once one of its modernization achievements and one of its failures. Soviet Ukraine built economic powerhouses in the southern and eastern parts of the country – Dnipropetrovsk, Donetsk, Kharkiv, Zaporizhzhia – but did not strengthen the political center in Kyiv (Kibita, 2024). This problem perpetuated itself through the years of post-Soviet Ukraine, providing a source of power to the fractions of political capitalists who appropriated the Soviet legacy against an insufficiently strong central power. Whether the war has resolved it by transforming Ukraine's political-economic geography in the most brutal of ways remains to be seen.

This dynamic formed the basis of Ukraine's "regional" cleavage and its profound class and political asymmetries. Ukraine's "Western" and "Eastern" camps may have appeared roughly equal on the electoral maps of the 2000s, but they were crucially asymmetrical in terms of which class interests they represented, how those interests were organized politically, and the degree to which they could be hegemonically universalized – presented not as particular interests but as the common interests of broader social groups. Systematic local disinvestment by political capitalists in Ukraine prevented them from relying on a substantial loyal middle class integrated through selective redistribution (Rosenfeld, 2021). This is why the "Eastern" civil society, which could legitimize the rule of and universalize the interests of Ukrainian political capitalists, was profoundly weaker (Ishchenko, 2023b). This was, in practice, either organizations existing more on paper than as civic associations, or television pundits and influencers tied to oligarchs by money rather than any ideology. It was this mercenary relationship that shaped their pragmatic calculations when the full-scale war erupted: their choices were driven less by any sense of "identity" than by risk avoidance or even by the pursuit of new opportunities by switching to the opposite political camp and becoming "more Catholic than the pope" in performative national-patriotic "conversion" (Zubchenko, 2022). And instead of a "militant" wing, this camp had the Communist Party of Ukraine, with its aging membership and opportunistic leadership, which proved unable to defend even itself against post-Euromaidan repression (Ishchenko, 2023c).

The "Eastern" camp in Ukrainian politics, often misleadingly labeled "pro-Russian," exploited the legacy of Soviet Ukraine materially and symbolically, but could not build on it or on an alternative tradition any forward-looking project for post-Soviet Ukraine. The aspiration that could be properly called "pro-Russian" – that is, closer political, economic, and ideological integration with Russia – appealed to the past or to the promise of stability under a more effective authoritarian state rather than to future prospects of development. The ideas of "multi-vector" neutrality or a "bridge" between Russia and the EU lacked positive modernizing content. Whatever national or nationalist agenda this camp articulated never amounted to more than legitimating the opportunism of the political capitalists and their claims against either Russian encroachment or the demands of transnational capital. If Ukraine moved neither toward the "West" nor toward Russia, then where? And Ukraine did not have the privilege of simply staying where it was, because this effectively meant accepting the prolongation of the downward spiral of the crisis.

This is why the main ideological frame capable of mobilizing voters for the "Eastern" camp, beyond patronage networks, was the threat of "fascism" – reactive, invoking an existential evil from the past and the specter of chaos and violence threatening fragile stability. However, there was hardly any frame offering a positive vision of Ukraine's development. The "fascist" label was not without

6 For the elaboration on the use of the Caesarism concept for post-Soviet context, see Artiukh (2020); Ishchenko & Kalb (2026, pp. 149–150); Ishchenko & Zhuravlev (forthcoming).

referent, even if generalizing it: since the 1990s the far-right nationalists had formed a small but most militant wing of the "Western" camp, while ethnonationalism had been gradually developing among the national intelligentsia since the late Soviet period. Yet the "fascism" framing also worked as a self-fulfilling prophecy in a dynamic of escalating polarization. The far right and ethnonationalism were eventually strengthened, seizing the opportunities offered by the hegemonic deficiency of the ruling class, mass protests, failed Caesarist attempts, and the growing Russian threat – moving into Ukrainian civil society and the political mainstream, shaping policies and dominant discourse on national identity, peace, and war, and building electoral, organizational violence, and military capacities (Colborne, 2022; Ishchenko, 2014, 2018; Katchanovski, 2026; Mierzejewski-Voznyak, 2018; Umland, 2020).

Unlike in Russia or Belarus, the formation of a significant "Western" camp was not prevented or repressed, and it enjoyed far greater political opportunities in Ukraine. The "Western" camp was not an alternative "oligarchic clan" or a "financial-industrial group," even if it occasionally gained opportunistic allies among political capitalists. The "East/West" divide expressed politically the conflict between the interests of transnational capital, which sought to dismantle selective protectionism, and the collective class interest of local political capitalists in a sovereign state on which their major competitive advantage depended. Western integration promised a future of development, an appeal that drew on the still-potent if eroding attraction of "democratic capitalism." That promise grew more exclusive as the years passed, addressed most to those who believed themselves "deserving" of higher rewards and status by virtue of their scarce skills and education. Much of the Soviet intelligentsia and the post-Soviet professional middle class, excluded first by the Communist nomenklatura and later from the circuits of political capitalism, came to see their advancement in incorporation into the US-centered order, in particular, through its transnational institutions, including NATO, which until 2014 its supporters presented less as protection against any threat from Russia than as a step toward joining "civilization" (Boucoyannis, 2025; Zhyrun, 2026). The most organized segment of Ukrainian post-Soviet civil society emerged as an extension of or became integrated with the transnational bourgeois hegemonic apparatus – NGOs funded by Western donors, think tanks, media outlets, and select universities – and had little connection to the mostly small and scattered grassroots initiatives that addressed the socioeconomic problems of subaltern classes (Ishchenko, 2017, pp. 216–218). After all, the pro-Western middle class has typically despised the plebeian masses below – paternalistic workers, public sector employees, pensioners – whose attachment to Soviet guarantees, to "oligarchic" patrons, and to Caesarist strongmen marked them as a ballast on the path toward "civilization." This is how class, "civil society," and nationalism were intermingled in post-Soviet politics. Nationalism was also an ideological tool for distancing Ukraine from "backward" Russia and the "Soviet legacy." This is why seemingly cosmetic measures – such as renaming streets, dismantling Soviet monuments, glorification of Nazi-collaborationist nationalists, removing the Russian language from the public sphere and public space, and so on – could be seen not simply as the assertion of a specific national identity but as important signs of social progress. They also functioned as a vehicle for affirming class distinction against a large part of the country stereotyped as poorer, "losers," uncivic, "Sovietized" and "Russified" residents of the more industrialized "East."

This is the political-economic dynamic that lay behind secular fragmentation in the post-Soviet period: the working-out of a class conflict emerging in the very process of Soviet collapse and post-Soviet disintegration as part of the global turn to political capitalism. The conflict was between local political capitalists, whose competitive advantage depended on a sovereign state shielding selective protectionism, and a professional middle class allied with transnational capital, whose advancement depended on comprador integration. The "Western" and "Eastern" camps – in Ukraine and elsewhere across the post-Soviet space – were the political representation of this class conflict, which was at the same time an intra-class conflict setting against each other factions of the ruling and working classes

in a continuous political fragmentation. Neither camp could consolidate a majority behind a positive program of development. The "Western" promised a modernization whose costs would fall disproportionately on the poorer majority, and rested its appeal on integration into a "civilization" that was itself sliding into deeper crisis. The "Eastern" could offer only stabilization amidst the crisis without any clear vision of development; in response to the disintegrative dynamics, it could not present an alternative center of integration. Ethnicized polarization – mobilization against the "fascist" threat to the fragile stability, on the one side, or, on the other side, against the threat to a peculiar ethnonational identity but also a shaky promise of the future as a "normal country" in the "civilized" international order – was stepping into the void of insufficient hegemonic capacity to win stable majoritarian support by an affirmative program. As a result of the class asymmetry, the "Western" camp was, nevertheless, better positioned to organize and mobilize than its rival, and more able to present its particular interests as universal; these advantages let it push its agenda further than its electoral support warranted. The maidans brought together diverse groups in massive but short-lived mobilizations, and empowered the "Western" camp. But they repeatedly failed to consolidate the nation. The "Western" camp staked its own and the whole nation's bet on the integration into the US-centered order, which increasingly diverged from the ideological imaginary of hegemonic "democratic capitalism" at its peak. In the process, it helped erode and destabilize the economic, institutional, and social foundations inherited from Soviet Ukraine, without the internal capacity or external backing to replace them with anything stronger or more legitimate, and so contributed to the further escalation of the dual crisis.

Maidans and the Crisis of Revolution

In 2016, the prominent Ukrainian historian Yaroslav Hrytsak ruefully admitted:

> The irony is that Ukraine is perhaps the last country in Europe where Europe, European unity, and European values are taken very seriously – so seriously that people are ready to sacrifice a great deal, even their lives. This was what the Euromaidan showed. And against this background, of course, there is great disappointment (Kostiuk, 2016).

But the disappointment of the Ukrainian national-liberal intelligentsia masked a far greater tragedy. Consider a thought experiment. Imagine that in 1985, or even slightly later, somewhere in the Global South, a pro-Soviet revolution breaks out. The new government swears allegiance to the socialist path (with national specifics) and begs for help against American imperialism and its local proxies. Rapacious neighbors are preparing to crush the communist threat and seize poorly defended territories. The popular masses, having overthrown a corrupt dictator, look with hope to the most progressive country in the world, the defender of all oppressed peoples. But at that very moment in Moscow, the first *perestroika* rallies are gathering. The movements for independence are forming in the national republics. On distant peripheries, ethnic pogroms are brewing. The entire "progressive" Soviet public watches with profound bewilderment as revolutionaries in some distant "Third World" country actually believe in Marxism-Leninism – unlike the party ideologues – suspects that it is all lies from *Pravda*, and feels no burning desire to fulfill their "internationalist duty." Meanwhile, the Soviet leadership, losing control of the country, is in no position to get entangled in a new war.

Incidentally, something like this, only slightly earlier, actually happened in Afghanistan. Then the Soviet Union withdrew, and the war in Afghanistan continued for over thirty years until 2021, when the Taliban rapidly seized control of the country in one of the spectacular manifestations of the crisis of the US-centered order.

If this sounded familiar, even if contentious, in the immediate post-Euromaidan years in Ukraine, it has become far more apparent since 2025, when Trump escalated the crisis, and the EU – increasingly fragmented, retreating from its own proclaimed values and commitments – struggles to mount any

collective sovereignty. The student waving an EU flag on Kyiv Maidan square now looks like a Black child waving a Kalashnikov under the banner of Marx, Engels, and Lenin in the late 1980s.

There is, however, an important difference between social and maidan revolutions. The Soviet revolution – and the social revolutions it inspired and supported worldwide – aimed at overcoming capitalism, and in posing a real threat to it, compelled capitalism's own transformation – its hegemonic development and democratization. The post-Soviet maidans shared with social revolutions the abstract revolutionary form – the sovereign will of "the people" asserted against the government through mass protest mobilization (Sewell, 1996) – but neither the depth of the social-revolutionary challenge to the ruling class nor the capacity to articulate and establish a radically different and superior social order. This deficiency followed from a counterhegemonic weakness: the political fragmentation of the subaltern classes, their disorganization, disunity, and disarticulation – itself the immediate outcome of the Soviet revolution's degeneration, especially pronounced in post-Soviet societies but exacerbated worldwide as the dual crisis unfolded. Nor were the maidans unique in this respect. They belong to the category of loosely organized popular responses that react to the diminishing legitimacy of elites and the authoritarian trends of the global turn toward political capitalism, while paradoxically contributing to their reproduction and intensification (Ishchenko & Zhuravlev, 2021). Similar "deficient revolutions" proliferated through the post-Cold War decades and erupted far beyond the post-Soviet space – the Arab Spring of 2011 among the most prominent waves, the recent Gen-Z revolution in Nepal and the repressed protests in Iran that preceded the US–Israeli aggression among the latest. In their counterhegemonic weakness, they share fundamental features with the broader manifestations of contemporary "hyper-politics" – populism, identitarianism, affective polarization – all marked by heightened politicization without organization (Jäger, 2026).

However, deficient revolutions did not simply "change nothing," even if they produced no social-revolutionary outcomes, i.e., radical or rapid transformations of fundamental class and state structures. The combination of revolutionary form with counterhegemonic weakness had significant political consequences, in particular, contributing to further sociopolitical destabilization.[7] According to Beissinger's (2022) systematic analysis of all revolutionary episodes since 1900, contemporary "urban civic revolutions" tend to increase expressive political liberties substantially but also, in contrast to social revolutions, tend to weaken state capacity, fail to curb rising crime rates or reduce corruption, exacerbate social inequality and ethnic tensions, and ultimately undermine the stability and legitimacy of post-revolutionary regimes (pp. 359–416). Deficient revolutions may succeed in breaking regimes but fail to construct stronger alternatives in their place, leaving behind even more fragmented sociopolitical orders.

From a global perspective, the post-Soviet maidans proved to be failed attempts at integration into the US-centered order contributing to its downward crisis trajectory. Directed against the legacy of the Soviet revolution, they were destroying the old without the capacity to build anything solid in its place. They did not challenge the globally dominant social order nor offer a fundamentally different alternative. As a result, they launched neither a social-revolutionary nor a passive-revolutionary dynamic, but a further disintegrative one. Maidans and other contemporary deficient revolutions have been a manifestation and, at the same time, a mechanism of development and escalation of the interconnected and mutually amplifying crises of revolution and hegemony.

The deepening of the sociopolitical destabilization has been the outcome of contemporary deficient revolutions, produced precisely by the combination of the revolutionary form with the counterhegemonic weakness – working-class disunity, disorganization, and disarticulation – which the deficient revolutions do not overcome but exacerbate. This, in turn, contributes to a deepening crisis of hegemony – the further political fragmentation of the ruling class – and an intensification of disintegrative

7 This concept of deficient revolutions is further developed in Ishchenko (2025).

effects. The Orange Revolution of 2004 and the Euromaidan of 2014 illustrate the dynamic concretely. Maidans defied the Caesarist attempts of Viktor Yanukovych (and also of Russia) and asserted the will of "the people" against the government through massive protest mobilization. Typical of contemporary deficient revolutions, that mobilization remained only loosely organized, in amorphous coalitions, with vague demands and without coherent leadership (Bayat, 2017; Beissinger, 2022). Like all revolutions, they polarized society and politics, but also empowered certain social groups and political agents. However, unlike social revolutions, maidans produced polarization across rather than along the lines of the fundamental social classes, setting groups and fractions of the working and bourgeois classes against each other along the ever more ethnicizing "East/West" divide and contributing to their further political fragmentation. Maidans redefined the boundaries of the Ukrainian nation, excluding non-supporters as "insufficiently Ukrainian," uncivic, backward, plebeian, and Soviet, which happen to be more "Eastern" in both geographic and political senses (Baysha, 2018; Zhuravlev & Ishchenko, 2020). The responses were the Anti-Maidan mobilizations and the local support for the annexation of Crimea and the secession of the Donbas, for each of which the local Ukrainian constituency was essential even if Russia played a (variably) important role in their instigation, escalation, and completion (Arel & Driscoll, 2023; Katchanovski, 2026; Kudelia, 2025). The securitizing response by the "Western" camp, for its part, expelled those social groups, actors, their grievances, and interests from the boundaries of legitimate Ukrainian politics, reducing the entire issue to a Russian "hybrid war" against Ukraine and misrecognizing the local sources of counterrevolution. At the same time, the revolutionary amplification against the background of class disorganization was limited to the more privileged social groups and better-organized political agents – primarily the professional pro-Western NGOs and the radical nationalists – and to opportunistic "oligarchs" switching camps. The result was the empowerment of the agendas and interests that diverged from those of the Ukrainian majority and of most maidan participants themselves. The political empowerment of the "Western" camp, in turn, exacerbated the ethnicized polarization, as the camp sought to marginalize the constituencies and political agents that could obstruct its agenda of turning Ukraine into "the country of their dreams" through integration into the US-centered order and ethnonationalist transformation. The Minsk agreements, which would have reintegrated the seceded Donbas, were resisted precisely for that reason (Ishchenko, 2023b; Korotaev, 2023; Petro, 2023). Their implementation would indeed likely have blocked the "Western" agenda, but it might also have reestablished the social basis for Caesarist stabilization, politically strengthening the "Eastern" camp and opening possibilities for its readmission into the governing coalition.

The outcome was intensified post-Soviet class conflict and political fragmentation within the ruling class. The "Western" camp was strong enough to prevent any Caesarist consolidation of the political capitalists, but not enough to lead the ruling class, let alone the nation as a whole, around its own agenda. Its main promise of Ukraine's integration into the US-centered order was being undercut by the deepening crisis of that order itself and the narrowing possibilities for a properly hegemonic incorporation of Ukraine rather than mere defensive alignment against Russia. The "Western" camp could rally around Viktor Yushchenko in 2004, Petro Poroshenko in 2014 and 2019, and Volodymyr Zelensky in 2022 whenever it feared a reversal of Ukraine's Western trajectory – but each rally dissolved almost as quickly as it had formed. The underlying ruling-class fragmentation kept reasserting itself; the state kept losing legitimacy; no strong regime could entrench itself. The 73 percent vote in 2019 for a complete political outsider – one who fused the maidan-style rejection of "old elites" with widespread grievances against post-Euromaidan outcomes – showed how far the destabilization had gone. Within just two years, on the eve of full-scale war, Zelensky was already seen as no different from the "oligarchs" he had promised to displace, while he picked fights with all the major political-capitalist fractions – not only the "pro-Russian" ones of Viktor Medvedchuk but also those of Poroshenko and the richest person in the country, Rinat Akhmetov. The same pattern recurred in the disintegration of

the initial wartime rally around Zelensky amid growing war toll, shrinking victory expectations, and mounting corruption scandals.

What the dynamics of the deficient revolutions had ultimately set in motion was pushing Ukraine onto a course at odds with the long-term collective interests of post-Soviet political capitalists, yet incapable of consolidating the state and the nation around a different fraction of the ruling class. As a result, for the Kremlin, the maidan destabilizing trajectory was both a mounting threat and an opportunity to exploit. On the one hand, the strengthening of the "Western" camp and the positions of transnational capital – even where these would not produce formal EU and NATO integration in the foreseeable future – undermined the prospects for a sovereign center of capital accumulation in the post-Soviet region, of which the heavy industries inherited from Soviet Ukraine would have been an essential part. Insofar as there was neither offer nor possibility of hegemonic incorporation of post-Soviet political capitalists into the US-centered order *en bloc* – not just selectively and individually – that would have allowed them to pursue their collective interests within its framework, they had to be organized from outside and above, by Caesarist regimes – foremost Putin's. This was, in particular, the underlying issue behind Russia's exclusion from NATO expansion. Unlike in the case of Ukraine or Georgia, for Russia's inclusion either NATO or Russia would have had to be profoundly transformed: either NATO would lose its US-centered character, or Russia would undergo regime change and the installation of a more subservient elite to open the commanding heights of its economy and control its vast nuclear arsenal. The deficient revolutions across the post-Soviet states have ultimately threatened the post-Soviet political capitalists with disorganization and piecemeal political and economic marginalization, as has been gradually happening in post-Euromaidan Ukraine.

On the other hand, the maidans, which prevented the consolidation of local Caesarist regimes without building a stronger sovereign state in their place and reinforced destabilizing processes, also provided an opportunity for the Kremlin. Notably, the initial "special military operation" plan bet precisely on the Ukrainian political fragmentation and on the quick disintegration of centralized resistance (Watling et al., 2023; Zabrodskyi et al., 2022). The plan exaggerated but did not invent out of the blue the destabilizing trends that made Ukraine vulnerable. Even though the original plan failed quickly, triggering among Ukrainians a post-invasion rally and expectations of victory over Russia, these proved temporary and limited, and the deeper processes underlying sociopolitical disintegration in Ukraine and globally eventually reasserted themselves. In this perspective, the Russian invasion can be read as an attempted Caesarist solution imposed from abroad – the domestic Ukrainian ruling class having failed to produce one of its own – serving the long-term collective interests of the post-Soviet political capitalists amid the crumbling of the US-centered order, with Ukraine chosen as a supposedly easy battlefield.

The War and the States

The trajectory toward the war cannot be reduced to or even meaningfully explained as an outcome of individuals' miscalculations, delusions, or opportunism, however powerful those individuals were. Nor was the trajectory in any sense predetermined by the fissures of primordial identities, the legacy of "historical imperialism," or geopolitical conflicts. Emphasizing contingency and individual agency typically leads to abandoning any coherent explanation for macro-processes such as wars. Emphasizing determination tends to reproduce teleological narratives that selectively look for (and can always find!) retrospective corroborations in the past. In the case of the Russia-Ukraine war, this has led to reproducing ethnonationalist and liberal teleologies, or, from the opposite camp, an international "realism" that essentializes the interests of the complex class societies. All of these explanations fail to account for why and when the structural conflicts escalated toward war, and why they were not

prevented.[8] The dual crisis framework, instead, approaches the war focusing on dynamic political processes produced by *collective actions* and their failure to coalesce around the interests of fundamental social classes. These processes set the limits within which individual agency operates and condition which structural or "historical" conflicts are activated, and when. NATO expansion, Russian "imperialism," and ethnonationalism can only be explained through the political organization and disorganization of class interests as they emerged from the Soviet collapse, both regionally and globally. This is the most fundamental dynamic that led to the war, and it has also defined the war's looming outcome – for which the key issue was the capacity to mobilize and allocate human, economic, and military resources efficiently for the common effort, while undermining that same capacity in the adversary.

The outcome of the war has never been predetermined by the simple imbalance of resources between Ukraine and Russia, or between Russia and NATO. The "resources" are never simply "just there," as if automatically available because they show up in statistics. People, money, weapons must be organized, collected, extracted, bought – mobilized in a broad sense of the word – and then effectively allocated toward a common goal. These are sociopolitical processes, which run profoundly differently and with different outcomes depending on the character of the state, its capacity, and its relationship to the fundamental social classes. In fact, history offers many examples of smaller nations prevailing over far stronger adversaries in protracted, attritional wars, often with little or none of the kind of vast support from powerful allies that Ukraine has enjoyed. Revolutionary France after 1789 and revolutionary Russia after 1917 each repelled the counter-revolutionary interventions of great-power coalitions and later went on to dominate large parts of Europe for decades. Vietnam from the 1950s to the 1970s, Afghanistan from 1979 to 2021 prevailed likewise, and, most recently, Iran has shown it can stand against the strongest global and the strongest regional power at once, even after a decapitating strike. Time and again, social revolutions and national-liberation struggles prevailed against the odds by forging stronger, more mobilized states in the process of overcoming the existential threats from domestic and foreign counterrevolutions (Beissinger, 2022; Levitsky & Way, 2022). Furthermore, besides forging mobilizationist states at home, social revolutions could inspire massive international movements of solidarity that helped undermine counterrevolutions from abroad, at times even threatening revolutionary situations in the intervening states.

In Ukraine, however, the dynamic has been reversed. Maidan revolutions and nationalism were decisive factors in this war too, but they worked against the country's mobilizational capacity, not for it. The modern and highly mobilizationist state had already been built on Ukrainian soil by the Soviet revolution and the cataclysmic wars of the early twentieth century. The national project that might have built upon this legacy evaporated with the Soviet collapse, and the anti-Soviet nationalism that rushed into the vacuum was directed against the very foundations of that revolutionary modernization. The maidans, as deficient revolutions, could not put any stronger or more durable regime in place of the one they overthrew. Their ethnicized polarization fed disintegration, not consolidation – and not only within Ukraine. Identitarian, and simultaneously pro-Western, comprador, ethnonationalism only harmed the universalization of the Ukrainian cause that might have generated revolutionary solidarity inside Russia or across the Global South (Ishchenko, 2022a) – the very countries that have become crucial to sustaining the Russian economy since 2022. Instead, the "Western" camp that the maidans empowered bet Ukraine's fate on the US-centered order and could not lead any progressive modernization, since that order was itself sliding into deepening crisis.

The mass refusal to comply with state coercion – the millions of draft-dodgers, the hundreds of thousands absent without leave or deserted, the growing resistance to mobilization, nonviolent and increasingly violent – was therefore not merely an aggregate of individual survival strategies but the

8 See Bakalov (2024) for a systematic discussion of the critical gaps in the main explanatory narratives of the origins of the Russia-Ukraine war.

sharpest manifestation of the crisis of the Ukrainian state itself: a state that commanded little trust before the war and that has, despite the short-lived euphoria of 2022, eroded what remained of its citizens' trust during it. The brutal coercion of "busification" is the direct consequence, and it feeds back into a vicious circle of declining legitimacy of the state and elites, and deepening sociopolitical disintegration (Artiukh & Fedirko, 2025; Korotaev & Ishchenko, 2025). This is why nationalism has been turning ever more radicalized, ethnicized and divisive – an outcome that was neither inevitable nor in any way "natural" in the wartime country, given how it has been alienating many Ukrainians and eroding what international solidarity remained. However, it was also not "irrational." When the majority will not fight, the shrinking committed minority has to be mobilized all the harder, and the stakes pushed ever higher, so that the sacrifices already made will not be seen in vain. They must be constantly reassured that they are fighting not just for another corrupt government. When substantial progress toward integration into the transnational structures of the US-centered order, primarily EU and NATO, is far harder to achieve – often impossible, and cutting against the powerful vested interests both in the West and among domestic political capitalists – the radicalization of ethnonationalist "de-Russification," "decommunization," and "decolonization" becomes the easiest way to deliver the "Ukraine of their dreams," even if it has never been a dream of the majority of Ukrainians.

Post-Soviet Ukraine was neither a "divided nation" in the culturalist sense, nor a case of progressive nation-building. It was caught in a continuous and unresolved crisis of nationhood. Nationalism here was not a part of modernization. On the contrary, it aimed against its legacy, while trying to carve a niche among the privileged classes of a "civilization" it hoped to join. However, if that "civilization" was itself plunging into crisis, then what announced itself as Ukrainian nation-building proved to be, in retrospect, its opposite: Ukraine's disintegration and demodernization.

Compare the mobilization crisis in Ukraine – the country supposedly waging an "existential" war – with the steady supply of volunteers to the Russian army.[9] What matters is not that this supply rests primarily on high and rising material compensation, but that the Kremlin has been able to keep raising and paying it for over three years running, under heavy sanctions and without anything approaching the foreign aid Ukraine has received. Every explanation resting on the imbalance of resources between the two states must therefore confront a simple question: why did the Western countries, incomparably richer than Russia, not simply offer Ukraine more financial support, enough to raise soldiers' pay to a level that would draw volunteers from the Ukrainian working class on something like the Russian scale, sparing the country the need for ever more coercive mobilization, and to hire more foreign mercenaries besides? Part of the reason is the political fragmentation in the West: even aid at its current level – indispensable for Ukraine, yet relatively low as a share of EU and US GDP (Bomprezzi et al., 2025) – has quickly opened widening divisions among Western elites and populations. But the more disturbing part of the answer is that more money would not have bought many more Ukrainian soldiers – as the failure of the lucrative 2025 youth contracts to draw any substantial number of volunteers even from the healthiest 18–24 cohort made plain (Nieczypor, 2026). Raising the sums the state promises would not have the expected effect when its institutions are weak and its citizens fundamentally distrust it. And here the war exposed the decisive difference between Ukraine and Russia – a difference formed by the divergent dynamics of the dual crisis.

Consider how the West has so far failed not only to strengthen Ukraine sufficiently but also to undermine Russia. Western military support for Ukraine was ultimately bounded by the threshold of a direct NATO–Russia conflict, with its likely escalation into nuclear war (Allison, 2025). The plausible Ukrainian and NATO strategy for victory therefore lay elsewhere: inciting splits within the Russian elite and society through escalating sanctions, mounting battlefield casualties, intensifying strikes on oil refineries and logistical infrastructure meant to disrupt everyday life and state revenues, and the

9 Russia has recruited roughly 1000 new soldiers per day on average since 2024 (Kluge, 2026).

"canceling" of Russians and Russian culture on international platforms. The costs of the allegedly "irrational" war were supposed to outweigh the tolerance of both the Russian elite and the broader population – neither prepared to suffer for war aims they had never really embraced – and so to undermine Russia *from within*, on the further assumption, which may prove mistaken, that Ukraine could sustain its own mobilization long enough for that pressure to tell. Naturally, Russian oligarchs would abandon or even conspire against Putin to recover their assets and their trade with the West. Certainly, the Russian middle class would choose the freedoms of global consumption and professional mobility over isolation and humiliation. Of course, Russian workers would revolt against the rising cost of living and the new waves of forced mobilization that would follow once the flow of volunteers dried up. What point was there in enduring further inconveniences for Putin's "historical fantasies"? And undoubtedly, the supremacy of Western "civilized" democracy would stand revealed against Russian "barbaric" despotism.

While the power of attraction that "democratic capitalism" could still exert by inertia once helped subvert the decaying Soviet Union, and later destabilize weaker post-Soviet regimes by enticing opportunistic elites and a comprador middle class, it has consistently failed against Russia in the twenty-first century. The grievances against the war among certain sections of the Russian elites and workers are real, and may yet produce protests, elite conspiracies, or armed mutinies like the Wagner private military company's failed revolt of 2023. But they need not bring the regime down. The risk of catastrophic destabilization, amid the waning hegemonic appeal of the US-centered order, is real as well. So far, however, Putin's Caesarist authoritarianism – unlike the chaotic aftermath of the maidans – has strengthened the sovereign state, serving the long-term collective interests of the Russian ruling class and also creating a substantial loyal middle-class segment based in the public sector (Rosenfeld, 2021). This contrast between a conservative and a deficient-revolutionary response to the dual crisis is essential for understanding why the war has strengthened the Russian state while eroding the Ukrainian one, and why wartime mobilization has run along such divergent paths in the two countries.

Just as Ukrainian consolidation has been misunderstood and exaggerated – serving, rather, as a discourse that masked largely the opposite disintegrative dynamic – so Russian consolidation during the war has been misread and underestimated. It has been seen either as support for an imperial ideology inherent in Russian culture and history, or as the indifferent, depoliticized conformism of the majority, compounded by repression and the emigration of an oppositional minority (incomparably smaller than the dissenting groups Ukraine has lost to annexation, occupation, emigration, or domestic repression and alienation since 2014). Both readings presume a predetermined reproduction – of ideology, or of passive conformism – and miss the sociopolitical dynamic bound to the trajectory of the Russian state sector and the war economy (Ishchenko et al., 2023). The precise character of this consolidating dynamic remains a matter of preliminary exploration and debate. Some describe it as the development of an anti-Western national identity (Matveeva, 2025), others as merely "soft patriotism" – not even properly nationalism – reduced to strengthening loyalty to the country or even a specific region (Zhuravlev et al., 2025). Yet among specific social groups something more may be at work, rooted in their socioeconomic collective interests. Segments of the working class that benefit from military Keynesianism may be undergoing something like a Fordist incorporation, though without its organizational component – trade unions and parties (Morris, 2026). In our data, some Russian respondents (who tend to be state-connected middle class) articulated a discourse of a progressively developing, modernizing, and *just* sociopolitical order that the Russian state organizes, one in which they believe it is possible to rise legitimately into the elite, and that extends even to substantive support for some essential elements of the authoritarian technocratic rule (Ishchenko, 2026).[10] If in Ukraine the

10 Based on the analysis of the in-depth interviews collected in 2024-25 within the "Wars after Revolution: Maidan and the Post-Soviet Crisis of Hegemony" project led by Volodymyr Ishchenko and Oleg Zhuravlev, and supported by Alameda Institute, https://alameda.institute/war-after-revolution/. Matveev &

main hope for modernizing development rested on the integration into the US-centered international order and the civic activism of a minority, in Russia the source of development is the state itself. At the same time, even those Russians who expect nothing from their state typically take the order it upholds for granted, whatever they think of the regime or the war. Ukrainians, however, tend to judge their state against inflated and unfulfilled expectations of what it owes them, and most do not consider themselves obliged to give their lives for it. Putin's Caesarism organizes passive consent through coercion and patronage – and, especially since 2022, through money. The Russian state can keep buying its soldiers by contract as long as it can pay. In Ukraine, by contrast, deficient revolutions have produced active alienation. The Ukrainian state needs its citizens to trust it, and no amount of money can buy that back. It is left to take its soldiers by capture, further exacerbating the vicious circle of state delegitimation and sociopolitical destabilization. The full-scale war sharply posed the need for a sustained, national-scale effort to mobilize people and resources from society over a long period, and it demonstrated how consequential this fundamental difference in the post-Soviet countries' responses to the dual crisis is.

Whether any of these dynamics will mature into a genuine hegemonic development in Russia – and even open the potential for a counterhegemonic one, as hypothesized earlier (Ishchenko, 2024b, pp. 63, 74) – remains to be seen.[11] It may ultimately turn on whether post-Soviet political capitalism comes to follow the Chinese model in some substantial respects (Milanović, 2019), which would become possible if China consolidated itself into an alternative hegemonic pole for the global ruling classes, above all in the Global South. But even without such a hegemonic development, Russian Caesarism is at least sliding into crisis more slowly than Ukraine, and perhaps more slowly than the West. In a war of attrition, that may be enough to win. Meanwhile, the prolonged costs of aiding Ukraine, together with the blowback from sanctions, have only deepened the political fragmentation of the Western ruling class, sharpening divisions within and between Western nations. Failing in its capacity for global leadership, that ruling class resorts to ever more coercive action, betting on its current military supremacy – and so finishing off the US-centered international order rather than restoring US global dominance.

Futures (If Any)

Post-Soviet Ukraine's future has typically been described through comparisons with foreign nations, a manifestation, in itself, of the loss of one's own developmental agenda. The Soviet Union, Ukraine included, once aimed to "catch up with and overtake America," while striving to build a superior social order. Having lost that intrinsic and self-determined source of futurity, Ukraine was compelled to seek its vision in the image of others. Simultaneously, the crisis of all hegemonic projects reveals itself in the erosion of political language: words like "democracy," "rule of law," and "sovereignty" have lost any illusory self-evidence. We are left only with the primitive recourse of pointing to foreign examples, hoping they will be immediately understood and accepted as positive, without problematizing by whom. As time passed, these adopted models formed a deflated, regressive trajectory that became ever less ambitious and ever less inclusive for Ukrainians across different locations, cultures, and classes.

For example, on the eve of independence in 1991, it was common to compare Ukraine's future to that of the richest and most advanced Western European nations: France, the UK, Germany, and Italy. Through a flawed statistical trick (by separating Soviet Ukraine from the whole of which it was an integral part) it could be presented as possessing one of Europe's largest industrial economies and

Zhuravlev (2026) offer a partially divergent interpretation of some of these interviews.

11 Two such developments are already emerging: the concentration of capital and "chaebolization" of the Russian political capitalists (Petrov, 2023) and, at the same time, a marked increase in the structural power of Russian workers tied to the war economy (Morris, 2026).

most powerful military forces. It remains questionable whether, by the late 1980s, the opportunity to advance upon that legacy had not already been lost. What is certain, however, is that breaking away from the Soviet project – not merely through formal independence, but through all the processes aimed at the intentional destruction of modern Ukraine's politico-economic and social foundations – meant abandoning any future among the developed nations.

By the 1990s, these ambitions were already considerably tempered. The new lodestars were the Visegrád Group, with the Ukrainian maidans envisioned as our belated 1989 giving a chance to catch up with a successful transition to the EU and NATO. The actual result, however, was not following the path of Poland, but rather fueling the Polish economy with millions of cheap Ukrainian laborers. Even more ironically, since the 2000s, our Western neighbors, these supposed showcases of transition, have been converging, first gradually and then rapidly, in crucial aspects of their political regimes with our archenemy: Putinist Russia (Ishchenko & Kalb, 2026; Szelényi, 2015). Orbán, Fico, Babiš, Kaczyński – these leaders and their parties may suffer electoral defeats, but their "illiberal" politics meets a powerful social demand growing even more as the crisis of the US-centered order and the EU, in particular, escalates, and so they will return to power, and with an even more explicit anti-Ukrainian agenda as in Poland.

With the onset of full-scale war, Ukraine's plausible futures were downgraded even further. A widely circulated analysis published in May 2025 by JPMorgan Chase's Center for Geopolitics epitomized this shift, outlining four scenarios: "South Korea," "Belarus," "Israel," and "Georgia," none of which, notably, presumed NATO membership anymore.[12] While the "Belarus" scenario (Russia turning Ukraine into a vassal state) and the "South Korea" model (European troops protecting Ukraine under U.S. guarantees) were deemed the least likely, the "Israel" and, especially, the "Georgia" were considered more probable outcomes.

The "Israel" model has been invoked throughout the full-scale war by Ukraine's most prominent figures, including President Zelensky and Generals Zaluzhny and Budanov, as a desirable outcome in the absence of full integration into EU and NATO structures. In fact, this idea predates the war; many in Ukraine's pro-Western political camp have long admired Israel as a strong, militaristic, and ethnonationalist state on the frontier of "Western civilization," one that ruthlessly defends its interests against hostile neighbors as well as the "dangerous," too "Eastern," population on its own territory. An "Eastern European Israel" is, in effect, a description of the function Ukraine is expected to play for the European Union: an outsourced defense against Russia. One can recall the term *foederati*, which in the late Roman empire designated "barbarian" tribes allowed to settle within imperial borders precisely to protect the empire from other "barbarians." Failing to become a nation-state striving to represent the common interests of the people living within the borders inherited from Soviet Ukraine, Ukraine may eventually be transformed into a "function-state" that serves the interests of a particular fraction of European elites. In this vision, it matters little who exactly performs the function: the very definition of "Ukrainian" will be redefined accordingly, excluding – perhaps even formally, through the deprivation of citizenship or disenfranchisement – those who do not fit the function, whether they find themselves beyond Ukraine's shrinking borders or within them. Conversely, it will include those willing to serve the "Israeli" function, however indifferent they may be to the Ukrainian culture that was ostensibly at stake in this war.

Yet, setting aside the profound ethical and political implications of identifying with Israel, such a future would require massive investment, both to build a military-industrial complex capable of matching Russian capacities and simply to stem the demographic hemorrhage of the war years, while attracting millions of migrant workers and soldiers to a depopulated and devastated land. Develop-

12 "The Russia-Ukraine Endgame and the Future of Europe," Center for Geopolitics, JPMorgan Chase, May 2025, https://www.jpmorganchase.com/content/dam/jpmorganchase/documents/center-for-geopolitics/jpmc-cfg-russia-ukraine.pdf.

mental states on the frontiers of the Cold War were possible during the high-growth era of democratic capitalism – South Korea being a prime example. Whether this remains feasible today is an open question, not only because of sheer economic constraints, but because maintaining the political unity of European elites has grown increasingly difficult in the face of mounting domestic backlash against the costs of the war and militarization.

The "Georgian scenario," by contrast, is precisely what the comprador "civil society" has vocally feared ever since Zelensky's landslide victory. Like Ukraine, Georgia experienced its own maidan revolution in 2003, followed by a war with Russia in 2008 after attempting to retake secessionist South Ossetia, events precipitated by the notorious Bucharest summit decision that offered a vague "future in NATO" to both countries. The Georgian Dream government, which replaced post-revolutionary President Mikheil Saakashvili in 2012, has not abandoned the goal of European integration but has nevertheless cracked down on its own pro-Western camp and "civil society," passing foreign agent legislation and suppressing opposition protests in 2024 despite intense EU pressure. The "Georgia" outcome is a "revolt of the elites," establishing a Caesarist rule independent of both the comprador "civil society" and transnational capital. Often accused of being a "pro-Russian" shift, it is more accurately viewed as part of the local political capitalists' "sovereigntist" balancing act between great powers amid the disintegration of the US-centered order (Gigantino, 2024). This is precisely what Ukrainian elites, plagued by political fragmentation and short-sightedness, failed to sustain before the catastrophic events of 2014. While their ability to execute such a strategy now remains far from certain, it may become unavoidable if, as a result of the war, Russia emerges strengthened, the West grows more divided, and the global order continues its shift toward multipolarity, or even China-centered hegemony.

As Ukraine's horizons darken, even "something like Israel" or "something like Georgia" begins to look optimistic compared to the grimmer precedents now looming. The specter of Syria or Libya, echoing the most disastrous trajectories of the Arab Spring deficient revolutions, has haunted Ukraine since the first outbreaks of violence in central Kyiv during the Euromaidan. It now represents a plausible future should both "Western" and "Eastern" stabilization efforts fail amid the coming global chaos. This is the prospect of a failed state: a government in Kyiv controlling only fragments of its territory, while large swathes remain occupied by neighboring powers or fall under the *de facto* control of radical movements rather than any recognized state authority. The 3rd Army Corps and the expanding ecosystem of connected military units, paramilitary movements, and civic organizations of the extreme-right "Azov movement," thoroughly whitewashed and glorified in both the Ukrainian and Western public spheres (Golinkin, 2023; Havryshko, 2026) are increasingly positioned to become the Ukrainian equivalent of "moderate democratic Islamists" of Ahmed al-Sharaa (who led the organization that used to be the Al-Qaeda branch in Syria), who is now consolidating control over his country after fifteen years of a labyrinthine civil war. Western liberal rule at the core, even at the high point of post-WWII democratic capitalism, has typically relied on dictatorships and brutal violence on the periphery. Now, as liberal order is unravelling at the core itself, "centrist" elites are growing ever more willing to embrace authoritarian practices and obscurantist ideologies in a desperate bid to preserve their power.

Moving further down the regressive path, with expectations about the future in deflationary freefall, the minerals deal imposed last year by Donald Trump on Zelensky, the full details of which remain undisclosed to the Ukrainian public, points toward what we might call the "Congo," or more precisely, the "Katanga" scenario. Katanga was the mineral-rich Congolese province whose short-lived secession in the early 1960s was engineered by Belgian mining corporations and mercenaries to preserve their grip on copper and cobalt deposits after formal decolonization. What this scenario describes for Ukraine is not a failed state like Syria (though the two may well coexist), but rather a captured extractive state: a resource colony where political sovereignty is formally maintained but functionally

hollowed out to service the aggressive extraction of critical minerals and the exploitation of remaining profitable infrastructure. In this plausible future, US corporations backed by private military contractors, rather than official "peacekeepers," would secure direct access to Ukraine's resources, bypassing the need for a functioning nation-state altogether. This is the naked commercialization of territory, in which profitable zones become securitized islands amid a sea of social abandonment. In such a future, Ukraine is not a frontier shield but a distressed asset to be liquidated in the strategic resource competition against US rivals.

As the world descends deeper into crisis, seeking Ukraine's future in the mirror of known "models" or "scenarios" may be altogether futile. Curiously, JPMorgan Chase's updated 2026 forecast suddenly named the "Finnish scenario" – ceding territory to Russia while keeping a Western orientation and eventually joining the EU and possibly, in the very long term, even NATO – as the most likely outcome for Ukraine.[13] That this should count as an optimistic scenario, when Ukraine's "finlandization" had for years been denounced as "capitulation" by the country's own "Western" camp, also manifests the regressive trajectory. What is becoming an even graver question is whether any future at all remains possible. Further global political fragmentation is an existential threat to all of humanity, whether through the rising risk of nuclear war or the failure of international coordination to avert climate catastrophe. The escalating crisis demands a response: either a new hegemonic order imposed by the ruling classes from above, or a counterhegemonic revolution brought from below, or perhaps a new mutually amplifying cycle of both.

Yet the immediate imperative is survival. For Ukraine to have *any* future, it must first endure the present. This necessity extends far beyond its own borders, resonating with all the wretched of the earth who suffer from the unwinding spiral of crisis far more acutely than those above them. Amidst the deepening catastrophe, the priority must be saving lives and preserving what remains of the country's shattered infrastructure, for without this human and physical foundation no future can take root. No Russian regime is eternal, no American presidency is permanent, and the European Union is certainly not immune to decay and disintegration. To preserve what we still have is not an act of resignation but of defiance: holding the ground for a revival when the storms of this interregnum finally break. The question, ultimately, is not which Ukraine we will become, but whether we can endure long enough to once again define that answer for ourselves.

References

Allison, R. (2025). "Averting Acute Escalation in Russia's War against Ukraine." *International Affairs*, *101*(5), 1769–91.

Arel, D., & Driscoll, J. (2023). *Ukraine's Unnamed War: Before the Russian Invasion of 2022*. Cambridge University Press.

Artiukh, V. (2020). *Neo-perestroika: Labor and State Capitalism under Belarusian Passive Revolution*. Central European University.

Artiukh, V., & Fedirko, T. (2025). "War and Dependent State Formation in Ukraine." *Focaal: Journal of Global and Historical Anthropology*, *2025* 102:57–72.

Bakalov, I. (2024). "Explaining the Russian Invasion in Ukraine: Between Geopolitics, Civilisational Choice, and Dead-end Capitalist Transition." *Globalizations*, *21*(7), 1215–32.

Bayat, A. (2017). *Revolution without Revolutionaries: Making Sense of the Arab Spring*. Stanford University Press.

Baysha, O. (2018). *Miscommunicating Social Change: Lessons from Russia and Ukraine*. Lexington Books.

13 "Ukraine Endgame: The Path to an Imperfect Peace," Center for Geopolitics, JPMorgan Chase, May 2025, https://www.jpmorganchase.com/content/dam/jpmorganchase/documents/center-for-geopolitics/jmpc-cfg-ukraine-report.pdf.

Beissinger, M.R. (2022). *The Revolutionary City: Urbanization and the Global Transformation of Rebellion*. Princeton University Press.

Bomprezzi, P., Cherepinskiy, D., Irto, G., Kharitonov, I., Nishikawa, T., & Trebesch, C. (2025). *Ukraine Support after 3 Years of War: Aid Flows Remain Low but Steady - Shift towards Weapons Procurement*. Kiel Institute for the World Economy. https://www.kielinstitut.de/publications/news/ukraine-support-after-3-years-of-war-aid-flows-remain-low-but-steady-shift-towards-weapons-procurement/

Boucoyannis, D. (2025). "Who Was Afraid of Russia? The Forgotten Evidence of the 1990s." *The Washington Quarterly*, 48, no. 4:83–110.

Colborne, M. (2022). *From the Fires of War: Ukraine's Azov Movement and the Global Far Right*. ibidem-Verlag.

Cooper, L. (2024, 18 December). *On the Home Front: Ukraine's War Economy and the Spirit of Defiance*. Institute for Human Sciences. https://www.iwm.at/europes-futures/publication/on-the-home-front-ukraines-war-economy

De Smet, B. (2016). *Gramsci on Tahrir: Revolution and Counter-Revolution in Egypt*. Pluto Press.

Dubynianskyi, M. (2023, 24 June). "Ridna maty viina." *Ukrainska pravda*. https://www.pravda.com.ua/articles/2023/06/24/7408061/

Dzarasov, R. (2013). *The Conundrum of Russian Capitalism: The Post-Soviet Economy in the World System*. Pluto Press.

Furet, F. (2000). *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century*. University of Chicago Press.

Gigantino, B. (2024, 25 October). "In Georgia, a National Election Is a Geopolitical Struggle." *Jacobin*. https://jacobin.com/2024/10/georgia-elections-geopolitics-gd-eu

Golinkin, L. (2023, 13 June). "The Western Media Is Whitewashing the Azov Battalion." *The Nation*. https://www.thenation.com/article/world/azov-battalion-neo-nazi/

Gorbach, D. (2024). *The Making and Unmaking of the Ukrainian Working Class: Everyday Politics and Moral Economy in a Post-Soviet City*. Berghahn Books.

Gorbach, D. (2026). "Reactive Nationalism? Governance Through Identities in an Eastern Ukrainian City." *Europe-Asia Studies*. https://doi.org/10.1080/09668136.2026.2716371

Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. International Publishers.

Gumenyuk, N. (2022, 16 July). "Russia's Invasion Is Making Ukraine More Democratic." *The Atlantic*. https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/07/russian-invasion-ukraine-democracy-changes/661451/

Havryshko, M. (2026, 6 February). "Ukraine's Military Has a Real Nazi Problem." *Responsible Statecraft*. https://responsiblestatecraft.org/nazis-in-ukraine-military/

Ishchenko, V. (2014, 13 November). "Ukraine Has Ignored the Far Right for Too Long – It Must Wake up to the Danger." *The Guardian*. https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/nov/13/ukraine-far-right-fascism-mps

Ishchenko, V. (2017). "The Ukrainian New Left and Student Protests: A Thorny Way to Hegemony." In M. Wennerhag, C. Fröhlich, & G. Piotrowski, eds., *Radical Left Movements in Europe*, 211–29). Routledge.

Ishchenko, V. (2018). *Nationalist Radicalization Trends in Post-Euromaidan Ukraine*. PONARS Eurasia Policy memo no. 529. http://www.ponarseurasia.org/memo/nationalist-radicalization-trends-post-euromaidan-ukraine

Ishchenko, V. (2022a). "Ukrainian Voices?" *New Left Review* 138: 1–10.

Ishchenko, V. (2022b, 3 October). "Behind Russia's War Is Thirty Years of Post-Soviet Class Conflict." *Jacobin*. https://jacobin.com/2022/10/russia-ukraine-war-explanation-class-conflict

Ishchenko, V. (2023a). "NATO through Ukrainian Eyes." In G. Anderson, ed., *Natopolitanism: The Atlantic Alliance since the Cold War*, 263–73. Verso.

Ishchenko, V. (2023b). "The Minsk Accords and the Political Weakness of the 'Other Ukraine.'" *Russian Politics*, 8, no. 2: 127–46.

Ishchenko, V. (2023c). "Ukraine." In F. Escalona, D. Keith, & L. March, eds., *The Palgrave Handbook of*

Radical Left Parties in Europe, 665–92. Palgrave Macmillan.

Ishchenko, V. (2024a). "Class or Regional Cleavage? The Russian Invasion and Ukraine's 'East/West' Divide." *European Societies* 26, no. 2: 297–322.

Ishchenko, V. (2024b). *Towards the Abyss: Ukraine from Maidan to War*. Verso.

Ishchenko, V. (2025, 24 October). "Deficient Revolutions and (Counter)hegemony Crisis: Political Fragmentation in Ukraine's Euromaidan." Paper presented at "Protesting Crises: Progressive Social Movements in the Face of Authoritarian Backlash" conference, Scuola Normale Superiore, Florence.

Ishchenko, V. (2026, 8 October). "Soldiers by Contract, Soldiers by Capture: Revolutions, States and the Return of Mass War in Ukraine and Russia." Paper presented at CEECON conference, Freie Universität Berlin.

Ishchenko, V., & Kalb, D. (2026). "Eastern European Reactionary Nationalism: A Ukrainian Exception?" In D. Kalb & W. F. Bello (Eds.), *Backlash: The Global Rise of the Radical Right*, 142–65). Pluto Press.

Ishchenko, V., & Korotaev, P. (2025, 25 August). "Ukraine's Anti-Corruption Showdown Isn't About Democracy." *Jacobin*. https://jacobin.com/2025/08/ukraine-anti-corruption-democracy-zelensky

Ishchenko, V., Matveev, I., & Zhuravlev, O. (2023). *Russian Military Keynesianism: Who Benefits from the War in Ukraine?*" PONARS Eurasia Policy Memo no. 865. https://www.ponarseurasia.org/russian-military-keynesianism-who-benefits-from-the-war-in-ukraine/

Ishchenko, V., & Zhuravlev, O. (2021). *How Maidan Revolutions Reproduce and Intensify the Post-Soviet Crisis of Political Representation*. PONARS Eurasia Policy Memo no. 714. https://www.ponarseurasia.org/how-maidan-revolutions-reproduce-and-intensify-the-post-soviet-crisis-of-political-representation/

Ishchenko, V., & Zhuravlev, O. (forthcoming). "Post-Soviet Vicious Circle: The Crisis of Hegemony and the Crisis of Revolution." In D. J. Riley & M. Santoro, eds., *The Anthem Companion to Gramsci*. Anthem Press.

Jäger, A. (2026). *Hyperpolitics: Extreme Politicization without Political Consequences*. Verso.

Kasianov, G. (2026). "'To discipline and punish': A punitive turn in the memory politics in Ukraine, 2006–2025." *Memory Studies*. https://doi.org/10.1177/17506980261460344

Katchanovski, I. (2026). *The Russia-Ukraine War and its Origins*. Palgrave Macmillan.

Kibita, N. (2024). *The Institutional Foundations of Ukrainian Democracy: Power Sharing, Regionalism, and Authoritarianism*. Oxford University Press.

Kluge, J. (2026, 08 August). "Russian Recruitment Stabilizes at 1,000 per Day". *Russianomics*. https://janiskluge.substack.com/p/russian-recruitment-stabilizes-at

Korotaev, P. (2023, 16 July). "Minsk Part 2: The Donbass Proletarian Hydra." *Events in Ukraine*. https://eventsinukraine.substack.com/p/part-2-ukrainian-euroatlantic-liberals

Korotaev, P., & Ishchenko, V. (2025, 23 January)." Why Is Ukraine Struggling to Mobilise Its Citizens to Fight?" *Al Jazeera*. https://www.aljazeera.com/opinions/2025/1/23/why-is-ukraine-struggling-to-mobilise-its-citizens-to-fight

Kostiuk, B. (2016, 24 August). "Ukraina, mozhlyvo, ostannia kraina v Ievropi, de za ievropeis'ki tsinnosti zhertvuiut' zhyttiam – istoryk." *Radio Svoboda*. https://www.radiosvoboda.org/a/27943887.html

Kudelia, S. (2025). *Seize the City, Undo the State: The Inception of Russia's War on Ukraine*. Oxford University Press.

Lanson, M., & Le Tréhondat, P. (2025, 16 September). "Bjarke Friborg (Red-Green Alliance, Denmark): 'There Is No Contradiction between Military Support for Ukraine and Criticising NATO and the Arms Industry." *Links: International Journal of Socialist Renewal*. https://links.org.au/node/7447

Levitsky, S., & Way, L. (2022). *Revolution and Dictatorship: The Violent Origins of Durable Authoritarianism*. Princeton University Press.

Liubka, A. (2022, 21 June). "Kraina nashoi mrii." *Zbruch*. https://zbruc.eu/node/112261

Marcetic, B. (2023, 25 February). "The State of Ukrainian Democracy Is Not Strong." *Jacobin*. https://jacobin.com/2023/02/ukraine-censorship-authoritarianism-illiberalism-crackdown-police-zelensky

Matveev, I., & Zhuravlev, O. (2026, 20 March). " The Middle Class in Wartime Russia: Between Loyalty and

Resignation." Paper presented at "Ideology and the Transformation of Europe in Time of War" workshop, WARPUT project, Belgrade.

Matveeva, A. (2025, 25 December). "Why Russians Haven't Risen up to Stop the Ukraine War." *Responsible Statecraft*. https://responsiblestatecraft.org/russian-identity/

Mierzejewski-Voznyak, M. (2018). "The Radical Right in Post-Soviet Ukraine." In J. Rydgren, ed., *The Oxford Handbook of the Radical Right*, 608-29. Oxford University Press.

Milanović, B. (2019). *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World*. The Belknap Press of Harvard University Press.

Morris, J. (2026, 8 March). "The Phantom Limb and Fictive Kinship in Wartime Russia." *Red Threads*. https://www.redthreads.media/p/the-phantom-limb-and-fictive-kinship

Nieczypor, K. (2026, 3 April). *Ukraine's Mobilisation Crisis: A New Minister, Old Challenges*. OSW Centre for Eastern Studies. https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2026-04-03/ukraines-mobilisation-crisis-a-new-minister-old-challenges

Onuch, O., & Way, L. A. (2024, May). "Why Ukraine's Elections Can Wait." *Journal of Democracy*. https://journalofdemocracy.org/online-exclusive/why-ukraines-elections-can-wait/

Petro, N.N. (2023). *The Tragedy of Ukraine: What Classical Greek Tragedy Can Teach Us About Conflict Resolution*. De Gruyter.

Petrov, N. (2023). "The Evolution of Russia's Patronal System: Elites during the War and after Putin." In B. Madlovics & B. Magyareds., *Russia's Imperial Endeavor and Its Geopolitical Consequences: The Russia-Ukraine War, Volume Two*, 3–25. Central European University Press. https://www.hfsbooks.com/books/russias-imperial-endeavor-and-its-geopolitical-consequences-madlovics-magyar/

Riley, D.J., & Brenner, R. (2025). "The Long Downturn and Its Political Results." *New Left Review* 155:25–70.

Rosenfeld, B. (2021). *The Autocratic Middle Class: How State Dependency Reduces the Demand for Democracy*. Princeton University Press.

Sewell, W.H. (1996). "Historical Events as Transformations of Structures: Inventing Revolution at the Bastille". *Theory and Society 25*, no. 6, 841–81.

Szelényi, I. (2015). "Capitalisms after Communism." *New Left Review* 96:39–51.

Titov, S. (2023, 21 December). "Novyi russkii. Kak ukrainskii kum Putina zarabatyvaet v Rossii i kto yemu pomogaet." *Nastoiashchee Vremia*. https://www.currenttime.tv/a/medvedchuk-systema/32741441.html

Umland, A. (2020). "The Far Right in Pre- and Post-Euromaidan Ukraine: From Ultra-Nationalist Party Politics to Ethno-Centric Uncivil Society." *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, 28, no. 2:247–68.

Watling, J., Danylyuk, O. V., & Reynolds, N. (2023). *Preliminary Lessons from Russia's Unconventional Operations during the Russo-Ukrainian War, February 2022–February 2023*. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. https://rusi.org/explore-our-research/publications/special-resources/preliminary-lessons-russias-unconventional-operations-during-russo-ukrainian-war-february-2022

Zabrodskyi, M., Watling, J., Danylyuk, O.V., & Reynolds, N. (2022). *Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia's Invasion of Ukraine: February–July 2022*. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. https://rusi.org/explore-our-research/publications/special-resources/preliminary-lessons-conventional-warfighting-russias-invasion-ukraine-february-july-2022

Zhuravlev, O., & Ishchenko, V. (2020). "Exclusiveness of Civic Nationalism: Euromaidan Eventful Nationalism in Ukraine". *Post-Soviet Affairs*, 36, no. 3:226–45.

Zhuravlev, O., Kalugina, M., & Kappinen, S. (2025). "Fragmented Solidarity: Why Local Patriotism instead of Nationalism in Wartime Russia?" *Russian Analytical Digest* 333:11–15.

Zhyrun, I. (2026). *Ukraine's NATO Identity Politics: Representations of National Identity on the Question of Accession*. ibidem Verlag.

Zubchenko, Y. (2022, 24 June). „Kremleboty, transformuimosia! Iak prorosiis'ki propahandysty

peretvorylysia na ‘patriotiv.’” *Ukrainska pravda*. https://www.pravda.com.ua/columns/2022/06/24/7354427/

Defending Identity at the Square: Ukraine's Euromaidan and Antimaidan Reconsidered

William Jay Risch, Georgia College, Milledgeville, Georgia, United States

Since 2008, mass protests have swept across the world, captivating global audiences. Driven by digital media and popular frustrations with economic crises, corrupt governments, and democratic institutions that have failed them, these movements of the square, as Paulo Gerbaudo has called them, represent a new form of popular resistance. From Tunis and Cairo to Madrid, Istanbul, and Wall Street, these protests involve occupying a square and uniting nations against tyrannical rule and unjust political and economic systems. They lead to new forms of social organization, new forms of activism, and new communal identities that speak for the nation.[1] Mark Beissinger, who refers to such movements as urban civic revolutions, argues that these protests have the potential to mobilize opposition to oppressive regimes in the name of the nation. Participants take over public squares near key centers of state power and put pressure on regimes to collapse or make considerable concessions. These revolutionary movements since the Cold War's end have become more frequent, as attested by the color revolutions in Eastern Europe and the Arab Spring. Yet even cases of successful regime change fail to transform political systems and resolve the issues that had sparked them in the first place.[2]

This article addresses the new identities forged in movements of the square in Ukraine. It draws examples from my new book, *Ukraine's Euromaidan: From Revolutionary Euphoria to the Madness of War.*[3] From November 2013 to May 2014, Ukraine's Euromaidan and its antithesis, the Antimaidan, represented movements of the square generated by digital media, popular grievances with economic injustice, and government corruption. Yet the forging of new identities at the square took place differently. The two protest movements engaged in a battle for Ukraine's national identity. This led to both movements in the end failing to transform political systems meaningfully or address the socioeconomic grievances of ordinary citizens.

This article argues that there were two different views of Ukraine's future that affected how citizens viewed themselves as members of a nation. For the Euromaidan, Ukraine was to be a European nation and a part of Western civilization, moving away from the Soviet past and Russian influence. At the Antimaidan, participants did not necessarily deny Ukraine's existence as a nation, though some insisted that it, Russia, and Belarus were one nation of brotherly peoples. They embraced the civic nationalism of Soviet Ukraine, where territory, not language or culture, united Ukrainians, and where economic, family, and cultural ties with Russia had to be preserved. For the Antimaidan, Ukraine was a culturally and ethnically diverse state whose differences needed to be respected by turning the state into a federal one. For the Euromaidan, Ukraine had to remain a unitary state, though with a decentralized government. Historical memory played a role in defining these two competing views of the nation's identity. For the Euromaidan, national heroes, including controversial ones revered by Ukraine's far right, became acceptable at protest events. For the Antimaidan, Soviet heroes and the Soviets' victory in World War II defined Ukrainians as a nation.

First, I must make some caveats about the Antimaidan. Admittedly, the Antimaidan was more in-

1 Paulo Gerbaudo, *The Mask and the Flag: Populism, Citizenism and Global Protest* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2017); Paulo Gerbaudo, *Tweets and the Streets: Social Media and Contemporary Activism* (London: Pluto Press, 2012).

2 Mark Beissinger, *The Revolutionary City: Urbanization and the Global Transformation of Rebellion* (Princeton: Princeton University Press, 2022).

3 William Jay Risch, *Ukraine's Euromaidan: From Revolutionary Euphoria to the Madness of War* (New York and London: Bloomsbury Academic, 2026). Interviews cited in this article will use the pseudonyms given in this book.

coherent and dependent on regional and central government officials for support and direction. With the collapse of the regime of Viktor Yanukovych on 22 February 2014, its participants joined counter-protests in the so-called Russian Spring. Russia's leaders, Russian intelligence services and military, and ordinary Russian citizens played a considerable role in turning this movement into one advocating regional separatism. The Russian Spring led to Russia's invasion and annexation of Crimea and then military intervention in the Donbas. Yet at least in its early weeks, Russian Spring protests continued to articulate this different vision of Ukraine's future. The idea of Ukraine becoming a federal state continued to surface in protests in support of separatist movements in the Donbas. The new nation formed in the fire of revolution in Kyiv only reinforced Antimaidan participants' convictions that it was hostile to them.

The Euromaidan protests, which began in Kyiv on 21 November 2013, and spread to other cities, engaged in national identity politics from the very beginning. The Association Agreement with the European Union, over which the Yanukovych administration had suspended negotiations, embodied Ukraine's alleged return to Europe. "Europe" meant not just a free trade agreement, but the setting of European standards in Ukrainian life, such as rule of law, curbing corruption, providing greater opportunities for small and mid-sized businesses, travel and work in Europe, and supposedly a higher standard of living. Closer ties with Russia, including joining the Eurasian Customs Union, offered not much of a future at all. Protesters saw those ties as assuring Russian domination over Ukraine. Once the Yanukovych administration cracked down on the center of the protests in Kyiv on 30 November 2013, the Euromaidan represented a struggle against an authoritarian regime. It was a battle for the nation's future.

The protest camp on Kyiv's main square, and Euromaidan protests in other parts of Ukraine, mobilized support by appealing to Ukraine's national ideology. That ideology, espoused by what I will refer to as Ukraine's national democratic camp, emerged in the struggle against communism at the end of the 1980s. It resembled other trends in Eastern Europe, where the far right allied with others and overturned communism in the region.[4] That ideology brought together liberals, conservatives, and members of Ukraine's far right. It stressed that the nation came before all other issues, such as class and gender. It expressed opposition to Soviet and Russian domination. It championed Ukrainians' language and culture. Finally, Ukraine's national ideology championed as heroes controversial figures from Ukraine's past, such as Stepan Bandera, leader of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), and Roman Shukhevych, leader of the Ukrainian Insurgent Army (UPA). Nationalists like Bandera and Shukhevych were killed by Soviet security forces after World War II. They became martyrs in the struggle against communism. Yet such nationalists from the World War II era were tainted by collaboration with the Third Reich and complicity in the mass murder of Jews and Poles. Their partisan struggle against Soviet power after the war terrorized Soviet citizens, including Ukrainians themselves. Soviet propaganda had equated such movements with Nazism, and national forms of expression, even including Ukrainian language use, became branded as "Banderite" in the late Soviet period.

The Euromaidan protests incorporated symbols from such wartime nationalist organizations as OUN. "Glory to Ukraine! Glory to the heroes!" had become a greeting among OUN nationalists before and during World War II, with nationalists saluting one another in the style of Mussolini's fascists in Italy.[5] The "heroes" were fallen members of OUN. The chant had circulated among young

4 Tom Junes, "Illiberalism in Eastern Europe Is a Legacy of 1989," *openDemocracy, 20* November 2019, https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/illiberalism-eastern-europe-legacy-1989; Emily Channell-Justice, *Without the State: Self-Organization and Political Activism in Ukraine* (Toronto: University of Toronto Press, 2022), 85 – 86; Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceauşescu's Romania* (Berkeley: University of California Press, 1991).

5 Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult* (Stuttgart: ibidem-Verlag, 2014), 179 – 80.

Ukrainian soccer fans influenced by right-wing groups. By the time of the Euromaidan, it is unlikely that protesters, especially younger ones, knew what the chant originally meant. The chant was generic enough to escape its fascist-era origins, yet it was an example of Ukraine's far right influencing the protests' rhetoric about the nation. OUN flags from the World War II era, featuring the colors of black and red, showed up at rallies, protests, and marches for the Euromaidan. The Euromaidan protests took on other chants from the far right, ones that originated in independent Ukraine. "Glory to the nation! Death to the enemies!" came from the far-right organization Ukrainian National Alliance – Ukrainian National Self-Defense (UNA-UNSO). An openly fascist chant, derived from wartime Germany's national anthem, resounded at Euromaidan events. "Ukraine über Alles!," my translation of "Ukraina – ponad use!" was that slogan. Occasionally, Euromaidan rallies featured derogatory references to ethnic Russians, in the chant, "Who doesn't jump is a moskal!" "Moskal" was an ethnic slur directed at Russians. As the protests became violent in late January, the far-right chants and symbols took on new meaning. They were essential elements in an uncompromising war against the state. As early as 8 December 2013, Euromaidan activists, many of them from the far right, demolished Lenin monuments as hated symbols of the Soviet past. As the protests radicalized, Lenin statues fell in cities and towns in central Ukraine. Once Yanukovych fled Ukraine, protesters took down Lenin in southern cities like Mykolaiv and Kherson. They discussed doing the same in Zaporizhzhia and Kharkiv and even in Simferopol in Crimea.

In contrast to the Euromaidan, the Antimaidan expressed an identity politics asserting that Ukraine was a brother nation to Russia and Belarus and that Ukraine's alleged return to Europe was an act of Western interference in Ukraine's affairs. Instead of demonizing the Soviet past, Antimaidan participants embraced it. The St. George ribbon, consisting of orange and black stripes, had been worn by citizens in both Russia and Ukraine to commemorate the Soviet victory in World War II. It was an element of President Vladimir Putin's politics of memory that appealed to both nations in the early 2000s. Antimaidan protesters and supporters identified themselves as such by wearing the ribbon at rallies. They unfurled and displayed banners in the colors of the St. George ribbon. Soviet symbols and references to the Soviet people's victory over fascism appeared on the Antimaidan side after violence broke out between Euromaidan participants and law enforcement. This display could be seen at the police barricades on Hrushevsky Street in Kyiv, not far from parliament. Video taken during a truce between Euromaidan forces and law enforcement on 10 February 2014 featured pieces of wood riot police and Berkut security forces had turned into signs on their side of the barricades. One of the signs said, in Russian, "Thanks Grandpa for the victory!" referring to the Soviet victory in World War II. Other signs pointed in the direction of the Euromaidan side of the barricades, referring to the protesters as "apes" and those "born in pain," suggesting the Euromaidan's participants were mentally ill or had learning disabilities. The Euromaidan side of the barricades that day had become the scene of a musical concert that tried to project a positive influence on the police not far away. Yet the stage at the barricades featured the OUN flag. It was a scene suggesting a clash of two visions of the nation.[6] Just a few days later, on 18 February, a riot broke out in a park near parliament between Euromaidan protesters trying to put pressure on parliament to curtail Yanukovych's powers and riot police, Berkut forces, and paid protesters blocking their way. Yanukovych's forces went on the offensive and brutally beat anyone in their path. One of the Euromaidan protesters recalled the Antimaidan supporters assailing them, calling them Banderites, fascists, and homosexuals, threatening to deal with them as their grandfathers had with the Nazis and their underlings during World War II. They seemed ready not just to beat up, but kill, Euromaidan protesters in the park.[7] That day, which marked the beginning of what I call the February uprising, looked very much like a civil war, as one Maidan Self-Defense volunteer

6 Sergei Rulev, "10 02 14 Na fronte zatish'e pered burei," *YouTube*, 10 February 2014, https://www.youtube.com/watch?v=9qXzDXgW9kA (no longer available).

7 Bohdan, interview with Ukrainian Institute of National Memory, Kyiv, 23 July 2014.

told me in English.[8] Given the role of identity politics in the February uprising, one could conclude it resembled a civil war not based on ethnic or linguistic differences, but over whether Ukraine should adhere to its Soviet past or become a European state free of Russian influence.

With the collapse of the Yanukovych regime in late February 2014, Antimaidan supporters sought to protect the Soviet past. The wave of Lenin demolitions convinced them that "Banderites" were coming to their towns and cities to tear down Lenin and then even murder ordinary citizens they did not consider to be true Ukrainians. The defense of Lenin monuments in cities like Kharkiv, Zaporizhzhia, and Donetsk became protests of the square that symbolized the beginnings of the so-called Russian Spring. Defending Soviet monuments, the Russian language, and local histories and identities, as well as federalizing the Ukrainian state, became rallying cries of such Antimaidan gatherings. Ukrainian media very quickly labeled these rallies as "pro-Russian" or even "separatist," though the term "Antimaidan" lingered on as a reference to this rejuvenated protest movement. During the Russian Spring, elements of the far left and the far right converged and sought to defend their communities from the new government in Kyiv. Decades of efforts by local political elites, especially in Crimea and the Donbas, instilled in local residents a sense that they were under siege from Ukraine's national democrats, who coddled the far right and Russophobic movements and who planned to eliminate jobs, close industries, and arrest and even kill those who spoke the wrong language or went to the wrong church. Lenin squares became protest communities where participants could express themselves incoherently, aggressively, and promote illiberal, anti-Western views and conspiracy theories. In cities like Mykolaiv where Lenin had already been removed, forces opposed to the Euromaidan occupied a war memorial to paratroopers killed while trying to liberate the city from the Nazis during World War II. In Odesa, Antimaidan protesters took over Kulykiv Field, where the city traditionally held World War II commemorations.

The symbols of World War II became ubiquitous during the Russian Spring. On the evening of 6 April 2014, the classic Soviet wartime song, "Arise, enormous country!" (*Vstavai, strana ogromnaia!*), boomed from a stereo system in Kharkiv as a signal for the Antimaidan protesters there to storm and occupy the Kharkiv Regional State Administration building they had converged on. Their leaders proclaimed a people's republic that lasted only briefly.[9] The occupied Luhansk regional SBU headquarters, which became the kernel of the so-called Luhansk People's Republic, featured such Soviet World War II era symbolism in a banner displayed above its entrance on 21 April 2014. The banner equated their protest with Pavlov's House in Stalingrad, where the Red Army held onto this legendary apartment building for sixty days before fellow troops arrived and broke the siege, defeated the German forces there, and turned the war's tide; the Red Army then advanced all the way to victory in Berlin. For one local blogger, the Luhansk SBU was on the front line of the Russian World's counteroffensive westward, against new Nazis. Before entering the occupied SBU building, the blogger recalled standing in front of this banner in wonder. He declared, "History is being made before our eyes."[10] The blogger's remarks seemed to echo sentiments on the other side of the barricades, the Euromaidan protest camp in Kyiv, where a Euromaidan activist and historian, and future director of Ukraine's historical memory policies, urged YouTube audiences to come to the square on 8 December 2013. He asserted that they were "making history together."[11] In Luhansk too, forces from the far right and far left formed coalitions that, with Russian help, championed Russian nationalism and

8 Danylo, interview with the author, Kyiv, 22 March 2014.

9 Slava Mavrichev, Facebook,6 April 2014, https://www.facebook.com/photo.php?fbid=615244795233170&set=a.483005518457099&type=3&theater.

10 yadocent, "Ekskliusiv iz doma Luganskogo SBU," 21 April 2014, https://yadocent.livejournal.com/563627.html.

11 Hromads'kyi sektor Ievromaidanu, "Volodymyr V'iatrovych: Prykhod' 8 hrudnia na Maidan!" YouTube, 7 December 2013, https://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=xCzgXBaWqZM.

imperialism.[12]

The armed uprisings in the Donbas, and Russia's role in them, alarmed Euromaidan activists who, instead of building a new European future for Ukraine, had to stop separatism from tearing the country apart. Violence against pro-Ukrainian unity rallies in cities like Donetsk, and the terror armed men inflicted on pro-Ukrainian unity activists, compelled Euromaidan participants and their allies to fight back. Pro-Ukrainian unity movements in Mykolaiv, Kharkiv, and Zaporizhzhia fought alleged separatists. Just as Antimaidan supporters demonized them, referring to them as mentally retarded, homosexuals, and fascists, Euromaidan participants began referring to their foes as Colorado Beetles. The Colorado Beetle, a pest that destroys potato crops, has the same colors as the St. George ribbon -- black and orange stripes. The rhetoric did not necessarily lead to people willing to kill one another, yet it delineated two communities – one the Antimaidan, the other the Euromaidan or pro-Ukrainian unity forces – whose members perceived themselves to be under threat.[13] While after 2008 movements of the square in other parts of the world used crude rhetoric to channel participants' anger and taunt their foes, such speech acts in Ukraine undermined the civic nationalism that the Euromaidan's participants claimed to represent.[14] This could be seen in Odesa on 10 April 2014, when Euromaidan protesters surrounded a hotel where a Yanukovych ally and known supporter of the Russian Spring was staying. They planned to throw rocks and eggs and green dye at him. Antimaidan forces tried to get them to leave. The Odesa Guard, a paramilitary organization that was openly Russian imperialist, faced off against the protesters. One of them got their side to chant, in Russian, "Maidaners on a pike! Make Bandera cry!" The Euromaidan side chanted an equally derisive call to their enemies, in the Russian language: "We are Odesa, you are shit!" They chanted, "Suitcase, train station, Russia!" thus demanding that they leave the country.[15] On 2 May 2014, clashes between participants of a Ukrainian unity march and Antimaidan forces resulted in a fire that killed dozens of Antimaidan participants in the Trade Unions Building that overlooked their protest camp. Many of them died from smoke inhalation. Some were burned beyond recognition. The Euromaidan's supporters celebrated the would-be separatists' defeat. One politician referred to the Antimaidan protesters as "hoards of Colorado Beetles" that had attacked first and deserved to be liquidated.[16] The day of the fatal clashes, a political scientist from Ukraine wrote on Facebook, "When I was little, my grandfather in the garden taught me to gather Colorado Beetles in a jar and then set [them] on fire."[17]

The identity politics of Ukraine's Euromaidan and Antimaidan helped choreograph protests and rallies at public squares. Identity politics helped draw to these squares ordinary citizens who perceived that no politicians spoke for them. In the early weeks of the Euromaidan, the sight of hundreds of thousands of people converging on the center of Kyiv to proclaim a revolution in the making inspired outsiders. This included Western observers of the Maidan, not just invited speakers on the Maidan stage, like U.S. Senators John McCain and Chris Murphy, but ordinary foreigners visiting the Maidan like myself. Yet performing revolution in this manner had its drawbacks. In focusing on the nation's identity, the Euromaidan failed to win over ordinary workers and the working poor who de-

12 For more on such splits within the Ukrainian left in 2013 – 14, see Volodymyr Ishchenko, "Left Divergence, Right Convergence: Anarchists, Marxists, and Nationalist Polarization in the Ukrainian Conflict, 2013 – 2014." *Globalizations* 17, no. 5 (2020): 820 – 39.

13 Deborah A. Jones, "The Fascist and the Potato Beetle: Patriotic Chronotopes and Dehumanizing Language in the Ukraine Conflict," *American Ethnologist,* 50, no. 1 (February 2023): 30 – 42.

14 Gerbaudo, *The Mask and the Flag,* 82 – 83.

15 Anna Dombrovskaia, "Boinia v Odesse i pobeg Tsareva 10 aprelia. 18+," *YouTube*, 20 April 2014, https://www.youtube.com/watch?v=iMD-tp1ssWY. For videos of these events collected from various sources, see the YouTube channel for Denis Artem'ev, a pro-Russian activist, at https://www.youtube.com/@user-mj1oq3di5y.

16 Lesia Orobets', *Facebook*, 2 May 2014, https://www.facebook.com/lesyaorobets/posts/pfbid02U2dYT45RV3waR4EFXnSz4L3yD6wKXs2AJajUDxr4Nfb3E5ZgyhJs5R5Z88LpwKt1l.

17 The name of the post's author is withheld here. The post caused a stir among Ukraine specialists at the time, and the author soon removed it.

manded solutions to their socioeconomic woes.[18] The nation seemed to include everyone who came to the square, but in fact, Euromaidan protesters and activists, often from the far right, drove leftists off the square, silencing these concerns. The Antimaidan, after the Yanukovych regime's fall, seemed to promise a revolution for the down-and-out in depressed centers of coal mining, metallurgy, and other industries. Yet national identity politics, namely Russian nationalism and Russian imperialism, ultimately highjacked that movement. Ukrainians became more divided, not less divided, as a result of the Euromaidan Revolution that brought regime change to Ukraine. It was only Russia's invasions of Ukraine, first in 2014, then in 2022, that brought them together. Taking to the square to rescue the nation was a noble and admirable feat. Participants felt as though they were making history together. Yet that history brought unforeseen tragedy and bloodshed, as seen in today's war against Russian military aggression.

18 Volodymyr Ishchenko, "Insufficiently Diverse: The Problem of Nonviolent Leverage and Radicalization of Ukraine's Maidan Uprising." *Journal of Eurasian Studies* 11, no. 2 (2020): 201 – 15.

Taking Ukraine Seriously: On the Obstacles to Asking Why

Anna Ivanova
Justus Liebig University Giessen

Following much of the contemporary academic and political debate on Ukraine, one quickly discovers that the only ideologically acceptable answer to the question "What has gone wrong in Ukraine?" is: Russia. It is not only the war itself that is analyzed exclusively through the lens of Russian imperialism – though this framing crowds out diverging accounts so insistently, that over four hundred prominent scholars of East European Studies have called to "read *less* about Ukrainian domestic politics and international relations" in order to "understand the sources of the Russo-Ukrainian War."[1] Ukraine's domestic problems and international relations, too, are often attributed to Russia across different registers: corruption at the highest levels of government is framed as a Soviet institutional legacy; criticism of domestic policy is dismissed as Kremlin narrative; Russophone Ukrainian citizens are described as victims of Russification; and even disputes with neighboring Poland over historical memory are not rarely attributed to Moscow's manipulation rather than to the unresolved complexities of a shared past and present of two neighboring states. The claim of Russia's responsibility over Ukrainian problems extends far into history – the most expansive accounts locate the original breaking point in the times of Kyivan Rus – and spreads across every domain of analysis, functioning as an ontological premise underlying the dominant explanatory framework for what Ukraine as a state and society is.

Yet, this argument is much more theologically than scholarly grounded – not because it is always false, but because questioning it is often treated less as an intellectual disagreement than as an act of heresy. To put it another way, treating Russia as a totalizing explanatory category for the state of Ukrainian affairs does not pass the falsifiability test. In Popperian terms,[2] what distinguishes scientific knowledge from metaphysics, religion, or ideology is not the accumulation of confirming evidence, but the methodological and empirical possibility of refutation. Doubt, thus, is not a failure of commitment; it is the engine of inquiry. Accordingly, attributing whatever and whenever has happened in Ukraine entirely to Russian influence is analytically weak and intellectually lazy, as it substitutes causal investigation with an unfalsifiable explanatory principle. Doing so forecloses the very questions that scholarship must ask. Therefore, in seeking an answer to the question "Has anything gone wrong in Ukraine?" – and if so, what – I believe it is necessary to begin by explaining why it is legitimate to pose such a question in the first place, especially within the context of academic debate.

The first explanation is scholarly. A basic premise of social research demands defining a research object, placing it at the center of inquiry, and maintaining a critical stance toward it.[3] To study a state and society seriously means to subject them to scrutiny: to question assumptions, test competing hypotheses, and remain open to conclusions that may prove uncomfortable or politically inconvenient. Neglecting these principles means replacing research with either apologia or condemnation. Not only as a scholar, but much more as a Kharkivite, I am well aware of Russia's crimes and of its role in the destruction of life in Ukraine – I have witnessed them with my own eyes and lived through them. These crimes and the broader dynamics of the Russian state, regime, army, and society must be studied critically. Without such analysis, what is happening in Ukraine cannot be understood in full. At the same time, the analysis of Russian factors must not crowd out the studies of what is happening within

1 "An Elon Musk-Supported Apology for Russia's War on Ukraine," *Ukrains'ka Pravda*, 28 April 2026, https://www.pravda.com.ua/eng/articles/2026/04/28/8032087/.
2 Karl Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (London: Routledge, 2005).
3 Zygmunt Bauman and Tim May, *Thinking Sociologically*, 2nd ed. (Oxford: Blackwell, 2001), 165-80.

Ukrainian society itself. To place Ukraine at the center of inquiry is, first of all, to take seriously the interests of Ukrainians and the forces that run counter to them. Its study, while necessarily attentive to the broader context – namely, to the role of Ukraine's neighbors, partners, and other actors in bringing the state toward catastrophe – must, nevertheless, treat Ukraine as a full-fledged research object. It should be asking questions about its structures, dynamics, and historical trajectories in order to contribute to debates about its future – especially if we want this future to meaningfully differ from the present.

Inevitably, this research agenda carries a direct political implication: to regard Ukraine as a sovereign and independent state necessarily means recognizing its capacity for political agency, both domestically and internationally. To explain all of Ukraine's difficulties exclusively through the actions of the Kremlin is, implicitly, to deny that agency: to portray Ukraine as largely incapable of shaping its own trajectory, as an object of geopolitical competition rather than a subject of its own history. Sovereignty, however, implies not only power, influence, and the capacity to make decisions, but also responsibility for the choices made and their consequences.[4] If Ukraine is to be taken seriously as a political subject, its choices and their outcomes must be subject to the same analytical scrutiny applied to any other sovereign state. It is from this position – taking Ukraine seriously as both an object of inquiry and a subject of politics – that this essay proceeds. And it is from this position that it becomes impossible to overlook the fact that something has gone profoundly wrong in Ukraine.

Re-Defining State and Nation

A closer look at Ukraine's internal development shows that the country today lags behind what it was in the early years of independence in many respects. The origins of this decline predate the war of 2022 and lie in the way the state and the nation were rebuilt after the collapse of the USSR. Even before the Russian invasion, Ukraine had become one of the poorest countries in Europe, with a GDP per capita of 4775 USD in 2021, lagging behind most of the European and even other post-Soviet states.[5] It has been increasingly integrated into the periphery of the capitalist world-system, characterized by economic dependency, weak state institutions, political instability, and social polarization.[6] Yet, thirty-five years ago, Ukraine entered the period of independence under relatively favorable conditions. The state possessed a developed industrial sector, vast agricultural resources, and an infrastructural network that sustained the social reproduction of a population of 52 million.[7] The society of independent Ukraine emerged as a product of Soviet modernity – an urbanized and educated entity, shaped by industrial development and substantial opportunities for social mobility, marked regional differentiation, and wide ethnic diversity.[8] Unlike some other Soviet republics, Ukraine's exit from the Soviet Union, from the perspective of the 1990s and 2000s, appeared peaceful.

These favorable conditions, however, did not translate into the outcomes they seemed to promise. Independence has launched the process of reimagining the state and the nation simultaneously, and redefining how and by whom the resources inherited from the Soviet state would be managed.

4 Alan James, "The Practice of Sovereign Statehood in Contemporary International Society," *Political Studies* 47, no. 3 (1999): 457-73.

5 World Bank, "GDP per Capita (Current US$) – Ukraine," World Bank Open Data, NY.GDP.PCAP.CD, accessed 10 July 2026, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=UA.

6 Andrii Maliuk, "Trajectory of Socio-Economic Development of Ukraine in 1991-2021 from a World-System Perspective," *Interdisciplinary Political Studies* 11, no. 1 (2025): 292.

7 Anders Åslund, *How Ukraine Became a Market Economy and Democracy* (Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2009); Robert S. Kravchuk, *Ukrainian Political Economy: The First Ten Years* (New York: Palgrave Macmillan, 2002); A. I. Amosha, N. E. Briukhovetskaia, and I. P. Buleev, "O vosstanovlenii vedushchei roli mashinostroeniia v postroenii novoi ekonomiki Ukrainy," *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*,64, no. 2 (2021): 94-107.

8 Georgiy Kasianov, *Memory Crash: The Politics of History in and around Ukraine, 1980s-2010s* (Budapest: Central European University Press, 2022), 387-98.

The processes which are often analyzed as state-building and nation-building[9] had not started from scratch and were transforming a previously formed Soviet Ukrainian state and nation. The concept of a nation-state centered on the titular nation replaced the universalist Soviet project, and a multiethnic population had to be brought into alignment with a coherent national and cultural identity.[10] This objective was pursued so vigorously that national rebuilding often outpaced, and at times undermined, the development of stable state institutions. As Åslund observed, in the first years of independence "Ukraine focused on little but nation-building," elevating it into an "all-dominant priority."[11]

Simultaneously, and under sustained pressure from international financial institutions, Ukraine implemented a neoliberal economic program. Unlike most other Soviet republics, Ukraine had not managed to restore the country's economy to its 1990 level by 2021.[12] Additionally, the economy has undergone a reorientation: entire high-tech subbranches, such as aircraft building, heavy and power engineering, rocket and space technology, ceased to exist; the share of high-tech industries diminished.[13] Industry's share of gross value added fell from 54.6 percent in 1991 to 23.2 percent in 2021,[14] and what remained was an economy reoriented toward raw material exports, dependent on imported components, and built on a low-wage labor regime as its primary competitive advantage[15] – a trajectory that Guzhva and Honcharenko describe as the "primitivization" of the Ukrainian economy.[16]

These economic transformations produced a radical restructuring of the social landscape. Through the redistribution of state property along nomenklatura-criminal networks, a small oligarchic class emerged that concentrated productive assets in its hands while the broader population absorbed the costs.[17] In mid-1995, the World Bank found 29.5 percent of Ukrainian households below the poverty line.[18] The commodity boom of the 2000s produced a sharp decline in absolute poverty – from 32 percent in 2001 to under 8 percent in 2005 by the World Bank's own basic-needs line.[19] The following decade largely undid the gains, while the war in Donbas and the 2014-2015 economic crisis pushed the share of the population below the subsistence minimum from 17 to 52 percent in a single year.[20] Three decades later, after a partial recovery and then the Russian invasion, the World Bank estimates that 41.6 percent of the population lived below the national subsistence line in 2025, roughly double the rate of 2021.[21] Moreover, throughout the years, the welfare state has been progressively dismantled through reforms of education (2017, 2026), healthcare (2017, 2020), and pensions (2011, 2017).

9 Mikhail Minakov, "Istoriia i svoboda na vostoke Evropy: K osmysleniiu postsovetskogo perioda," *Palladium*, no. 6 (2023), https://freeuniversity.pubpub.org/pub/p6-01/release/1.

10 Rogers Brubaker, "Nationalizing States Revisited: Projects and Processes of Nationalization in Post-Soviet States," *Ethnic and Racial Studies* 34, no. 11 (2011): 1785-1814.

11 Åslund, *How Ukraine Became a Market Economy*, xii.

12 World Bank, "GDP (Constant 2015 US$) – Ukraine," World Bank Open Data, indicator NY.GDP.MKTP.KD, accessed 10 July 2026, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=UA.

13 Maliuk, "Trajectory of Socio-Economic Development," 299-300.

14 Maliuk, "Trajectory of Socio-Economic Development," 300.

15 Maliuk, "Trajectory of Socio-Economic Development," 293.

16 Ihor Guzhva and Kyrylo Honcharenko, "Industry of Ukraine: Current Trends and Factors of Development," *Market Relations Development in Ukraine*, no. 1 (224) (2020): 18-24 [in Ukrainian].

17 Oleksandr Baranovs'kyi and Volodymyr Sidenko, "Problemy vlasnosti ta lehalizatsii kapitaliv i dokhodiv v Ukraini," *Natsional'na bezpeka i oborona*, no. 2 (50) (2004): 2-13.

18 World Bank, *Poverty in Ukraine*, Report no. 15602-UA (Washington, DC: World Bank, 1996), https://documents1.worldbank.org/curated/en/413691468779375547/pdf/multi-page.pdf

19 World Bank, *Ukraine Poverty Update*, Report no. 39887-UA (Washington, DC: World Bank, 2007), 6-7, https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/b933fd79-81a6-5bc0-afe4-5b7024917c39/content.

20 World Bank, *Ukraine Poverty and Shared Prosperity Update, 2016-2019* (Washington, DC: World Bank, 2021), 2-6, https://documents1.worldbank.org/curated/en/099430006232220098/pdf/P17204608594930609d8f08307fb5dd1ed.pdf.

21 World Bank, *Monitoring Living Conditions in Ukraine: Spring 2026 Update*, Listening to Ukraine (Washington, DC: World Bank, 2026), 3, https://thedocs.worldbank.org/en/doc/3df3ca7530237868137cf8a73f9b36b2-0080062026/original/Listening-to-Ukraine-Update-Spring-2026.pdf.

The rebuilding of the state and the nation produced a specific "division of labor."[22] The former Soviet nomenklatura engaged far more closely with the rebuilding of the state and the division of its assets than with questions of national identity, leaving the symbolic sphere largely to cultural elites, former dissidents and nationalist activists. Nevertheless, rebuilding of the Ukrainian nation proceeded rapidly and took a prominent place in public debate. So, what kind of nation was being built? The model on which this project drew from the onset was, in important respects, a nineteenth-century one applied to a society on the brink of the twenty-first century. It was based on a narrative of an agrarian nation marked by low social mobility, limited literacy, and thin channels of social communication. Aligned with nineteenth-century ethnocultural nationalism, this narrative identified the nation with the ethnos – an ethnocultural, linguistic, and religious community.[23] The history of the Ukrainian nation relied on the imaginary preserved in the diasporic communities[24] that framed it as "a never-ending chain of suffering, hardship, struggle for survival, and an eternal yearning for national self-determination."[25] The attainment of independence was viewed as a triumph of historical justice, achieved through a return to the traditions of the short-lived Ukrainian People's Republic. The Russian empire and the USSR were viewed as external forces that had forcibly drawn Ukraine into their orbit, while the participation of Ukrainians in the creation, maintenance, and development of both states was "at best, resolved by contrasting the 'merits and feats of individual people' with the 'evil of the Soviet empire'"[26] or not discussed at all. The existence of the Ukrainian nation was traced back to Kyivan Rus as an early form of statehood and further back to the early tribal forms of social organization, which made it possible to speak of a thousand-year-old Ukrainian nation.

In the early years, the realization of this project on a political level unfolded in the form of civic nationalism – a model promoted throughout the 1990s as the normative destination of post-communist transition[27] – which conceives of the nation as a community united by loyalty to the nation-state and formally encompassing all ethnic groups. As a result, the primordialist conception of the nation that underpinned state memory politics was able to coexist with the forms of memory shared by representatives of different ethnic groups, regions, and social classes, without guiding political decisions. Moreover, state control over memory was rather limited and inconsistent, and issues regarding symbols and rituals were resolved at the level of regional authorities.[28] This early flexibility was also enabled by a deeper continuity: independent Ukraine remained, in many respects, continuous with the Ukrainian Soviet Socialist Republic.[29] The symbolic change – flags, anthems, currency, street names – took place while the property, territories, and statuses, like UN membership, of the Ukrainian SSR remained unchanged. Most Soviet laws remained in force, most Soviet functionaries retained their positions, even many rituals were still in place, and the whole civil, critical, and industrial infrastructure remained in the country. Nationalism at this stage was instrumental: it helped former Soviet elites legitimize their rule, maintain their careers, and benefit from the ongoing redistribution of capital, while simultaneous-

22 Georgiy Kasianov, "Ukraine as a 'Nationalizing State': A Review of Practices and Outcomes," *Sociology of Power* 33, no. 2 (2021): 121 [in Russian].
23 Kasianov, *Memory Crash*, 213-47.
24 Per A. Rudling, "Repatriating an Edifying Past: The Diaspora Ukrainian Authoritarian Right and Power over Memory, 1991-2021," *Nationalities Papers* 52, no. 6 (2024): 1308-31.
25 Kasianov, *Memory Crash*, 213.
26 Andrii Portnov, "Uprazhneniia s istoriei po-ukrainski (Zametki ob obshchestvennykh izmereniiakh funktsionirovaniia istorii v postsovetskoi Ukraine)," *Ab Imperio* 2007, no. 3: 93-102.
27 Matthew Blackburn, "The Persistence of the Civic-Ethnic Binary: Competing Visions of the Nation and Civilization in Western, Central and Eastern Europe," *National Identities* 24, no. 5 (2022): 468, https://doi.org/10.1080/14608944.2021.2006169.
28 Portnov, "Uprazhneniia s istoriei po-ukrainski," 94.
29 Artem Lytovchenko and Olena Muradyan, "Preconditions for Regional Divisions in Ukraine and the Global Implications of the Ukrainian Crisis," in *Uluslararası Politikada Ukrayna Krizi*, ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar, and Zafer Yıldırım (Istanbul: Beta, 2014), 37-38.

ly serving as a lever of foreign policy, deployed strategically when needed.[30]

Over time, this pragmatic construction was filled with increasingly ethnonational content, as the former Soviet nomenklatura was trying to preserve operational control over state assets, and nationalist activists and dissidents were focused on managing the symbolic sphere. The primary criterion of inclusion became adherence to a particular and narrow conception of Ukrainian culture, language, identity, and vision of the past. Over time, memory legislation became the central mechanism through which this narrowing was institutionalized. At first, memory laws identified the historical moments the state deemed worthy of commemoration – for example, World War II[31] and the Holodomor;[32] then they prescribed how and whom to remember – for example, through the heroization of Stepan Bandera and Roman Shukhevych,[33] or by adopting the law on the fighters for Ukraine's independence,[34] and, in their most extreme form, began to prescribe criminal penalties for violations.[35] Ethnic nationalism did not replace the civic variant but came to coexist with it and reinforce it, extending the requirements of national conformity beyond language and culture and increasingly ideologizing the category of the nation itself. Thus, the space for imagining and discussing what the Ukrainian nation might look like was constantly narrowing, while the image of the nation was increasingly regulated from above.

Yet whether the criterion of belonging was cultural and linguistic or political and value-based, both variants drew the same kind of boundary,[36] and both operated as a "form of knowledge,"[37] perceiving the social world exclusively through national categories and rendering other cleavages, such as class, regional belonging, language, and generation, secondary or invisible. Exactly in this fashion, Ukrainian nationalism, whatever its civic or ethnic inflection, was structurally ill-equipped to represent the society it claimed to speak for. Surveys conducted throughout the years of independence showed with remarkable regularity that questions of language, culture, and the past occupied the bottom of these rankings. For instance, in 2001, 76 percent of Ukrainians prioritised the population's standard of living as a matter of concern, while only around 5 percent pointed to the status of the Russian and Ukrainian languages and 8 percent to the revival of the Ukrainian nation.[38] Such distributions are unremarkable in themselves: material concerns outrank symbolic ones in survey data across most countries, including those under no economic strain at all. What distinguishes the Ukrainian case is not the ranking, but what it corresponded to. Elsewhere, the priority attached to living standards registers a stable

30 Mikhail A. Molchanov, "Post-Communist Nationalism as a Power Resource: A Russia-Ukraine Comparison," *Nationalities Papers* 28, no. 2 (2000): 276-279.

31 Zakon Ukrainy "Pro uvichnennia Peremohy u Velykii Vitchyznianii viini 1941-1945 rokiv," no. 1684-III, 20 April 2000, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2000, no. 30, art. 239; repealed 21 May 2015 by law no. 315-VIII, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14. Zakon Ukrainy "Pro uvichnennia peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini 1939-1945 rokiv," no. 315-VIII, 9 April 2015, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2015, no. 25, art. 191.

32 Zakon Ukrainy "Pro Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini," no. 376-V, 28 November 2006, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2006, no. 50, art. 504.

33 Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro prysvoiennia R. Shukhevychu zvannia Heroi Ukrainy," no. 965/2007, 12 October 2007, https://www.president.gov.ua/documents/9652007-6491; annulled by a court ruling on the grounds that the title may be conferred only on citizens of Ukraine. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro prysvoiennia S. Banderi zvannia Heroi Ukrainy," no. 46/2010, 20 January 2010, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010; annulled by a court ruling in 2011 on the grounds that the title may be conferred only on citizens of Ukraine.

34 Zakon Ukrainy "Pro pravovyi status ta vshanuvannia pam"iati bortsiv za nezalezhnist' Ukrainy u XX stolitti," no. 314-VIII, 9 April 2015, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2015, no. 25, art. 190, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19/ed20150409.

35 Zakon Ukrainy "Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsysts'koho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy ikh'noi symvoliky," no. 317-VIII, 9 April 2015, Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2015, no. 26, art. 219, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19/ed20150409.

36 Oleg Zhuravlev and Volodymyr Ishchenko, "Exclusiveness of Civic Nationalism: Euromaidan Eventful Nationalism in Ukraine," *Post-Soviet Affairs* 36, no. 3 (2020): 226-45.

37 Rogers Brubaker, *Ethnicity without Groups* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 18.

38 Kyiv International Institute of Sociology, "Dumky ta pohliady naselennia Ukrainy, sichen' 2001 roku," 17 January 2001, section "Sotsial'no-politychni oriientatsii," https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=252&y=2001&m=1&page=1.

background preference; here it tracked a documented economic collapse and impoverishment on a mass scale over the same period. The symbolic agenda dominated regardless of popular demand and economic data. Thus, the nineteenth-century Ukrainian national imaginary appeared incommensurable with the material and social aspirations of the society it governed – a modern society that had sought independence not as an end in itself, but as a condition for improving its living standards and expanding its life chances.[39]

From Exclusion to Erasure: Defining the Limits of National Belonging

If the early period of independence established nation-building as the dominant public agenda, the post-Euromaidan period accelerated investment in the symbolic sphere, through which Ukrainian nation-building shifted from the attempt to rebuild a Ukrainian nation to the attempt to define normatively who belongs to it. Anti-communism and the progressive restriction of the Russian language have become prominent institutional instruments through which an increasingly narrow conception of Ukrainian national belonging has been legally enforced. In the 2010s, neither Russia nor the Anti-Maidan advanced a communist project, yet both deployed Soviet symbols in the course of that conflict. It was this appropriation, rather than any living communist politics, that supplied the occasion for banning those symbols in Ukraine itself. The dismantling of Soviet monuments, the renaming of toponyms, the outlawing of the Communist Party, the decommunization legislation, and the repeal of the earlier language law together constituted a form of symbolic mobilization whose consequences for Ukrainian society were anything but symbolic. In doing so, Ukraine belatedly joined the anti-communist memory regime that had emerged across Eastern Europe in the late 1990s and early 2000s during the period of the European Union enlargement. Understanding what this regime was, and how Ukrainian anti-communism both resembled and departed from it, is essential to understanding what followed.

A growing body of scholarship[40] on anti-communism as a framework of memory politics in post-socialist states suggests that it is best understood not as a self-evident reckoning with a traumatic past but as a struggle for power attempting to establish the regime of truth. This regime simultaneously defines how the past should be remembered, what political positions are legitimate in the present, and what futures are imaginable. As Zombory has shown,[41] Eastern European anti-communism was the outcome of a structural exchange that took place during the accession of the Eastern European countries into the EU. Whereas postwar Western European memory had been organized around the Holocaust and the crimes of fascism, Eastern Europe supplemented this framework with a second foundational trauma, the crimes of communism, positioning itself as the double victim of both regimes. In this process, Eastern Europe brought communism and a claim to victim status as its specific historical experience, while Western European institutions codified that narrative.[42] Thus, "EU enlargement appeared as a

39 David R. Marples, "Ukraine's Drive to Independence in 1991," *Canadian Slavonic Papers* 61, no. 3 (2019): 321-45.

40 See Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment: Competitive Victimhood in European Politics," *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 51, no. 2-3 (2020): 21-54, https://doi.org/10.3917/receo1.512.0021; Zoltán Dujisin, "A History of Post-Communist Remembrance: From Memory Politics to the Emergence of a Field of Anticommunism," *Theory and Society* 50, no. 1 (2021): 65-96, https://doi.org/10.1007/s11186-020-09401-5; Berthold Molden, "Mnemonic Hegemony? The Power Relations of Contemporary European Memory," in *EUtROPEs: The Paradox of European Empire*, ed. John W. Boyer and Berthold Molden, Cahiers Parisiens 7 (Chicago: University of Chicago Press, 2014), 104-30; Jelena Đureinović, "Beyond the State Agency: Anti-Communist Memory Work in Post-Milošević Serbia," in *Researching Memory and Identity in Russia and Eastern Europe: Interdisciplinary Methodologies*, ed. Jade McGlynn and Oliver T. Jones (Cham: Palgrave Macmillan, 2022), 183-97, https://doi.org/10.1007/978-3-030-99914-8_11; Jelena Subotić, *Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2019).

41 Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment."

42 Georgiy Kasianov, "Istorychna polityka ta ontolohichna bezpeka: kontseptual'ni ramky ta analitychni sposterezhennia," *Intermarum: istoriia, polityka, kul'tura*, no. 17 (2025): 19; Dujisin, "A History of Post-Communist Remembrance."

process of integration through which continental civilization was reunited according to its supposedly universal values." [43] The memory of communism was thus canonized primarily as a memory of terror, repression, and victimhood, even as everyday recollections in post-socialist states remained considerably more ambivalent, combining memories of hardship with memories of social security, modernization, and collective advancement.[44]

Ukraine entered this field under rather different conditions. In Eastern European states anti-communism was legitimized through the accession process to European structures. Ukrainian anti-communism, in turn, declared to have been following the path of its Western neighbors, but attained legitimacy through the revolutionary impulses of the Euromaidan and the mobilizing effects of war. As a result, Ukrainian anti-communism became simultaneously less consensual and more uncompromising. Public opinion surveys repeatedly demonstrated that decommunization enjoyed only limited support – in November 2016, only 35 percent of respondents supported renaming settlements and streets, while 57 percent opposed it, with a clear regional divide: support was 63 percent in Western Ukraine, 32 percent in Central Ukraine, 19 percent in the South, and 18 percent in the East;[45] the ban of communist ideology enjoyed larger support, with, however, similar regional distribution trends.[46]. Simultaneously, local authorities frequently sabotaged the implementation of decommunization,[47] while scholars[48] and the Venice commission at the Council of Europe[49] also criticized the decision. Nevertheless, a vast institutional infrastructure emerged around this project: the Ukrainian Institute of National Memory, legislative mechanisms, educational reforms, cultural institutions, media initiatives, and civil society organizations. Activists who had acquired revolutionary legitimacy through the Maidan and gained sufficient influence over parliamentary decisions succeeded in pushing through an anti-communist agenda, presenting it simultaneously as a mechanism of democratization and an instrument of national consolidation, referencing Eastern European states as a role model. In practice, however, Ukrainian anti-communism differed from its Eastern European precedents both in timing and scale. Across Central and Eastern Europe, the reckoning with the communist past had concentrated on functionaries and the institutions they had staffed: lustration was almost always confined to the public sector, party officials were generally subject to proceedings only where they had collaborated with the security services or could be charged with criminal offences, and blanket rejection of all former functionaries was largely absent.[50] That transitional-justice moment had passed two decades before Ukrainian decommunization started. The second, symbolic wave was by then receding as well: Lithuania, Latvia, Hungary, and Poland had all restricted communist symbols, but criminal liability survived in only a handful of jurisdictions, most states having shifted to administrative penalties.[51] Ukraine moved against this current, criminalizing the production, dissemination, and public use of communist symbols with penalties

43 Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment," 36.

44 Berthold Molden, "Resistant Pasts versus Mnemonic Hegemony: On the Power Relations of Collective Memory," *Memory Studies* 9, no. 2 (2016): 126, https://doi.org/10.1177/1750698015596014.

45 Rating Group, "Attitude toward Certain Historical Figures and De-Communization Process in Ukraine," 17 November 2016, https://www.ratinggroup.ua/en/news/otnoshenie-k-otdelnym-istoricheskim-lichnostyam-i-processu-dekommunizacii-v-ukraine.

46 Rating Group, "Attitude toward Certain Historical Figures and De-Communization Process in Ukraine."

47 UNIAN, "Prystrasti za dekomunizatsiyeyu," 2 June 2016, https://www.unian.ua/society/1363662-pristrasti-za-dekomunizatsieyu.html.

48 David R. Marples, "Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called 'Anti-Communist Law,'" *Krytyka*, April 2015.

49 Venice Commission, *Joint Interim Opinion on the Law of Ukraine on the Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Regimes and Prohibition of Propaganda of Their Symbols*, CDL-AD(2015)041-e (Strasbourg: Council of Europe, 2015), https://odihr.osce.org/odihr/216281.

50 Helga A. Welsh, "Dealing with the Communist Past: Central and East European Experiences after 1990," *Europe-Asia Studies* 48, no. 3 (1996).

51 Georgiy Kasianov, "'To Discipline and Punish': A Punitive Turn in the Memory Politics in Ukraine, 2006-2025," *Memory Studies* (2026): 2, https://doi.org/10.1177/17506980261460344.

of up to five years imprisonment, rising to ten for officials, repeat offenders, and those acting through the media. Kasianov points to another pattern: legal repression fell disproportionately on marginalized populations.[52] Between 2015 and 2021, 334 criminal cases under Article 436-1 "The production and distribution of communist and Nazi symbols, and the propaganda of communist and National Socialist (Nazi) totalitarian regimes" were initiated, with 24 obtained convictions; between 2022 and mid-2025 the corresponding figures grew to 896 and 307. Of the 279 convictions in the later period for which the courts recorded social status, 124 were of the unemployed or informally employed, 84 of pensioners, and 23 of persons with disabilities; the remainder were people of low-skilled occupations, most with secondary or vocational education.[53] The offences involved a hoodie bearing "USSR," a flag carried through a city in the hope of selling it, a postcard handed to another person, and, in at least twenty-one instances, the act of liking someone else's post.[54] This situation opens up a further question: why should a law framed as a defense against external aggression have found its subjects among the unemployed, the retired, and the disabled? Therefore, it is not the severity of the sanctions alone, but their class dimension that becomes visible under a closer examination.

The anti-communist consensus inscribed into the memory politics of Eastern European states created a rhetorical "trap": once anti-communism becomes synonymous with democracy, freedom, and Europeanness, questioning its assumptions becomes exceedingly difficult. Opposition is no longer treated as political disagreement but as evidence of moral deficiency, and anti-communism becomes a universal precondition for legitimate participation in public life. This condition affects all temporal dimensions simultaneously. In relation to the past, memory legislation prescribed normative interpretations of the Soviet period, condemning communism, framing it as external and imposed upon Ukraine, and criminalizing its symbols. In relation to the present, this narrowed the spectrum of available political positions, limited political participation, restricted oppositional politics, as well as curtailed the representational possibilities of significant social groups. In relation to the future, anti-communism foreclosed the very horizon of imaginable alternatives. It appropriated and redefined the category of revolution itself: celebrating Euromaidan as a progressive revolution, it elevated popular mobilization as the defining feature of revolutionary action while rendering its socially transformative content secondary. Meanwhile, the idea of social revolution in its emancipatory sense was archived, as Traverso has argued, "in the 'totalitarianism' chapter in the history of the twentieth century"[55] and labelled criminal. By constitutionally enshrining the aspirations of EU integration and NATO accession, lawmakers outlined a Ukrainian future in which social-revolutionary transformation had no place. Any attempt to challenge post-socialist neoliberalism, like in other Eastern European states, was denounced in Ukraine as "ethically dangerous and unacceptable, resuscitating the ghost of totalitarianism"[56] both by the state actors and civil society. Speaking of the future in terms of class, redistribution, public ownership, or social protection shifted at best to the very margins. Any vision of social transformation extending beyond the horizon of liberal democracy and market capitalism was disqualified in advance. With it, the nation was firmly established as the primary subject of collective life, insisting on the unity of interests of all those who belonged to it.

This rhetorical "trap" is further reinforced by the logic of victimhood on which the anti-communist framework rests. As Behr et al. has shown, anti-communism triggered "the escalation of victimization

52 Kasianov, "'To Discipline and Punish,'" 16.
53 Kasianov, "'To Discipline and Punish, 14.
54 Kasianov, "'To Discipline and Punish,'"11.
55 Enzo Traverso, *Le passé, modes d'emploi: Histoire, mémoire, politique* (Paris: La Fabrique, 2005), 88, quoted in Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment: Competitive Victimhood in European Politics," *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 51, no. 2-3 (2020): 32.
56 Liviu Chelcea and Oana Druță, "Zombie Socialism and the Rise of Neoliberalism in Post-Socialist Central and Eastern Europe." *Eurasian Geography and Economics* 57, nos 4-5 (2016): 525-26. https://doi.org/10.1080/15387216.2016.1266273.

in historical debates"[57] – a competitive inflation of suffering claims that forecloses critical deliberation by replacing it with moral norms. Victimhood, by virtue of its association with innocence, confers moral authority: it legitimizes the actions of the victimized group while simultaneously deflecting scrutiny of its own conduct, since the victim, by definition, cannot be held responsible for the circumstances of its suffering.[58] In its most elaborated forms, victimhood shades into what has been described as victimhood nationalism, a form of nationalism built on the memory of collective suffering, in which the binary opposition between guilt and innocence becomes the primary lens through which political reality is interpreted.[59] Applied to Ukraine, this logic sees the nation foremost as a perpetual victim of external oppression – of empires, of Russification, of Soviet domination, of Russian aggression – making it structurally difficult to ask whether Ukrainian political actors themselves bear any responsibility for the country's trajectory both in the past and today. Explanations rooted in contradictory interests, political choices, or institutional failure risk appearing morally suspect as they complicate the victim narrative. It is precisely a part of this logic that making the question of what has gone wrong in Ukraine on Ukraine's own terms not merely uncomfortable but virtually illegitimate.

Anti-communism in Ukraine did not remain confined to the domain of historical memory. The fact that historically communism in Ukraine was experienced primarily through the Soviet Union made it possible to collapse the USSR in Ukrainian political discourse into a broader narrative of Russian imperial domination. Thus, the condemnation of communism frequently merged with the rejection of Russian culture and language. This conflation was also legally codified. Memory legislation and decommunization laws explicitly equate the Soviet Union, the Russian Empire, and successive forms of Russian statehood as continuous manifestations of the same imperial project. Thus, the question of Russian language in Ukraine has shifted away from the realm of cultural rights or administrative convenience and has been ultimately treated as a tool for maintaining and protecting the national project.

Since independence, Ukrainian language legislation in relations to Russian language has followed a clear trajectory: from permissive arrangements that accommodated the country's linguistic diversity toward increasingly restrictive regulations centered on the exclusive public dominance of Ukrainian. While the constitution formally guarantees the free development, use, and protection of Russian and minority languages, subsequent legislation progressively narrowed the practical scope of these guarantees. A decisive shift occurred after 2014: one of the first acts of the post-Maidan authorities was the repeal of the existing law on regional languages, which had granted expanded rights to languages spoken by more than 10 percent of the population in a given region. This trajectory accelerated through a series of legal and institutional changes culminating in the Law on Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language, which established Ukrainian as the obligatory language of public communication and significantly restricted the field of use for minority languages.[60] The Law on National Minorities introduced additional limitations on languages associated with states designated as aggressors or occupiers[61] – a provision that effectively targeted Russian. State institutions responsible for monitoring linguistic compliance expanded powers of supervision over public

57 Valentin Behr, Muriel Blaive, Anemona Constantin, Laure Neumayer, and Máté Zombory, "An Anti-Communist Consensus: The Black Book of Communism in Pan-European Perspective," *Revue d'études comparatives Est-Ouest* 51, nos. 2-3 (2020): 17, https://doi.org/10.3917/receo1.512.0055.

58 Elissa Helms, *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina* (Madison: University of Wisconsin Press, 2013), 4; Lilie Chouliaraki, *Wronged: Victimhood in Public Discourse* (New York: Columbia University Press, 2024).

59 Jie-Hyun Lim, "Victimhood Nationalism in Contested Memories: National Mourning and Global Accountability," in *Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories*, ed. Aleida Assmann and Sebastian Conrad, Palgrave Macmillan Memory Studies (London: Palgrave Macmillan, 2010), 139.

60 Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrains'koi movy iak derzhavnoi," no. 2704-VIII, 25 April 2019, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2019, no. 21, art. 81, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text.

61 Zakon Ukrainy "Pro natsional'ni menshyny (spilnoty) Ukrainy," no. 2827-IX, 13 December 2022, *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2023, no. 46, art. 114, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text.

language use. The process reached its conceptual conclusion in the Constitutional Court's decision of July 2021, which declared Ukrainian "the code of the nation"[62] and explicitly rejected the notion that Russian-speaking Ukrainians constitute a distinct socio-demographic group. According to the court's reasoning, Russian-speaking citizens possess sufficient command of Ukrainian and therefore do not require collective protections. Their existence was reinterpreted as a consequence of historical Russification rather than an established social reality to be accommodated.[63]

Yet this legal framework disregards the social reality it claimed to address. In 1991-94, 56.2 percent of Ukrainians identified Russian as their "most comfortable" or "preferable" language of communication – the figure rose to 81.5 percent in the South-East.[64] Euromaidan and the armed conflict of 2014 did not dramatically alter nationwide distribution of the language of everyday use.[65] Moreover, in 2015, 52 percent of Ukrainians supported granting Russian official status in regions where the majority desired it,[66] and on the eve of the full-scale invasion, "almost half of Ukrainian citizens actively used that language [Russian] primarily or on a par with Ukrainian."[67] Even in 2023, around 80 percent of residents of Odesa and Kharkiv reported Russian as the language they use at home.[68] Behind these figures stand concrete social groups that constitute a majority of the population in several regions. Having served as the lingua franca of the Russian empire and the Soviet Union, Russian in Ukraine was never a minority language in the conventional sense: it was internalised as a first language not only by ethnic Russians but by a wide range of ethnic groups[69] and people of various social origin – teachers, industrial workers, students. Moreover, in the southeastern regions, this process began in the pre-Soviet era, when the settlements in the region were transforming into industrial and commercial centers of the Russian empire.

After the outbreak of the 2022 Russian invasion, legal restrictions in language use were accompanied by open stigmatization of Russian-speaking Ukrainians in public discourse. Depending on the context, these people appeared as victims of Russification who needed cultural rehabilitation, as carriers of foreign influence, as potential collaborators, as remnants of the Soviet past, or as a group that did not exist.[70].The minister of education has pointed at a "correlation" between missile strikes on Ukraine and the Russian language.[71] A columnist in the country's largest online outlet argued that "there are no Russian-speaking Ukrainians, only Russified ones," simultaneously placing on them "a

62 Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy, "Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrains'koi movy iak derzhavnoi," no. 1-r/2021, case no. 1-179/2019(4094/19), 14 July 2021, 8, 18, https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2021.pdf.

63 Oleksandr Kyselov, "How Language Is Weaponized in Wartime Ukraine," *Jacobin*, 5 September 2025, https://jacobin.com/2025/09/russian-language-ukraine-weaponized-war.

64 Volodymyr Kulyk, "Rodnoi iazyk i iazyk obshcheniia: na chto dolzhna orientirovat'sia iazykovaia politika?" *Vestnik obshchestvennogo mneniia: Dannye. Analiz. Diskussii*, no. 3 (105) (2010): 77.

65 Volodymyr Kulyk, "Language Shift in Time of War: The Abandonment of Russian in Ukraine," *Post-Soviet Affairs* 40, no. 3 (2024): 165, https://doi.org/10.1080/1060586X.2024.2318141.

66 Kyiv International Institute of Sociology, "Stavlennia do statusu rosiis'koi movy v Ukraini," 10 April 2015, https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=517&y=2015&m=4.

67 Kulyk, "Language Shift in Time of War," 160.

68 Rating Sociological Group, *Eighth All-Ukrainian Municipal Survey, April-May 2023* (Kyiv: Center for Insights in Survey Research, 2023), 154, https://web.archive.org/web/20250317124205/https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_may_2023_ua_-_final.pdf.

69 Liudmila Kudriavtseva, "Status russkogo iazyka vs iazykovaia samoidentifikatsiia grazhdan Ukrainy," *Slovo.ru: Baltiiskii aktsent*, no. 3 (2012): 35.

70 "Kremin zaiavyv, shcho ne isnuie rosiis'komovnykh ukraintsiv," *NV*, 22 November 2023, https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/taras-kremin-rozpoviv-chi-isnuye-ponyattya-rosiyskomovni-ukrajinci-50370471.html.

71 Iuliia Kharchenko, "'U takykh liudei ie problemy': Lisovyi zhorstko vyslovyvsia pro rosiis'ku movu, koly litaiut rakety," *24 Kanal*, 15 February 2026, https://24tv.ua/education/ministr-osviti-lisoviy-pro-movne-pitannya-shkolah-yak-vin-povyazav_n3010237.

share of responsibility for this war."[72] The mayor of Ivano-Frankivsk has supported the launch of language patrols to monitor Russian use in public spaces.[73] A well-known actor proposed beating children for speaking Russian; a writer called for publicly reprimanding parents of "Russified" children.[74] The current Commissioner for the Protection of the State Language went so far as to question whether people who had not switched to Ukrainian could be considered homo sapiens at all.[75] What is striking about these representations is that they assign Russian-speaking Ukrainians virtually every possible status except that of ordinary citizens capable of defining their subjectivities themselves. They may be victims, security risks, colonial subjects, or historical anomalies – what they increasingly cease to be is a segment of population whose existence can be taken for granted.

Every time I hear that Russian-speaking Ukrainians are a "political construct,"[76] I find myself wondering who exactly the people around whom I spent my entire life were. Were my parents, whose bedtime fairy tales gave me a sense of security, and my grandparents, whose accounts of their own lives gave me a sense of continuity, simply victims who had failed to realize their true identity? The teachers in my kindergarten and school or the professors at my university, who taught me to doubt, to ask questions, to be curious, to analyze and to understand, were they at least "homo sapiens"? Were my neighbors at the apartment block, who solidarily supported one another when times were hard, and my great-grandparents in the village, who lived through every upheaval of the twentieth century, nothing more than remnants of Russification? Were my friends, with whom I shared childhood secrets, first loves, and discoveries of various kinds – in Russian, always – colonized subjects unable to emancipate? Did all these people exist at all? Do I exist?

The question is not rhetorical. From a sociological perspective, what is unfolding can be understood as a movement from ontological exclusion toward erasure.[77] Exclusion presupposes the existence of a group that within a given picture of the world is denied rights, resources, or recognition. Erasure refuses to accept the very existence of the group itself. If Russophone Ukrainians do not exist, then there can be no legitimate representation of their interests, no claims-making on their behalf, and no collective grievances requiring political attention. The disappearance of the category removes the possibility of political contestation altogether: one cannot organize, or demand recognition, as a member of a group that official discourse insists is not there. This foreclosure has a determinate social address. Attachment to Russian has not disappeared since February 2022, but it has become concentrated: it persists most strongly among the working class, for whom questions of language and symbols remain "far from pressing problems."[78] What presents itself as cultural policy operates as a "social struggle on

72 Dmytro Sinchenko, "'Russkoiazychnykh ukraintsev' ne sushchestvuet. Est' tol'ko rusifitsirovannye," *Ukrains'ka Pravda*, 17 June 2022, https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2022/06/17/7352949/.

73 Vitaliia Kohuch and Andrii Harhara, "V Ivano-Frankivs'ku diiut' movni patruli - iak vykoriniuiut' movu ahresora z ukrains'kykh vulyts'," *5 Kanal*, 11 November 2024, https://www.5.ua/suspilstvo/v-ivano-frankivsku-diiut-movni-patruli-iak-vykoriniuiut-movu-ahresora-z-ukrainskykh-vulyts-338243.html.

74 Mariia Kasii, "Po sr*tsi rizkoiu vidporoty, – aktor Bohdan Beniuk zaklykav byty ditei za rosiis'ku movu," *24 Kanal*, 29 April 2025, https://24tv.ua/show24/bogdan-benyuk-zaklikav-biti-ditey-za-rosiysku-movu-zayava-aktora_n2810518.

75 "Vsi, khto vvazhaie sebe liudynoiu rozumnoiu, pereishly na ukrains'ku movu, – movna ombudsmenka," UNIAN, 5 January 2026, https://www.unian.ua/society/ukrajinska-mova-olena-ivanovska-zaklikala-ukrajinciv-pereyti-na-derzhavnu-movu-13246389.html.

76 Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy "Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrains'koi movy iak derzhavnoi" no. 1-r/2021, case no. 1-179/2019 (4094/19), 14 July 2021, 8, 18, https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2021.pdf.

77 Kevin Richardson, "Exclusion and Erasure: Two Types of Ontological Oppression," *Ergo: An Open Access Journal of Philosophy* 9, no. 23 (2023): 603-22, https://doi.org/10.3998/ergo.2279.

78 Daria Saburova, "Novyi symvolichnyi poriadok: robitnychyi klas ta movne pytannia," *Spilne / Commons*, 25 December 2024, https://commons.com.ua/uk/robitnichij-klas-ta-movne-pitannya/.

the basis of language"[79] – that is, a form of class struggle, an instrument through which a ruling class consolidates its symbolic and institutional authority, and whose costs fall on those least equipped to contest them.

The selectivity of recognition makes the point sharply. Ukraine recognizes and protects the cultural and linguistic rights of other minorities – Crimean Tatar is preserved as the language of an indigenous people, and extended protections for the Hungarian minority have been agreed upon as part of the EU integration negotiations. Russian, with a far larger body of speakers, is denied an equivalent scope of use. The point I am making here is not the protection of the Russian language. To demand protection would be to accept the premise on which the present policy rests – that language is a matter of security – and merely to dispute which language the state ought to defend. The result would be a deeper securitization of the question, not its resolution. The point is the lifting of prohibitions and the destigmatisation of millions of Ukrainian citizens for whom, for a variety of reasons, Russian is a first language – and therefore one of the instruments by which they comprehend who they are, orient themselves in the society, make sense of the world, and take up a position within it. Treating Russophone Ukrainians as a problem to be resolved rather than a social reality to be accommodated was not an unavoidable necessity – heterogeneity can be arranged differently. The world offers numerous examples of multilingual, multiethnic, and multi-confessional states, many of them post-conflict too, that have developed workable frameworks for representing the interests of all linguistic and ethnic groups, including the smallest minorities. Ukraine's borders enclosed precisely such a society – assembled from the fragments of two empires, shaped by centuries of overlapping administrative, linguistic, confessional, and cultural boundaries, themselves the sediment of conflicts and antagonisms, many of which have not disappeared today. This need not have been an obstacle. Belgium, Canada, Switzerland, India – all emerged from complex inheritances and found, however imperfectly, ways of managing internal difference without denying that it existed and without recourse to war. Bosnia, for example, arrived at a comparable arrangement after the war and with an intent to prevent it in future – which is instructive in its own way. The model that Ukrainian state-builders reached for, however, was that of the small, primarily ethnically homogeneous nation-states of Central and Eastern Europe and the Baltics – states that had, on the one hand, succeeded in moving away from Russia and entering the European Union, and whose demographic and social composition, on the other hand, differed fundamentally from Ukraine's own. The result Ukraine has ended up with was a nation-building project that treated heterogeneity not as a resource to be mobilized for growth but as a threat to be neutralized. It is this choice that this essay identifies as the critical turning point.

Securitizing the Nation: Threats and Fear

After three decades of defining the nation and determining who belongs to it, Ukrainian nation-building after the Russian invasion of 2022 has culminated in the trend that has been gradually developing from the first years of independence – the securitization of the nation's ethnic and civil components. Language, culture, historical memory, political positions, and even the production of scholarly knowledge came to be interpreted as matters of existential threat, simultaneously acting as sources of danger, objects of protection, and instruments of defense. This expansion of the security concept beyond immediate physical threats is not a new phenomenon. The Copenhagen School argued as early as the late 1980s that security is produced discursively: a securitizing move designates a referent object as existentially threatened and thereby justifies the mobilization of extraordinary measures beyond the normal bounds of political contestation.[80] This reasoning does not deny the existence of real threats

79 Saburova, "Novyi symvolichnyi poriadok."

80 Barry Buzan, Ole Wæver, and Jaap de Wilde, *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1998.

but draws the attention to their implications for democratic processes beyond the immediate field of military conflict.

Maria Mälksoo has argued that states under existential threat seek not only to secure their survival but "to secure their being as a certain sort of being" – to preserve a particular vision of who they are as a condition of their continued existence.[81] Ukraine is no exception. Waging war against Russia, Ukrainian authorities have defined with considerable precision what kind of Ukraine is worth defending and what threatens that project. However, the consequence of turning social, political, cultural, and ideological problems into security issues is that those who question the state's account of what Ukraine as a nation and state is are no longer dissenters or opponents but enemies that need to be prosecuted. For instance, convictions under Article 436-1 rose from twenty-four in the six years from 2015 to 2021 to over three hundred between 2022 and mid-2025, the large majority for posts, reposts, and, in at least twenty-one instances, likes on social media.[82]

Securitization narrows the space of acceptable disagreement selectively: one can criticize the government's economic policy, object to rises in taxes and utility tariffs, condemn the reforms of education and healthcare, and speak publicly about the inadequacy of pensions. None of this carries any legal sanction. Moreover, the current "cardboard protests" demonstrate that criticizing democratic backsliding of the political regime from the position of the dominant ideology does not carry any legal consequences either. By contrast, there is only one acceptable way to speak about the past, about identity, the nation, culture, and language. Language policy cannot be openly debated because it is held to concern national survival; memory laws cannot be questioned because they are held to defend historical truth; restrictions on political organizations are justified as protecting democracy itself. The more issues become securitized, the fewer remain available for ordinary disagreement. This asymmetry is what securitization produces, as it begins to undermine politics itself, seeking to suppress or fix "the inherent antagonism of the political."[83] Democratic politics presupposes disagreement. It requires the existence of adversaries whose ideas may be opposed, but whose right to participate in public debate remains unquestioned. As Mouffe has argued, the distinction between an adversary and an enemy is fundamental to democratic politics.[84] Under conditions of securitization, however, this distinction becomes increasingly difficult to maintain. Once disagreement is interpreted as a security threat and the opponent is transformed into an enemy, the question is no longer whether their arguments are convincing but whether their presence is dangerous. As a result, public deliberation gives way to security management. Questions that would ordinarily belong to the realm of political debate and are collective by their nature – holidays to celebrate, rituals to follow, partnerships to pursue, political agendas to discuss – become insulated from contestation and even get criminalized.

Paradoxically, this process depoliticizes precisely those questions that most urgently require political discussion. By fixing memory, identity, and belonging in advance, it forecloses debate over what kind of society Ukrainians wish to be living in. The struggle over competing visions of the common good is replaced by the administration of officially sanctioned truths. What disappears is not conflict itself but the public space in which conflict can be expressed and negotiated. This produces a striking paradox at the heart of contemporary Ukrainian public discourse. Dominant political and academic narratives frequently emphasize unprecedented national unity: the war, it is said, has finally consolidated Ukraine into a single political nation, dissolving the divisions of the past.[85] Yet the very existence of so many prohibitions – on symbols, on language, on historical interpretations, on politi-

81 Maria Mälksoo, "'Memory Must Be Defended': Beyond the Politics of Mnemonical Security," *Security Dialogue* 46, no. 3 (2015): 224.
82 Kasianov, "'To Discipline and Punish.'"
83 Mälksoo, "'Memory Must Be Defended,'" 227.
84 Chantal Mouffe, *Agonistics: Thinking the World Politically* (London and New York: Verso, 2013), 6-7.
85 Olga Kutsenko, "From Divided Society to Civic Nation? The Rise of Civic Nationalism in Ukraine," *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 39, no. 1 (2026): 24-43.

cal positions – points to the fact that there are views within Ukrainian society whose mere existence is deemed incompatible with national cohesion. Unity, in this account, is thus perceived through the elimination of dissent. Claimed to strengthen national identity, the process of securitization actually leads to the narrowing of the political community, in which those who challenge that narrative increasingly appear not as political opponents but as threats. The logic of securitization thus deepens the dynamics of inclusion and exclusion based on either political stands or ethnicity by labeling these people as a source of threat. What began as an attempt to define the nation evolves into an attempt to secure that definition against alternative understandings of social reality.

The securitization of public life does not remain at the level of legislation and institutional design, penetrating further into everyday interactions. Cases under Articles 436-1 were regularly initiated on the basis of anonymous reports and complaints from vigilant citizens: neighbors, colleagues, acquaintances.[86] Once threats are held to reside not only beyond the state's borders but within society itself, fellow citizens become potential sources of danger. This is manifested through criminal prosecutions for liking and reposting communist symbols on social media; fines for using the Russian language in public; the unchecked stigmatizing rhetoric of officials and activists calling for harsh sanctions against "unfit" citizens; threats from far-right groups that go unaddressed by authorities and are popularized through media; and the persistent refusal of both academic and media analysis to treat these phenomena as problems worthy of serious attention. The result, at the affective level, is a society dominated by fear.

Typically treated as a psychological phenomenon, fear has social and political implications. While individuals may experience what might be called "natural" emotional responses to immediate physical stimuli, political emotions are responses to material and social developments, produced and sustained institutionally.[87] Fear is one of the central political emotions. Hobbes gave political fear its canonical formulation: the fear of death, the inevitable consequence of the war of all against all, pushes one to surrender freedom to the sovereign in exchange for security. A major tragedy, like war, terrorist attack, genocide, provides real grounds for manipulating fear, while simultaneously legitimizing a social order that may deploy repressive means in response, perpetuating violence. In such moments, intellectuals and politicians define who and what poses a threat and resort to fear as a “source of unity” against the threat.[88] At the same time, the source of politically produced fear is typically presented as moral or even existential, which means that the struggle against it appears not as a contest over power but as a struggle for survival.

Fear of an external enemy has historically served as an instrument of popular consolidation and elite control. As Robin has shown, fear is consistently deployed to instill specific political values: "the fear of civil war is supposed to breed a respect for the rule of law, the fear of totalitarianism an appreciation for liberal democracy, the fear of fundamentalism support for toleration and pluralism."[89] Yet this consolidation against outer threat does not presuppose the absence of fear directed inward – fear of the authorities, sanctions, marginalisation and exclusion. On the contrary, fear is an instrument of inequality, as it sustains hierarchies in which some determine what is to be feared and others comply.[90] In Ukraine, fear operates manifold. Fear of death, destruction, various losses is experienced by millions of Ukrainians as a response to the dangers of the war. Fear is utilized by authorities and public figures to mobilize people to fight the war on the frontline and to consolidate society against designated

86 Kasianov, "'To Discipline and Punish'"; Komarovskyi and Volokha, “Prison for ‘Likes’ in the Social Networks?”

87 See Martha C. Nussbaum, *Political Emotions: Why Love Matters for Justice* (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013); Arlie Russell Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*, 3rd ed. (Berkeley: University of California Press, 2012); Sara Ahmed, *The Cultural Politics of Emotion*, 2nd ed. (Edinburgh: Edinburgh University Press), 2014.

88 Corey Robin, *Fear: The History of a Political Idea* (New York: Oxford University Press, 2004), 1-15.

89 Robin, *Fear*, 4.

90 Robin, *Fear*, 18-20.

threats. The qualities associated with these threats, however, are not confined to Russia and Russians: they are present, in varying degrees, across a significant part of Ukrainian society itself. The result is that fear of the external enemy and fear of repression or marginalization in one's own state and society become superimposed. As Ahmed has argued, fear does not merely respond to pre-existing threats – it actively produces the distinctions between those who belong and those who do not.[91] If securitization establishes the boundaries of acceptable politics, fear becomes the mechanism through which those boundaries are continuously maintained and enforced. Unity, in this account, is achieved less through shared national aspiration than through the fear of being identified as standing outside the nation.

Thus, this form of integration is, paradoxically, a form of fragmentation, one that simultaneously erodes trust and reinforces atomization. It prevents people from making independent judgments, from realizing shared interests, and from building the forms of solidarity that collective action requires. Instead, it increases social distance and generates suspicion. In interviews conducted for my doctoral thesis, respondents consistently reported that they are able to discuss major political questions – the ones that affect the life of the entire society and whose resolution requires public deliberation – only within the smallest and most trusted circles of personal relationships, while becoming increasingly cautious in their interactions with strangers, colleagues, and institutions. Public life contracts. Mass politics becomes unattainable. Informal self-censorship expands. The result is collective withdrawal: social relations become structured less by cooperation and solidarity than by the anticipation of potential sanctions. In this sense, fear empowers the hegemony struggle of the ruling elites, in which fear operates simultaneously through coercion, for those who comply being afraid of direct legal or physical consequences, and through consent, for those who have internalized the boundaries of the permissible. Thus, what presents itself as national unity at the level of social relations is backed not least by fear.

The consequences of this affective climate are recognized in the field of knowledge production. Fear increasingly structures academic life in Ukrainian studies at every level. The choice of research topic, the formulation of research questions, the language in which findings are presented – all are shaped by the anticipation of consequences. Entire domains of social life that generate significant tension – violent mobilization, draft evasion, illegal border crossing, political imprisonment, language conflicts – remain effectively underresearched because engaging with them carries political risk. Respondents hesitate to express views that diverge from socially approved narratives or refuse to answer altogether – the rate of non-response to sensitive questions in surveys and interviews has reached levels that themselves constitute a finding about the state of public affairs.[92] Academic disagreements are transformed into campaigns of denunciation, public shaming, and demands for ideological conformity, expressed by the collective letter against "inconvenient" researchers, the blacklisting of academic publications, campaigns against lectures deemed politically inconvenient. One begins to wonder whether a colleague has come to a conference to engage in debate or to report ideological deviations. One hesitates before submitting a manuscript, uncertain whether a particular formulation violates an existing law or will provoke accusations of disloyalty. Peer-review process is evolving into a means of conveying threats. Even well-established scholars privately admit to self-censoring out of fear of marginalization or misinterpretation. The implicit assumption behind every research is that the only legitimate scholarly commitment during wartime is to serve the interests of the nation. Knowledge production is subject to police-style surveillance, the borders of which are defined by political loyalty.

A public sphere governed by fear cannot reliably generate knowledge about itself, nor can scholarship produce reliable knowledge about the society it studies. A scholarship in which fear forecloses

91 Ahmed, *The Cultural Politics of Emotion*.

92 See Kit Rickard, Gerard Toal, Kristin M. Bakke, and John O'Loughlin, "How Reliable Are Polls in Wartime Ukraine?" *PONARS Eurasia Policy Memo*, no. 830 (15 February 2023), https://www.ponarseurasia.org/how-reliable-are-polls-in-wartime-ukraine/.

departure from the dominant approach cannot avoid stagnation, as it loses the capacity to innovate. Younger researchers will reproduce the same mode of thinking rather than propose new approaches to the problems that matter. More broadly, the more dangerous certain questions become, the less capable a society is of understanding its own condition, and the less capable it becomes of imagining alternatives to that condition, or even improvements upon it. I include my own position in this description not as a dramatic gesture. In writing this text I do not know how to establish whether I have violated a law and have already become a criminal, or whether I will still be permitted to remain a sociologist who asks questions about Ukrainian society and looks for answers to them. The fact that I cannot determine this is not a private difficulty but an illustration of the state of the legal system that the Venice Commission identified as "vague" when it issued its conclusions on the "decommunization" laws.[93]

The war, of course, provides a real and immediate source of danger. Missiles, occupation, displacement, and death are not imagined threats but lived realities – and for many of those who bear the additional burden of linguistic or ideological suspicion, these realities are experienced with particular intensity. It would be a profound misreading of this essay to suggest otherwise. Precisely because the danger is real, it becomes an exceptionally powerful legitimating principle – one under which the "redistribution of fear,"[94] rather than its reduction, becomes the primary governing logic. What is presented as a necessary response to existential threat is simultaneously a mechanism for consolidating the symbolic power of a particular vision of Ukraine over all others. The society is thus becoming progressively less capable of debating what kind of society it wishes to be and increasingly less capable of including within that debate all those who might have something controversial to contribute to it. Only a public sphere, in which heterogeneity is treated as a resource rather than a threat, could provide the foundation for the kind of unity that might actually sustain a society through war and beyond it.

Conclusion: Conditions for Change

Surveying thirty-five years of Ukrainian independence, a pattern becomes visible: as the state sank deeper into various overlapping crises, the public agenda was dominated not by responses to the root causes of crises but by decisions in the domain of identity politics, while deindustrialization, the dismantling of the welfare state, and the concentration of wealth in oligarchic hands proceeded largely outside public debate. The political community of the Ukrainian state was re-defined in national categories, and the development of the nation was treated as a self-sufficient end rather than as a means toward improving the living conditions of the population. Over time, the conception of the nation narrowed not through a movement from civic to ethnic nationalism, or the reverse, but through their coexistence and mutual reinforcement. The two together narrowed the conception of the nation far more severely than either would have alone: language, culture, ideology, civic orientation – all became subjects of restrictive institutional regulation, producing an ideal type of Ukrainian citizen from which deviation grew increasingly impermissible. The permissible variations of Ukrainian nationhood have narrowed to the point where even the most committed patriot may soon find themselves unable to meet its requirements. War then legitimised the securitization of the entire process, seeing the constitutive elements of nation-building through the lens of threat and security.

What has emerged from these processes is, in Foucauldian terms, a regime of truth: a framework that organizes power relations within a society by producing a particular vision of reality not as the outcome of social processes, historical developments, and power struggles, but as truth itself. Truth stands above critique, doubt, disagreement, defining in advance what can be meaningfully said and what falls outside the bounds of serious discussion. It does not even require consensus, it is just taken for granted. The regime of truth about what Ukraine is as a state and society operates in precisely this

93 Venice Commission. *Joint Interim Opinion*.
94 Kyselov, "How Language Is Weaponized."

way, and it does so at two levels simultaneously. Firstly, it deepens the crisis of hegemony[95] rather than resolving it: stable hegemonic power rests on the production of consent and requires concessions to subaltern groups – it must offer enough to those it governs to make their compliance appear voluntary. Resting on extensive civil society structures and a broad institutional infrastructure, this regime produces consent up to a point. But as the boundaries of the permissible narrow and concessions give way to exclusion and compulsion, it relies increasingly on coercion: threats, prohibitions, marginalization, and criminalization. Secondly, the same regime of truth governs the dominant political and academic discourse about Ukraine through the proposition with which this essay began: that Russia is the sole source of Ukraine's failures. However, if Russia explains everything, then nothing internal to Ukraine requires explanation – and what requires no explanation cannot be analyzed, and what cannot be analyzed cannot be deliberately changed. This dynamic does not merely obscure the problem – it deepens it and reproduces it continuously. It is not only that things have gone wrong in Ukraine. It is that the conditions for identifying what went wrong, for discussing it publicly, and for studying it seriously have themselves been eroded.

The war unleashed by Russia is, obviously, an enormous threat that is destroying Ukrainian society and the Ukrainian state, and only its immediate end can significantly improve Ukraine's position. But is there anything within the sphere of responsibility of Ukrainian actors that might have been organized differently? This essay has been an attempt to identify some of those areas. Yet what it describes only points to what has gone wrong. It maps the symptoms of a structural crisis; the next step would be to examine their causes in depth. A proper diagnosis would require locating the source of the crisis and formulating the means of addressing it. That demands answering not only what went wrong but *why*: why these choices were made, who benefited from them and who lost, what alternatives were foreclosed and by whom, and what social forces might yet produce different outcomes. It would, moreover, be insufficient and ultimately unfair to direct this question exclusively at Ukraine. As Ishchenko argues in this issue, Ukraine is not an anomaly but a norm, or even "the vanguard of the world in crisis":[96] a country moving at the forefront of dynamics visible, perhaps, in less acute form, across much of the globe, and showing the most extreme futures that may await other societies if the trajectory remains unchanged. The hollowing out of democratic deliberation, the replacement of the politics of redistribution by the politics of recognition,[97] the securitization of dissent, the concentration of wealth amid the erosion of public institutions – none of these is uniquely Ukrainian. In this sense, the question "what has gone wrong in Ukraine?" is a version of a larger question about what is going wrong in the world of “democratic capitalism” after "the end of history" – and the urgency of asking it is not diminished by the difficulty of doing so.

Importantly, that question cannot be answered from a position of fear. Any answer produced under such conditions will have been shaped in advance by the boundaries of the permissible – alternative accounts will be either structurally suppressed, never voiced at all, or driven toward radicalization, becoming the source of the next escalation within Ukrainian society. The de-securitization of the public sphere and of the components of nation-building is a practical precondition for any serious conversation about Ukraine's future. Concretely, it would mean returning politics to Ukraine: reopening the space of contestation over power so that practices, rather than prohibitions, determine what counts as true and what deserves support. It would mean creating conditions under which different visions of the present and the future can be articulated – so that Ukrainians themselves, rather than the prescriptions of any authority, can deliberate about where and how they wish to go. It would also mean restoring

95 Volodymyr Ishchenko, “Class or Regional Cleavage? The Russian Invasion and Ukraine’s ‘East/West’ Divide,” *European Societies* 26, no. 2 (2024): 8-16, https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2275589.

96 Volodymyr Ishchenko, “The Broken Mirror of the World in Crisis,” *The Ukrainian Forum*, forthcoming 2026.

97 Nancy Fraser, “From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a ‘Post-Socialist’ Age,” *New Left Review*, no. I/212 (July-August 1995), 68-70, https://doi.org/10.64590/4rl.

the conditions for genuine scholarly debate beyond propaganda and fearful analysis at the edge of the permissible, never quite knowing which line will prove fatal. Neither is scholarship, and neither serves Ukraine.

I am finishing this text in Kharkiv, as the fifth year of the war draws to a close. I write these final lines on the day two Russian FPV drones fly into my neighbors' cars and kill them on the only road into our district – the road where I know every tree at the verge and every crack in the surface, the road that felt like the most mundane part of my existence and therefore, by definition, the one that could hide no danger. These days I am afraid to drive home. Looking for a safer detour, of which there is none, I think: yes, something in Ukraine has indeed gone wrong, if the safest place I have ever known feels unsafe. Are the obvious crimes committed by Russia a sufficient reason to stop speaking about Ukraine altogether or to postpone the study of Ukrainian society until the violence ends? Does this fear cancel out all the others I have described in this essay? If anything, it sharpens them. Fear of what comes from outside – bombs, missiles, drones, occupation – is compounded by fear of what may come from within: prison terms for likes, violent conscription in the streets, expulsion from the ranks of "homo sapiens" on grounds of language. Both narrow what people in Ukraine are able to do with their lives. Precisely for this reason we must retain every opportunity to study what is happening in our society, to discuss it, and to formulate alternatives. We cannot afford to "read less" about Ukraine. We must attend to it constantly, in every dimension, while doing everything possible to end the war immediately.

Stepan Bandera and Ukraine's Road to War with Russia

Grzegorz Rossoliński-Liebe

The question "Has anything gone wrong in Ukraine?" can be answered in many different ways. Answering it, I will apply a short-term perspective and will focus on the denial of ethnic violence as a factor leading to internal polarization, weakening of the state, and Russian aggression. The internal political and cultural polarization of Ukraine can be traced back at least to the late eighteenth century when Ukraine was divided between the Russian empire and the Habsburg empire. During the long nineteenth century, Ukrainian culture was shaped by two different polities which fostered the creation of two different mentalities. This internal division was prolonged in the interwar period, when the Ukrainians in Soviet Ukraine were exposed to different politics than were the Ukrainians in Poland. In addition, the Polish colonization of Ukraine in the fourteenth century and the domination of the Polish elites in Western Ukraine until World War II complicated the situation in these territories which in 1991 became Ukraine.

Because of this long-term cultural and political development, Ukraine can be called a country of two nations. A large Ukrainian nation lives in Central and Eastern Ukraine, formerly part of the Russian Empire and the Soviet Union, and a smaller one in Western Ukraine, formerly Habsburg Galicia. The first includes roughly 80 percent and the latter roughly 20 percent of the Ukrainian population. The separation of Ukraine into two nations was an important factor for the internal polarization of the country because of the different languages, mentalities, and self-understandings of the people. The nationalist and pro-European identity of the Western Ukrainians differed from the identities prevalent in Central and Eastern Ukraine. In these regions, there was a deep, centuries-old Ukrainian cultural identity, but also a Soviet Ukrainian, and for some, pro-Russian identity.

In addition to being a country of two nations, or people with two different mentalities and identities, Ukraine is also a country in which the population was exposed to many forms of violence. In the late nineteenth century, Jews were attacked in Ukrainian cities such as Odesa and Kyiv. During the Russian Civil War more than a hundred thousand Jews were killed in Central and Eastern Ukraine, the largest anti-Jewish massacre prior to the Holocaust. In 1932 and 1933 a famine in Soviet Ukraine cost the lives of more than three million Ukrainians, and many other Ukrainians were victims of other forms of Soviet terror. In the course of World War II almost seven million people were killed in Ukraine – 5.2 million were civilians, including 1.6 million Jews.

The denial of ethnic violence that I will discuss in this essay concerns the history of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), the Ukrainian Insurgent Army (UPA), the Waffen-SS Division Galizien, and to a lesser extent also other nationalist groups and organizations that were active in Western Ukraine. OUN and UPA murdered about a hundred thousand Poles and expelled several thousand more from Western Ukraine. Members of OUN also supported the Nazis in the murder of eight hundred thousand Jews in Western Ukraine, although the Nazis did not collaborate with OUN at a political level. Between 1944 and 1950, Ukrainian nationalists fought the NKVD in a conflict that resembled a civil war. During that conflict, Soviet troops killed 153,000 Ukrainians in Western Ukraine, deported 203,000, and arrested 134,000.

The extensive violence that took place in Western Ukraine was not exceptional in this part of Europe. Other nations and communities experienced similar forms of genocidal violence. What set Ukraine apart from other East European countries was the specific denial of the violence committed by the nationalists. Ukraine differed because it was intertwined with the narrative about an anticolonial struggle for independence or for a Ukrainian state free of Russian, Soviet, Polish and other political

influences. This process of denial manifested itself in the celebration of Stepan Bandera as a national hero, freedom fighter, and victim of the Soviet Union. Although the denial of national violence is a cultural pattern and political instrument in East Central Europe and also in other parts of the world, the denial in Ukraine was exceptional in the sense that it contributed to the polarization of the political situation and that it permeated all elements of Western Ukrainian society, including journalists, historians, intellectuals, and local politicians.

But how did the denial of violence in Ukraine exacerbate the political crisis, and how did it affect and destabilize the country? Did it motivate Putin to attack Ukraine? I believe the extensive denial of the nationalist violence was both a symptom of cultural and political destabilization in the country and a factor that fostered this destabilization. It might have also contributed to Putin's decision to attack Ukraine and provided him with a justification. In the end, Putin claimed to launch a "special military operation" to eliminate a "fascist government in Kiev." But why have the Ukrainians actually denied the violence committed by the Ukrainian nationalists? Would it not have been strategically wiser to come to terms with this aspect of their history instead of denying it?

As I started to look into Bandera in the early 2000s, I did not understand that the Ukrainians in Western Ukraine and the diaspora denied the violence of the Ukrainian nationalists while commemorating Bandera. Some of them were not aware of what their actions meant. My initial perception of the Bandera commemoration was that participants were commemorating a Ukrainian political leader who fought against the Soviet Union. When I understood the connection between denial and patriotic commemorations, I was surprised by the intensity and scope of this denial. It was not only right-wing groups who denied the violence but almost the entire society, including ordinary Ukrainians, historians, and all kinds of liberal and pro-European intellectuals, politicians, and journalists. I recall a conversation with only one person in Western Ukraine who did not deny the violence and was skeptical of the Bandera cult. She felt as she did because her relatives were killed by the Ukrainian nationalists. The Bandera cult was so popular that it was not possible to have a normal conversation with almost anyone in Western Ukraine about this aspect of Ukrainian history and also about many other issues that concerned the Shoah. Bandera was not only admired in the museums and portrayed as a hero in biographies but also venerated in schools and at universities. Teachers organized competitions for the best essay about Bandera, and the students discussed in seminars the heroic nature of the "Ukrainian liberation movement" and Bandera's prominent role in it. The subject was so greatly politicized and ideologically instrumentalized that even professional, liberal historians in Western Ukraine admired Bandera and other Ukrainian nationalists or considered them a natural part of Ukrainian culture and identity. The ordinary explanation of this phenomenon was that Ukrainians commemorate Bandera not as a symbol of fascism, nationalism, violence, and antisemitism, but of the struggle for independence and resistance to Russian occupation.

The cult of Bandera goes back to the 1930s and 1940s. At that time, Bandera was admired as a leader of a fascist movement that was supposed to liberate Ukraine from Polish and Russian occupation. In 1941 Bandera was expected to become the leader of a Ukrainian state that would be ruled by OUN-B and would function in Hitler's New Europe like the Croatian and Slovakian states. Despite the proclamation, the state was not accepted by Hitler, and Bandera and some other members of OUN-B were arrested shortly afterwards and remained in custody as special political prisoners until late 1944.

The contemporary anticommunist cult of Bandera, who represented the heroic struggle for independence against the Soviet Union, appeared only after his assassination in Munich in 1959. The cult sprang up in the communities of the Ukrainian diaspora in Canada, West Germany, Australia, the USA, Great Britain, and other Western countries. The main creators and propagators of the cult were the veterans of OUN, UPA, and the Waffen-SS Galizien, who during World War II killed Poles, Jews, and "communist" Ukrainians in Western Ukraine and admired Bandera as their leader. Commemorating him as a hero, they denied and justified the criminal acts of the Ukrainian nationalists.

A similar cult of Bandera appeared in the early 1990s in Western Ukraine. It was politically and culturally very attractive for Western Ukrainian society because commemorating Bandera's assassination by the KGB in Munich in 1959 recalled the Soviet terror in Ukraine and deflected the nationalists' crimes. In contrast to these nationalist commemorations, most Ukrainians in Central and Eastern Ukraine rejected the Bandera cult because they were exposed for several decades to Soviet propaganda that portrayed the Ukrainian nationalists as enemies of the Soviet people and the Ukrainian nation and Bandera as the incarnation of treason. Because of these developments Bandera has for the most part been perceived as a villain and antihero in Central and Eastern Ukraine, at least until Putin's attack on Ukraine. Both ways of remembering Bandera mobilized large numbers of people to march and demonstrate for or against Bandera. Museums, television shows, hagiographies, music festivals, novels, and poems were the media that spread the Bandera cult and polarized Ukrainian society.

These different ways of understanding and commemorating Bandera and OUN indicate how polarized Ukrainian society was in the 1990s, 2000s, and 2010s. As I started to investigate Bandera in the early 2000s, I was not entirely sure who Bandera actually was: a nationalist, freedom fighter, dissident? It took me some time to figure this out, and this was only possible by studying his life and the history of Ukrainian nationalism. Unsurprisingly, my biography of Bandera was rejected by Ukrainian historians in Western Ukraine because it confronted the society with its dark past and made clear that the society's way of commemorating Bandera is offensive to the victims of the Ukrainian nationalists.

This reaction was a strong indication that Ukrainian society was unwilling to face its past. Ukraine is not the only nation that has rejected confrontation with the dark elements of its own past, but my impression is that in the case of Ukraine it was especially strong because it was closely related to the complicated political situation within Ukraine and between Ukraine and Russia. To admit that Bandera was a leader of a fascist movement that planned to establish an ethnically homogenous state in Hitler's New Europe meant to betray Ukraine, in the sense of supporting Russian imperial policies or the "Russian" narrative of Ukrainian history. In 1991 when the Ukrainian state became a reality, about 60 percent of its population spoke Russian. Even so, Western Ukrainians and national democrats distrusted Russia, perceiving it as a threat. Hence they were reluctant to take a self-critical look at the past, lest it feed into anti-Ukrainian propaganda.

So, the Bandera cult was a sign that there was something wrong in Ukraine, and I am convinced that Ukrainian historians made a huge mistake by not investigating the history of OUN and the violence perpetrated by this movement and Ukrainian politicians by not supporting critical academic research into this subject. One reason why they refused to do it was their fear that this would support the Russian narrative about Ukrainian nationalism. Putin used the Bandera cult to claim that Ukraine is governed by a fascist regime, which was absurd, although he might have actually believed it. But the Bandera cult in Western Ukraine was also completely absurd if we consider that intellectuals in this part of Ukraine did not see any contradiction between Bandera and democracy or Bandera and human rights. For them, Bandera was a democratic politician because he fought against the Soviet Union, and his activities did not infringe upon the human rights of the people who lived in Ukraine but fostered them.

I do not know when the war in Ukraine will end, or how, but I am afraid that the Bandera cult will not disappear in Ukraine soon and will keep destabilizing the country and maybe even a part of the European continent. Putin's war apparently strengthened the cult and spread it from Western Ukraine into Central and Eastern Ukraine, although we still do not know to what extent. The number of young Ukrainian soldiers and civilians who tattooed Bandera, swastikas, and other right-wing images on their bodies has increased in recent years. Paradoxically, Ukraine's collective memory is nationalistic, apologetic, and offensive to the victims of nationalist violence, even though right-wing parties are electorally weaker in Ukraine than in most other European countries.

English section

Articles

Russia's War on Ukraine: Analyzing the Situation in the Fall of 2026

David R. Marples

University of Alberta Distinguished Professor and Research Fellow at the Canadian Institute of Ukrainian Studies

Introduction

Following the media on the war front can be confusing. Reports change rapidly from one of Ukraine's imminent defeat to descriptions of a decisive change that will lead to the collapse of the Russian army and perhaps the end of the Putin regime after over a quarter of a century. By October 2026, the picture had changed again, with Donald J. Trump's decision to lift Russian sanctions, import Russian diesel oil, and discuss a solution to the war in partnership with Russia and possibly China. The situation is increasingly tense and complex, and the fall has seen extensive Russian attacks on its cities, particularly Kyiv, and the protracted war in the Donbas is now entering its fourteenth year.

The Stages of the Invasion

The war can be defined by stages. The first was the unsuccessful attempt to capture Kyiv and to remove Volodymyr Zelensky as president, as well as to eliminate what Russia has termed the "neo-Nazi regime" in Kyiv. The Russian invasion from Belarus was badly planned and a complete failure, largely because of Putin's miscalculation that his army would be welcomed.

The Russians then reverted to the more logical option of exploiting the weakness of Ukraine in the eastern regions of Donetsk and Luhansk while attempting to move their forces northward from Crimea into the Kherson and Zaporizhzhia regions.

Before the outset of the wider invasion of 24 February 2022, Putin had recognized the independence of the so-called Donetsk and Luhansk People's Republics, two separatist regimes under quasi-military rule that had existed since the spring of 2014. While Russia assisted the survival of the regimes with weapons and direct military intervention, it had not recognized their independence hitherto. Rather, it adhered to the option of a federalized Ukraine, in which Donetsk and Luhansk would enjoy full autonomy, a concession made by former president Petro Poroshenko a few months after the Minsk meeting in March 2015.

Poroshenko had conceded under acute duress after military defeats at Ilovaisk and Debaltseve, and the Ukrainian Rada had refused to ratify the decision.

In fact, Russia annexed the parts of the two regions it had occupied. Its troops at this early stage of the invasion were mainly from the federation's ethnic republics, inexperienced and frequently brutal. Several massacres of civilians occurred in the suburbs of Kyiv. Notably, the Russian leadership promptly decorated those involved.

Under its initial military commander, General Valerii Zaluzhny, Ukraine managed to regain several territories over the following months, particularly in the Kharkiv region, as well as the city of Kherson. The Russian side then dug in behind defensive walls, heavily mined, as the war became one of attrition.

The Russians mounted numerous offensives, razing cities, and both sides suffered heavy casualties. Zelensky appealed to the United States, the European Union, and the United Kingdom for assistance with weapons. For a time, Russia had complete control over airspace and bombed cities and energy installations with impunity.

Mediation and Rebellion

Various attempts to broker peace, some led by US President Trump and others by China and Türkiye, resulted in failure. Russia insisted on keeping the occupied territories, adding a demand that all of Donetsk oblast should be part of Russia in any agreement. Russia currently occupies 89 percent of it, but Ukraine has fortified the remaining cities of Kramatorsk and Sloviansk.

Russia also survived an internal rebellion in 2023 led by Evgenii Prigozhin, directed against what he perceived as the incompetence of the military commanders Shoigu and Gerasimov, who were prepared to sacrifice thousands of troops for small gains. The rebellion resulted in a brief occupation of the city of Rostov, led by Prigozhin and mercenaries of the Wagner Division.

Prigozhin bore most responsibility for the successful conquest of the city of Bakhmut, having bolstered his army with the recruitment of high-security prisoners, whose sentences would be revoked if they survived six-month terms in the Russian army. During the process, the prisoners were denied contact with their families and lawyers and taken to Ukraine without identification documents, putting them under the sole power of the Wagner Division.

However, Prigozhin, an oligarch best known for his restaurants and social media site, never renounced the leadership of his close friend, Putin. The attack on Moscow was abandoned, and his forces dispersed, mostly to Belarus, where Putin's ally, Aliaksandr Lukashenka allowed them to occupy a disused army camp. The apparent reprieve was short-lived. Prigozhin and other leaders of the Wagner Division died a few weeks later in an air crash, likely because of a bomb explosion on board.

In August 2024, in an attempt to counter Russian advances, Ukraine diverted part of its army from the Donbas and entered the Kursk region. After occupying about a thousand square kilometers of territory, the attack was halted, and the Russians were able to regain captured towns, assisted by some 10,000 troops from North Korea. Arguably, the failed diversion allowed Russia to move toward the key city of Pokrovsk, though there is no consensus among analysts on the relative success or failure of the campaign.

Ukraine, nonetheless, appeared to be close to defeat. The Americans, now under a second Trump presidency in January 2025, halted the provision of weapons to Ukraine following a disastrous White House meeting with Zelensky that received widespread media publicity. Trump and Vice-President J.D. Vance accused the Ukrainian leader of a lack of gratitude and removed the Ukrainian delegation from the White House before they could even sit down for lunch.

Drone Warfare

Both sides resorted to drone warfare, which has become increasingly sophisticated. After Donald Trump decided to halt military aid to Ukraine, Zelensky could ignore previous instructions not to bomb Russian territory. As the drones constructed became more effective, he ordered the military to dispatch hundreds of them to hit Russian energy installations, including around St. Petersburg and Moscow.

These attacks did not result in major civilian losses, but they posed a serious problem to Russian oil production, shut down airports, and brought the war into the lives of residents of Russia's two largest cities. The Russian response was to unleash more destructive attacks on Kyiv and Kharkiv, using cruise missiles and other weaponry.

By the spring of 2026, the possibilities of an outright Russian victory had receded. The Europeans, Britain, and Canada were prepared to offer increased military aid to Ukraine, prompted in part by Zelensky's frenetic visits and speeches, as well as discomfort with the Trump administration's policy of "peace at any price." The displacement of the USA as the main military ally by the Europeans signifies that Ukraine can continue fighting, but also that victory would be a longer-term process, as an alliance based on trade and economy (as well as democracy) needs to upgrade its military presence.

Ukraine's Far-Right Dilemmas

Ukraine is also beset by problems, including corruption at the highest levels of government, enforced conscription to maintain the size of its army, frequent power outages in cities, and the growing influence of far-right political perspectives among some sectors of the military. While the Russian rhetoric about a neo-Nazi regime being installed in 2014 is far-fetched, there is ample evidence that support for the far right exists, primarily because the most recent anti-Russian "heroes" of the past all derive from the era of the Second World War.

Zelensky, in this respect, has followed the practice of earlier presidents Viktor Yushchenko (2005-10) and Petro Poroshenko (2014-19) in heroizing nationalist leaders of the 1930s and 1940s, most obviously Stepan Bandera and Roman Shukhevych, former leaders of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN-B) and Ukrainian Insurgent Army (UPA). Both leaders were enshrined in the so-called Decommunization Laws of 2015 and the elevation of the "fighters for Ukraine in the twentieth century."

Bandera has been elevated during the most recent war to cult status, revered by the military leadership, with his name adorning streets in cities in central and unoccupied eastern Ukraine, and even in Transcarpathia. Former commander-in-chief of the Ukrainian armed forces, Valerii Zaluzhnyi, was photographed in front of a portrait of Bandera in an obviously reverential pose. Zaluzhnyi also appointed Dmytro Yarosh, the founder of the Right Sector group, as his personal advisor in 2021, following his appointment as commander-in-chief.

The most recent controversy, however, revolves around Zelensky's decision to name a military unit after the "heroes of UPA." Poland regards the UPA almost solely in terms of the Volhynia massacre of 1943, when UPA-North murdered over 60,000 Polish civilians in an act of ethnic cleansing, which also spread into Eastern Galicia. The Ukrainian leadership, in contrast, perceives the UPA as fighting for Ukraine's independence through guerrilla warfare against Soviet forces during 1944-53.

The decision incensed Polish president Karol Nawrocki, who promptly revoked Poland's award of the Order of the White Eagle, Poland's highest honor, given to Zelensky in 2023. The growing controversy threatens the close alliance developed between Poland and Ukraine since the wider Russian invasion began in 2022. About 1.7 million Ukrainian exiles now live in Poland and are heavily reliant on the support of the Polish government. Zelensky's logic has long been that the Ukrainians are protecting Poland and the EU from a potential Russian attack. Moreover, Nawrocki's position is somewhat one-dimensional in that it ignores the difficult relationship between Poland and its large Ukrainian minority in the interwar period.

The Situation in Late June 2026

Ukraine has lost millions of people to migration abroad and military casualties, and it is reliant on the largesse of its allies to offset its growing debts. Politically, its president is now in his eighth year in office, declining to hold another election while martial law is in place. He remains popular, polling at around 65 percent, but only about 20% of respondents would vote for him if he ran for a second term. The conclusion is that most of the electorate perceive Zelensky as the most effective wartime leader but would not necessarily support him in peacetime.

According to the Center for Economic Strategy, about 5.6 million Ukrainians are now war exiles, of whom about 4 million left through the western border. These add to the notable demographic decline evident since the early 1990s, and today the death rate exceeds the birth rate by more than three times. Families suffer from separation – men of service age are not permitted to leave along with their families – as well as deliberate choices not to have more children.

At the same time, on the military front, Ukraine is achieving some small advances and has rendered Crimea obsolete as a Russian naval base. Even the Black Sea is no longer safe for Russian ships. Zelensky's growing confidence is reflected in his sarcastic letter to Putin, as well as the message

"permitting" the Russians to hold a Victory Day parade in Moscow on 9 May 2026. He has shown considerable skill in his political maneuvers, coupled with his remarkable stamina, and in persuading EU leaders to support the Ukrainian cause.

Though the new Hungarian leader, Peter Magyar, has commented that Ukraine's entrance into the European Union should not take priority over those of the Balkan countries, the departure of his predecessor, Viktor Orbán, has unified the EU alliance. The electoral victory of Nikol Pashinyan in Armenia on 7 June 2026 stymied Russian efforts to select a more amenable candidate in Samvel Karapetyan. The Armenian election reflected Russia's failure to maintain its standing in global politics. In the EU neighbourhood, its only reliable ally is Belarus, but even there, the situation is unstable.

Belarus as Part of the Russian Military Command

Aliaksandr Lukashenka, the leader of Belarus, apologized for his harsh words about Zelensky recently, following a meeting with the exiled opposition leader Sviatlana Tsikhanouskaya. In February, Zelensky placed sanctions on Lukashenka and his government for their aid to Russia. In June 2026, he gave Lukashenka a six-day deadline to remove relay stations on the border with Ukraine, which he maintained were used to guide Russian drones to their targets, one of which was the Pecherska Lavra monastery in Kyiv.

Lukashenka's concern is twofold. First, that Russian pressure may force Belarus to join the war by sending its army into Ukraine; and second, that Belarusian oil refineries may be a legitimate target for Ukrainian drones if Russia uses them for its war effort. Belarusian exports of refined oil and diesel fuel to Russia rose exponentially over the month of May 2026, creating a Catch-22 situation for Minsk. On the one hand, they relieved shortages in Russia, but on the other hand, they prevented the Minsk regime from exporting the refined oil to Europe to boost hard currency reserves.

At the time of writing, there was much discussion among Western and exiled Belarusian analysts on the question of a potential war between Ukraine and Belarus. For exiled Belarusians, there is no consensus on the benefits of such a conflict. While such a war might bring the end of the thirty-two-year dictatorship of Lukashenka, it could also lead directly to Russian annexation and full control of its smaller neighbor. It seems clear, though, that Zelensky's aggressive stance reflected a belief that the balance of power in the region had changed in Ukraine's favor.

Lukashenka has remained open to US approaches to Minsk, which have resulted in the release of some political prisoners and easing of US sanctions on Belarus. Trump has offered Lukashenka a so-called "Big Deal," the contents of which remain open to speculation. The regime in Belarus has also been added to Trump's "Peace Council."

About five hundred political prisoners were released in 2025, following missions of US envoy John Coale to Belarus and his meetings with the Belarusian leadership. The meetings have brought Belarus out of isolation, and the United States has removed sanctions on the Belarusian potash company, its most profitable enterprise, as well as its national airline Belavia. There are plenty of caveats to the declared success of such missions.

First, the regime arrested an almost identical number of prisoners in the same year, rendering the releases symbolic rather than a sign of moderation by the Minsk regime. Second, other than the final batches of releases, the prisoners were deported to Lithuania, Poland, and Ukraine rather than being permitted to return to their homes and families. Often, they were released without personal documents, such as passports, totally reliant on the beneficence of the states receiving them. Third, Coale himself is not an expert on Eastern Europe and appears to have little knowledge of the history, culture, and languages of the countries involved in the Russian invasion. He is essentially a Trump real-estate crony, an octogenarian billionaire who is quite willing to side with Lukashenka in denouncing the Europeans for sanctions that prevent a revival of the Belarusian economy.

Russia has been cautious and even hostile to such approaches that may divert Belarus from its

closely monitored path, particularly now that it has installed Oreshnik missiles and tactical nuclear weapons on its territory. Should Zelensky carry through his threat and launch attacks on Belarusian relay stations, it is likely that Russia would annex Belarus outright and end its independence.

Conclusion

Putin's options seem limited. The war he initiated in 2022 has become a burden. Though it will not lead to immediate economic collapse, the heavy military casualties and the energy losses Russia has suffered outweigh the small gains it has made on the ground over the past four years.

Its economy is suffering from labor shortages and "lack of access to critical imports," according to a June 2026 report by the Kiel Institute. Sanctions are having a serious impact, and inflation is rising. Russia's reliance on China for foreign trade has changed the global balance of non-American power in favor of the communist partner. China has provided covert military aid to the Russian army without committing itself to the cause, ostensibly to prevent Russia's military defeat rather than to occupy Ukraine. Further, it has maintained close trading relations and diplomatic relations with Ukraine.

The Special Military Operation has failed, and the war that replaced it seems like a road to nowhere, with no short-term prospects of victory or even a major advance of the Russian army. On the other hand, the relationship between the Trump administration and the Putin regime has become much closer. On October 19, Reuters announced that Putin had proposed a trilateral summit with Trump and Xi Jinping to bring an end to the war in Ukraine on terms favorable to Russia. Trump evidently declared his willingness to take part in such a meeting, despite the fact that Ukraine would not have a role in discussions. Nor would the European Union, which has provided most support to Ukraine since the United States ceased all military aid to Ukraine.

At the time of writing, it is unknown whether such a meeting would take place, but it would deprive Ukraine of a voice in its own future. The addition of China would tip the balance in Russia's favor. In the meantime, Ukraine approaches yet another winter, with an impending fuel crisis and round-the-clock raids on Kyiv and other Russian targets. Trump condemns Ukraine and attributes the rise in gas prices to Ukrainian drones attacking Russian energy installations. He has declared that Ukraine "should get a new president." Though Trump's position has always been inconsistent, it is an ominous development.

The Palace on the Ikva

Dubne, September 1939 – June 1941

Marco Carynnyk

1.

Mist from the marshy flood plain of the Ikva River was blanketing Dubne when the first tank trundled toward the town at five o'clock in the morning on Monday, September 18, 1939. An officer dressed in a leather jacket poised in the tank's open turret. Two small boys with flowers in their hands clung to the sides. The Ukrainian who surveyed the spectacle noted that the tanker had a swarthy complexion and that the boys were Jews. The nameless menace, the abomination that so many people in Poland's eastern borderlands, the fabled *Kresy Wschodnie*, had both dreaded and craved, was bodying itself in flesh. The slant-eyed barbarians were breaching the walls, and Jews, themselves a treacherous alien race, were inching the gate open from within and sending their children out to herald the invaders.[1]

All that morning mechanized columns – 236 tanks and 24 armored cars from the Thirty-sixth Tank Brigade of the Ukrainian Front's Fifth Army – clanked and belched their way through Dubne. Behind them tramped the foot soldiers of the Eighth Rifle Corps. Arrayed four abreast, accoutered in pointed caps, tattered greatcoats, and canvas boots, marching out of step, their Mosin-Nagant rifles slung over their shoulders on straps crafted from wire, twine, or strips torn from sheets, the infantrymen broke ranks when their officers weren't looking to beg for bread at the nearest house.[2]

The soldiers were weary as well as hungry. They had set out before dawn on September 17 from their base near Shepetivka, thirty-five kilometers east of the Polish-Soviet border, with orders to cross it at five o'clock, traverse another sixty or so kilometers to Dubne, and take the town that day. But at midday a reconnaissance patrol reported strong Polish forces in Dubne, and the tank brigade and rifle corps paused to let other units catch up with them and join in the advance. Late that afternoon the Fifth Army's chief of staff, Major-General Dmitrii Pisarevskii, drove over to his troops to dress them down for not obeying orders and to demand that they seize the town the next day. And to make sure that they

1 Earlier versions of this article appeared in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939-1941*, eds. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig, 2007), [263] – 301; and in *Iehupets'*, trans. Khrystyna Chushak, *Iehupets'* 18 [2009]: 295-342. I am grateful to Karel Berkhoff, Ray Brandon, Tamara Dmytrenko, the late Christopher Gladun, Volodymyr Ishchenko, Maciej Siekierski, Ostap Smerek, and Andrzej Suchcitz for helping to obtain some of the documents I cite and to Omer Bartov, Karel Berkhoff, Ray Brandon, Jonathan Brent, Marta Daria Olynyk, and the late Bishop Cornelius Pasichny for commenting on my drafts. And to Marta Horban for suffering over them with me. K. Surmach, "17. veresnia 1939 roku v Dubni," *Krakivs'ki visti*, 17 and 18 September 1942; Jan Woskrybicki, Dubno powiat, 3677, box 209, folders 1-2. Poland, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, Hoover Institution on War, Revolution and Peace (hereafter cited as HI); Wincenty Lewicki, ibid., 6901; Czeslaw Grzelak, *Dziennik sowieckiej agresji: Wrzesień 1939* (Warsaw, 1994), 131.

2 Surmach, "17. veresnia"; J. A. Kawka, "Czas śmierci," *Wiadomości*, February 2, 1964; Ivan Iashchyshyn, *Odyn rik u Chervonii Armiï: Spohady v rozpovidi Ivana Iashchyshyna*, ed. Zynovii Knysh (Toronto, 1982), 59; Antoni Mitręga, "Moje zderzenie z bolszewikami 17 września 1939 r." in Krzysztof Rowiński, ed., *Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939 roku* (London, 1986), 106; Janina Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," unpublished ms., 23; Karel Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," II/1332/2k, 9, Archiwum Wschodnie, Warsaw (subsequently AW), also in *Dissent in Poland: Publications and Manuscripts from the Karta Center Foundation Archives in Warsaw, Poland* (Woodbridge, CT, 2005), reel 83; Irena Grudzińska and Jan Tomasz Gross, eds., *War through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939-1941* (Stanford, 1981), 11; Tomasz Bereza, "Obraz czerwonoarmisty na okupowanych ziemiach polskich (1939-1941) w dokumentach, wspomnieniach i relacjach," in Piotr Chmielowiec, ed., *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941* (Rzeszów, 2005), 13-16.

did so, he directed them to be ready to move out at two in the morning.[3]

But Dubne was defenseless. The Polish high command had assumed that the Red Army was entering Poland to keep the Wehrmacht away, and at nine in the morning on the 17th General Piotr Skuratowicz, the commanding officer of the Polish army's Dubne operational group, had sent the town garrison orders to avoid conflict with the Russians and to negotiate safe-conduct to the Romanian frontier. At two that afternoon the soldiers had formed a column and marched off to the southwest. During the night Red Army machine gunners surrounded the Poles and took them prisoner. Shots rang out as the men laid down their arms. Some soldiers were seeking to save their honor by killing themselves.[4]

By half past six the next morning the Red Army had ended the skirmishing with stragglers from the Polish army and police, and Dubne was in its hands. By midmorning, a banner with an inscription hailing Stalin and the Red Army was bobbing over a lane that led to the marketplace. The shops were empty – looters had stripped the shelves as soon as the Polish authorities fled – but at the town hall officers were milling about, and soldiers were stuffing leaflets, pamphlets, and newspapers into the hands of passersby. Ever since Germany had attacked Poland from the west and north, some two hundred thousand refugees with knapsacks on their backs and bundles in their hands had been worrying to the east. Dubne had suffered less from the war than other places, and a goodly number of the wanderers had made the town their destination. Now, as volunteer militiamen flourished rifles and red armbands, both local people and itinerants, many of them young and poor, thronged the streets to welcome the liberators with red or blue-and-yellow flags, church banners, offerings of bread and salt, and medleys of hymns and Communist standards.[5]

Well-to-do Poles watched the celebrations from curtained windows, muttered that Jews and Ukrainians were all Communists, nationalists, or criminals and had played Poland false, and laid plans to follow the army to Hungary or Romania. Zionists set out south in the hope of reaching Palestine. Ukrainians who had belonged to non-Communist parties wondered how they could make their way west to the regions that the Wehrmacht had overrun.[6]

---

3 N. S. Lebedeva, "Chetvertyi razdel Pol'shi i katynskaia tragediia," in V. G. Bushuev and Iu. N. Afanas'ev, eds., *Drugaia voina: 1939-1945* (Moscow, 1996), 247; Grzelak, *Dziennik*, 101, 103, 131; Czeslaw K. Grzelak, *Kresy w czerwieni: Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku* (Warsaw, 1998), 181, 207, 301.

4 Lebedeva, "Chetvertyi razdel Pol'shi," 250; Zygmunt K. Dąbrowski, "Moje zderzenie z Bolszewikami we wrześniu 1939 – Unik przed którymś z Katyniów," in Krzysztof Rowiński, ed., *Moje zderzenie z bolszewikami*, 189; Wiktor Krzysztof Cygan, *Kresy w ogniu: Wojna polsko-sowiecka 1939* (Warsaw, 1990), 86. 88; "Relacja Stefana Strzemińskiego" in Czeslaw K. Grzelak, ed., *Wrzesień 1939 na Kresach w relacjach*: *Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku* (Warsaw, 1999), 427-41; Czeslaw Grzelak, "Możliwości obrony Kresów Wschodnich w 1939 roku przed Armią Czerwoną," Krzysztof Jasiewicz, ed., *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772-1999* (Warsaw, 1999), 930; Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, 2002), 261; Helena Janina Gladkowska, "Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939," Rowiński, ed., *Moje zderzenie z bolszewikami*, 220.

5 Surmach, "17. veresnia"; Hashomer Hatzair, *Youth amidst the Ruins: A Chronicle of Jewish Youth in the War* (New York, 1941), 74, 77: Mykola Syvits'kyi, *Zapysky siroho volyniaka*, 2nd ed. (Kyiv, 2000), 205; Grzegorz Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948 (*Toruń, 2005), 188, 196; Jan T. Gross, "Jewish Community in the Soviet Annexed Territories on the Eve of the Holocaust: A Social View," *East European Politics and Societies* 6 (1992) no. 2, 193; Gross, *Revolution from Abroad*, 262; V. A. Hrynevych, "Chervona Armiia u viinakh i viis'kovykh konfliktakh 1939-1940 rr.: Viis'kovo-politychni, ideolohichni ta sotsial'no-psykholohichni aspekty," *Problemy istorii Ukraïny: Fakty, sudzhennia, poshuky* 10 (2003): 348.

6 Hashomer Hatzair, *Youth amidst the Ruins*, 91; Jakub Elbirt, "Mój Luck," in Jasiewicz, ed., *Europa nieprowincjonalna*, 1104; Roman Syrota, "Brytans'ki vahannia, ukraïns'ki zvistky i dolia L'vova v pershi misiatsi Druhoï svitovoï viiny (veresen' – zhovten' 1939 roku)," in Henryk Żaliński and Kazimierz Karolczak,

Shortly after midnight on September 19 rifle fire erupted in the town. The bulk of the Red Army recruits were reservists who had left behind unharvested crops and hungry families on their collective farms. Ill-equipped, inexperienced, and angry at having to go to war, they shot before they knew who was in their sights so often that almost a fifth of their casualties were "non-combat losses." In Dubne the soldiers stormed houses from which, they claimed, shots had been fired at them and killed the people inside. At dawn infantry soldiers mounted machine guns at intersections and raked nearby buildings. A few minutes later a teenaged girl raced to the Roman Catholic rectory to beg the priest to come administer extreme unction. Two Red Army men had burst into her family's apartment and shot her parents.[7]

Later that day the authorities imposed a curfew from six in the evening until six in the morning and put up posters ordering everyone to surrender cameras, radio transmitters, firearms, and explosives and urging Polish soldiers to give themselves up. The Red Army had captured five hundred officers and five thousand eight hundred soldiers while it was taking Dubne. Now it began picking up policemen, priests, and government officials, taking away their belts, laces, penknives, razor blades, notebooks, pencils, and photographs, and herding them into a hop-processing plant and an army barracks at the town's southern edge. The plant and barracks were too small to house all the detainees, and four and a half thousand of them slept outdoors. Some people in Dubne patched together a committee to provide the prisoners with food and clothes. Others tried to take advantage. In the weeks before the prisoners went to work felling timber, quarrying stone, and building roads and bridges, or rode off in cattle cars to camps in the east for execution, profiteers would press up against the fence to offer a cup of water, a bit of bread, or a pinch of tobacco in return for a shirt, a pair of pants, or a gold tooth. Even so, the inmates were starving. Fifty-eight died in three days in early October.[8]

The fatherland, the Polish literary critic Maurycy Mochnacki had argued more than a hundred years before, was "the great idea of political independence and the hope that someday, under the leadership and help of God, we will join in one indivisible whole, that we will be the fortress of Europe, an affliction on our evil neighbors and the chosen people of Slavdom."[9]

The first days of the Soviet occupation gave Karol Kosek all the proof he needed that Ukrainians were among the evil neighbors he had been taught to loathe. Sixteen years old, Karol had fled with his parents to a forester's cottage when a German plane dropped a bomb on Dubne, killing a Jewish woman and her five children. Three days later, Karol would write in his memoirs, half an hour after someone rushed over to report that the Red Army was approaching, Ukrainians crowded into the yard, looking for Poles to kill. As the boy and his mother and their dog walked the ten kilometers back to Dubne, Ukrainians streamed along the road. Karol was certain that they were all armed with pitchforks

eds., *Lwów, miasto, społeczeństwo, kultura: Studia z dziejów Lwowa* (Cracow, 1996), 4:380.

7 Piotr Szeremeta, 3817, HI; Hrynevych, "Chervona Armiia u viinakh," 347; Surmach, "17. veresnia"; August Zawoł, 1108, HI; Czeslaw Jurkiewicz, 10766, HI; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 44; Gross, *Revolution from Abroad*, 40; Wacław Śledziński, *Swastyka nad Warszawą: Dwa i pół roku pod okupacją w Polsce* (Edinburgh, 1944), 7; Waclaw Sledzinski, *Governor Frank's Dark Harvest* (London, 1946), 11.

8 Rudolf Dembowski, 8205, HI; Mitręga, Moje zderzenie z bolszewikami, 107; Edmund Bosakowski, "In the Clutches of the NKVD in Krzemieniec," http://www.geocities.com/chrisgladun/krzemjail.html (accessed May 1, 2001); Iurii Shapoval, *Ukraïna XX stolittia: Osoby ta podiï v konteksti vazhkoï istoriï* (Kyiv, 2001), 147; "Zeznania naocznego świadka," unnumbered testimony, HI; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 66; Jan T. Gross, "Polish POW Camps in the Soviet-occupied Western Ukraine," in Keith Sword, ed., *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939-41* (London, 1991) , 47; Zbigniew Schneigert, "Obozy NKWD jeńców polskich w Malopolsce Wschodniej w latach 1939-1941," *Wojskowy Przegląd Historyczny* 37 (1992), no. 4, 118-28; Lebedeva, *Chetvertyi razdel Pol'shi*, 254; Grzelak, *Kresy w czerwieni*, 302; Albin Głowacki, "Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich Il Rzeczypospolitej 1939-1941," 1997, 246; Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," 10.

9 Maurycy Mochnacki as quoted in Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate: Imagining Politics in Nineteenth-Century Poland* (New York, 2000), 21.

and axes and were determined to exact revenge for the wrongs they had suffered at Polish hands.

In Dubne Karol ran into a schoolmate. They had always spoken Polish with each other. This time the fellow addressed Karol in Ukrainian.

Karol asked him why.

"Because now we have an independent Ukraine," the boy said. "Poland is finished!"[10]

Danuta Jaroszewska was living in Wola Piłsudskiego, a military settlement near Dubne, when the Red Army arrived. She, too, had been taught that the people in the surrounding villages were all wicked. Ukrainians, she would recall, put up a triumphal gate to welcome the army. At a rally in Wola the speakers urged people not to harass Poles, but the next day neighbors raided Danuta's family. "They took our cattle for the army; they took furniture and shipped it to Russia," she would complain. "The Ukrainians robbed the Polish army and killed a captain. The Bolsheviks took a pair of horses and four cows from us and gave them to Ukrainians. At school we were not allowed to study in Polish. The militia was made up of Ukrainians."[11]

Tadeusz L. also knew what to expect from Ukrainians: they would seek revenge on Poles. When the Red Army was drawing up to his village, Ukrainians armed with rifles led him and his family to an archway through which the columns would pass and ordered them to lie flat. Then Tadeusz heard a rumble. Tanks were nearing. The women and children wept. A Soviet officer stopped the tanks and told the people to get up. He asked who had made them lie down and arrested the village head. "The next evening," Tadeusz would recall, "the Ukrainians took away our horses, pigs, and even small things, even my rabbits."[12]

For Zdzisława Hadler, the fourteen-year-old daughter of Polish colonists in a settlement near Kovel', 120 kilometers northwest of Dubne, what rankled most was the way Ukrainians swaggered when Poland collapsed. They were all blood-thirsty and full of hatred. Everywhere in the region they were murdering both refugees from the west and Poles who had long lived there.[13]

As the "voivode," or governor, of Volhynia in the 1920s and 1930s, Henryk Józewski had dedicated himself to overcoming Polish-Ukrainian animosity by drawing Ukrainians into the political and cultural life of the country. If he couldn't assimilate the Ukrainians, make them into proper Poles, he could at least try to persuade them to act as loyal citizens of Poland. The Soviet occupation changed all that. Ukrainians, Józewski wrote in a pamphlet that the Polish underground published in 1943, were guilty of "massive treason" against Poland. They had ambushed Polish soldiers who were retreating from the Red Army in September 1939. They had incited the Bolsheviks to arrest Poles. They had helped carry out the deportations that had decimated the Polish population. The Poles of western Ukraine, Józewski opined, were convinced that Ukrainians had authored all their adversities.[14]

The certainty that Jews were disloyal, that they had shown themselves to be wicked neighbors, was even stronger. Wacław Śledziński, a journalist who had fled east from Warsaw when the Germans invaded, was drinking tea in a café in Dubne when a Soviet soldier came in and made a speech. Russia, he said to the Jews who crowded around him, was a perfect paradise and they would all get jobs as commissars of factories and cooperatives. The Jews, Śledziński would recall, lapped up his words.

And Śledziński was certain that Jews enjoyed the opportunities to humiliate Poles that the occupation was giving them. The next day he saw two Jewish militiamen lead two Polish officers, a colonel and a lieutenant, out of a house. At the marketplace, surrounded by more militiamen, stood a commissar, a young fellow with a "markedly Semitic cast of countenance." The commissar said a few words

10 Kosek, "Od wyzwolicieli *za*chowaj nas Panie."
11 Danuta Jaroszewska, 9127, HI.
12 Grudzińska-Gross and Gross, eds., *War through Children's Eyes*, 169.
13 Zdzisława Hadler, 11/133/ł, 1, AW; *Dissent in Poland*, reel 73.
14 Tadeusz Wyrwa, "Z dziejów polsko-ukraińskich stosunków," *Zeszyty Historyczne* 135 (2001), 47.

to the colonel in Russian and then slapped him in the face. The colonel hung his head.[15]

Stefan Radziszewski, a sergeant in the Polish air force, was of the same opinion. Jews were traitors to Poland. The Red Army had confined him in the barracks in Dubne. When a guard escorted him to a co-op to buy sugar for himself and his mates, the Jewish official there said in Russian that he had no sugar. Radziszewski asked him whether he had forgotten his Polish. "l don't want to be in Poland as long as I live," the official answered, "and I will never speak Polish."[16]

The Poles in Boremel', a small town, little more than a village, forty kilometers west of Dubne, were of like mind. The Red Army marched in on September 20. People pressed together to watch the soldiers trudge along the dusty road. A tall fellow named Lerner stood out in the crowd.

"Hey, old man, how old are you?" a soldier called out.

"Four days old," Lerner replied.

"Four days old? You must be kidding!"

"Not at all," Lerner insisted. "I was born the day the Red Army arrived."[17]

In Velyki Mezhyrichi, a small town a hundred kilometers north-east of Dubne, more than half the population was Jewish. The rest was Polish and Ukrainian.

The Soviet soldiers who walked in on September 17 were scruffy, dirty, and smelly. Their rifle straps were twisted twines.

The Ukrainians in the town erected a triumphal gate. Tables with white cloths appeared, and sausage, bread, and vodka were set out for the officers outside a Jewish shop in the marketplace. The enlisted men had barrels of herring at their disposal. It was obvious that they were hungry.

A Jewish Communist by the name of Berek Don put on a red armband and pointed out people the NKVD should arrest. While the Red Army officers were carousing in the marketplace, he went over to a little group of Poles. "Your shitty Poland is over now," he sneered.[18]

Back in Dubne, an NKVD informer was working his way into the confidence of two brothers. Franciszek Bach had served as a lieutenant in the Polish border guards. Władyslaw Bach had been a cadet. Five weeks after the Soviets arrived, the brothers confided to the informer that they had cached machine guns and ammunition and were thinking of staging a sortie against the Red Army and then escaping over the border. "If Polish authority were restored even for fifteen minutes," Władysław added, "I'd settle scores with a lot of people. Particularly Jews."[19]

2.

Are these stories true? Was the light in Dubne the morning of September 18 too dim, the distance between the observer and the observed too great, for the observer to determine the hue of a skin or the identity of two little boys? Did Jews and Ukrainians parade through the streets as they welcomed the Red Army? Did a Jewish commissar slap a Polish colonel? Was the fellow in Boremel' a Jew? Did the informer in Dubne embellish his account for his paymasters, put words in the young cadet's mouth?

It hardly matters. All over Volhynia and Galicia, Poles believed that the Kresy were their birthright. They might constitute a minority in this land, but they had cultivated it with their sweat; they had defended it with their blood; they had civilized it with their libraries, schools, and museums. Now an alien army was making the Kresy into "western Ukraine" and "western Belarus." It was the realization that they were no longer the chosen people that made Poles furious at Jews. Before the Soviets

15 Śledziński, *Swastyka nad Warszawą*, 5-7; Sledzinski, *Governor Frank's Dark Harvest*, 10.

16 WW2 People's War, "The Long March," http://www.bbc.co.uk/ww2peopleswar/stories/25/a8401925.shtml (accessed November 21, 2006).

17 Apoloniusz Zawilski, *Znów ożywaja kurhany* (Wrocław, 1997), 82.

18 Marek A. Koprowski, *Wołyń: Epopeja polskich losów 1939-2013* (Zakrzewo, 2013), 2: 343-48.

19 Wiktor Komogorow et al., eds., *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Bialorusi w latach 1939-1941* (Warsaw, 2001), 1:242.

came you had to speak good Polish and be a practicing Roman Catholic to get a job in the railways, the post office, or the police force. Now Jewish thugs were putting on armbands, shouldering rifles, and patrolling the lanes. Before the war, most teachers had been Poles. Now Jews were staffing the schools and punishing Polish children for wearing crosses around their necks. The guards who convoyed Polish POWs down the street were Russians, but the throngs that pranced after them, jeering and spitting, were all Jews. The NKVD officer who came to take you away in the middle of the night was a Russian, but his assistants, fellows with whom you had kicked a ball around after school, were Jews. Moscow and Kyiv were limiting the public use of Polish, but the sign painter who balanced on a ladder to white out the old lettering on the shops was a Jew. The editor-in-chief of *Czerwony Sztandar*, the Polish-language daily in L'viv, was a bald, red-faced Ukrainian NKVD man who mangled Polish, but the assistant editor, the secretary, and the writers were all Jews. "Only the most reliable comrades could have been offered jobs on the newspaper of an occupying army and an occupying party," observed a Pole who lived through the Soviet takeover of L'viv. "And only exceptional swine could have accepted such offers."[20]

Yes, these swine were denouncing Jewish, Ukrainian, and Polish "nationalist reptiles" and "counterrevolutionary elements" with equal fervor, but how they dealt with their fellow Jews was their business. What they did to Ukrainians, if they were doing anything other than working hand in glove with them, could only weaken the Ukrainian claim to this land. The way they were treating Poles was collaboration with the enemy, treason against the Second Republic. Russians, with their boorish manners and imperialistic proclivities, were Poland's bane. Russian Communists, with their bayonets, machine guns, and tanks and their secret police officers and Siberian camps, were a scourge. Jews, with their determination to impose Communist Eurasia on civilized Poland, were a pestilence.

3.

On September 8, 1939, nine days before Moscow sent its army into Poland, Lavrentii Beriia, the Soviet commissar of internal affairs, had instructed his counterparts in Ukraine and Belarus to prepare for the invasion by setting up five NKVD operational groups for the Kyiv military district and four for the Belarusian. Each group would consist of between forty and seventy agents and would receive revolvers, ammunition, and enough cash for a month's expenses. A battalion of three hundred border guards would back up each group, and an additional battalion would provide a reserve. The groups would move with the army into western Ukraine and western Belarus, then break up into smaller detachments and set up operations in the cities and towns of the region.[21]

The detachment that had been assigned to Dubne descended on the town on September 20. Its head was a young man from Kyiv whom people came to know as Chief Vynokur. The NKVD officers requisitioned a handsome villa on the outskirts for their headquarters, fortified it with a high wooden fence, and set about reviewing lists – compiled from the reports that local informers had provided and the Polish police files that the army had seized – of the counterrevolutionaries and bandits they would have to arrest.[22]

20 Janusz Kowalewski, *Droga powrotna* (London, 1974), 161; Bohdan Urbankowski, *Czerwona msza czyli uśmiech Stalina* (Warsaw, 1998), 1:70.

21 Shapoval, *Ukraïna XX stolittia*, 144-46; S. V. Stepashin et al., eds., *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine: Sbornik dokumentov* (Moscow, 1995), 1, 1:79; Ihor Il'iushyn and Oleksandr Pshennikov, "Diial'nist' operatyvno-chekists'kykh hrup NKVD u zakhidnykh oblastiakh Ukraïny (veresen' – zhovten' 1939 r.)," *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2000, no. 2:1-10; V. Danylenko, "Likvidatsiia Pol's'koï derzhavy ta vstanovlennia radians'koho rezhymu v Zakhidnii Ukraïni," *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurnal,* 2006, no. 3:114.

22 lakov Vinokur, "Avtobiografiia," April 3, 1940, Derzhavnyi istoryko-kul'turnyi zapovidnyk m. Dubno (hereafter DIZ); Szczęsny Nadrowski, 9641, HI; Piotr Szeremeta, 3817, HI; Surmach, "17. veresnia."

Valentyna Kreshchenko's turn to face the NKVD came in Rivne on August 23, 1940. She was twenty-two years old, had worked as a theatrical director's assistant, and was married to a Pole who had owned a bookshop. The charges against her? She was a Petliurite. In 1919, when she was less than three years old, the Bolsheviks had executed her father and uncle as officers in the army of Symon Petliura, the socialist journalist turned military leader who had fought for Ukrainian independence against both Soviet Russia and Poland. And she and her husband possessed weapons that they would use against the Russians if the Germans started a war.

The NKVD interrogated Valia for three months, ignored her for another three, and then freed her. In the meantime, her husband had received a sentence of eight years' forced labor in Siberia. Valia never saw him again. And while they were both in prison Valia's mother-in-law, crippled and bed-ridden, died from neglect. Two weeks after freeing her, the NKVD arrested Valia again.

On June 14, 1941, guards led Valia to the exercise yard in the Rivne prison and told her to squat. The yard was a bare patch of earth enclosed by high walls. Other prisoners were already sitting on the ground. Their bundled belongings – a change of underwear, a scrap of soap, a letter from home, a few cigarettes – lay beside them. The guards began to lead the prisoners away. When only Valia was left, they took her out to a truck. Two guards with rifles and police dogs on leashes clambered in behind her.

The truck rattled along an ochre-colored road over emerald hills. In the distance, on a hill overlooking the valley of a swampy river, spires and steeples sparkled above crooked streets. The truck crossed a bridge and stopped before a gray building. "Get out!" the guards shouted. Valia jumped down. She had arrived at the prison in Dubne.[23]

4.

Dubne was one of the oldest towns in Volhynia and was already a sturdy settlement when the Hypatian Chronicle first mentioned it in 1100. Its name – Dubenka, Duben, Dubno, Dubne – may have come from the oaks in the surrounding forests that were used to build stockades. Over the centuries Dubne

23 Valia Petrenko, "Spravzhnie oblychchia bol'shevykiv: Trahediia Dubens'koï tiurmy," *Za samostiinist'*, March 1947, 24-30; Valia Petrenko, "Trahediia Dubens'koï tiurmy," *Samostiina Ukraïna*, 1948, no. 5-6: 16-19; Valia [Petrenko], "Zhyttia u viaznytsi – 1941 r.," *Visti UKO*, November 1986 – May 1987; Valentyna Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi: Spomyny v"iaznia* (Dubne, 1997); "Trahediia Dubens'koï tiurmy: Spomyn," *Litopys Volyni*, no. 17-18 (1992), 117-23; Valentyna Kreshchenko, "Svoï strilialy svoïkh," *Visnyk Dubenshchyny*, June 21, 2002; Valentyna Kreshchenko, "Velykden' u v"iaznytsi," in *Reabilitovani istoriieiu: Rivnens'ka oblast',* ed. P. T. Tron'ko et al, 236-48 (Kyiv, 2006); Barbara Haddad, "Pysanky a Reminder of Russian Prison," *Denver Post*, March 27, 1964; Walentyna Medwetzky, interview by author, September 12, 1995. Additional details come from Ereignismeldung UdSSR No. 28, July 20, 1941, and particularly the appended "Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno und über das Blutbad vom 24. und 25.6.1941," R5S/214, 256-63, Bundesarchiv, Berlin (hereafter BAB); also at T 175, roll 233, frames 2721604-1 1, National Archives, Washington, DC; Leutnant Graf Magnis, Bericht über das Gefängnis in Dubno, June 28, 1941, RH 21-1/148b, Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (hereafter BA-MA); "Greueltaten in Dubno," in Auswärtiges Amt, *Bolschewistische Verbrechen gegen Kriegsrecht und Menschlichkeit*, I. Folge (Berlin, 1941), 63-65; S. M. Arndt, *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, no. 155, 1941, translated as "Masakra u viaznytsi NKVD v Dubni," *Krakivs'ki visti*, July 10, 1941; Oleksii Satsiuk, *Smertonostsi (na tli perezhytoho)* (Buenos Aires, 1947); Alfred M. de Zayas, *Die Wehrmacht-Untersuchungstelle: Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg*, 4th ed. (Munich, 1984), 328, and de Zayas, *The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939-1945* (Lincoln, 1989), 211; Mykola Ruts'kyi, *Koly vy vmyraly, vam dzvony ne hraly: Dokumental'na literaturna mozaïka* (Netishyn, 1994), and Ruts'kyi, *Holhofa: Dokumental'na istorychna rozpovid'* (Rivne, 1996); Sławomir Abramowicz, "Więzienia NKWD w Dubnie i Łucku w czerwcu 1941 r.," in Andrzej Skrzypek, Izabella Borowicz, and Antoni Galiński, eds., *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku* (Warsaw, 1997), 111-21; Bogdan Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen": Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin, 2000), 119-22; Hamburger Institut für Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskriegs 1941-1944* (Hamburg, 2002), 123-27.

acquired a fortress, a castle, a Roman Catholic cathedral, several monasteries and convents, and five Orthodox churches. In the seventeenth and eighteenth centuries the month-long fair that opened in the town on Christmas Day made it prosper. Then in 1794 the fair moved to Kyiv, and Dubne began a slow decline. In the nineteenth century twelve thousand people lived there. In 1941, its population swollen with refugees from western Poland, the town had eighteen thousand inhabitants.

Dubne was also a substantial Jewish settlement. It prided itself in eleven synagogues, some of which dated back to the fifteenth or sixteenth century. The three-story synagogue in the center was the most imposing structure in the town. The surrounding countryside, as elsewhere in eastern Galicia and Volhynia, was Ukrainian. A census conducted in 1931 showed that 69.8 percent of the people in the district had declared their native language to be Ukrainian or Ruthenian, 15 percent Polish, 7.7 percent Hebrew or Yiddish, 4.9 percent Czech, 1.2 percent Russian, and 1.2 percent German. But in Dubne itself three quarters of the inhabitants were Jews.[24]

In July 1920, Isaac Babel rode over the green and yellow hills that circle Dubne. The Russians and Poles were fighting to take possession of Volhynia and Galicia, and he had joined the Red Cavalry as a war correspondent. Babel did not like what he saw. “Dubno synagogues. Everything destroyed,” he noted in his diary.

> Two little vestibules left, centuries, two tiny rooms, everything full of memories, four synagogues, close together, then pasture, plowed fields, the setting sun.... I go into the Hasidic Synagogue. It’s Friday. Such misshapen little figures, such worn faces, it all came alive for me, what it was like three hundred years ago, the old men running about the synagogue, no wailing, for some reason they keep moving from corner to corner, their worship could not be less formal. Of all the Jews in Dubno the most repulsive looking seem to have gathered here.... Religion? There are no adornments in the building, everything is white and plain to the point of asceticism, everything is fleshless, bloodless, to a grotesque degree, you have to have the soul of a Jew to sense what it means. But what does the soul consist of? Can it be that ours is the century in which they perish?[25]

In addition to its churches, synagogues, and fair grounds, Dubne had a prison. It was old and small, and in 1935 Warsaw decided to put up something bigger and more modern. The architect patterned it on Sing Sing in New York State, though on a smaller scale. The site, in a bend of the meandering Ikva River, was the foundation of a mill that had been bombed during the First World War. Soviet propaganda had ridiculed Poland for putting up more prisons than any other country in Europe. Instead of tearing down the building, the NKVD finished the interior work, installed searchlights and guard towers, assigned a hundred men and women to staff it, and put it to use as a transit prison, a place to assemble prisoners before deporting them to the east. The people of the town called it the palace on the Ikva.[26]

The prisoners at the palace wore what they had on when they were arrested, but without buttons, belts, or laces. At six in the morning guards escorted them to the lavatory so that they could empty the slop pail in a corner of the cell and wash. The two sinks were too small for everyone to clean up in the allotted ten minutes. The toilet was a board over a hole. The prisoners took showers once a month. Breakfast was five hundred or six hundred grams of bread – seven hundred for those who hadn’t been convicted yet – and half a liter of cold “coffee” made from burnt bread or barley malt. The midday meal was millet gruel or the smelly little fish known as sardelles or a broth made from bones and offal.

24 Petro Smolin, ed., *Dubno, kniazhyi mii hrade! Kraieznavchyi narys* (Luts'k, 2005), 5; Oleksander Tsynkalovs'kyi, *Stara Volyn' i Volyns'ke Polissia* (Winnipeg, 1984), 1:370-77; Hryciuk, *Przemiany narodowościowe*, 139.

25 Isaak Babel', *Dnevnik 1920* (Moscow, 2000), 48; Isaac Babel, *1920 Diary*, ed. Carol J. Avins, trans. H. T. Willetts (New Haven, 1995), 33.

26 A. Myroliub, “Rika krovi: Rozprava bil'shovykiv nad v"iazniamy Dubens'koï v"iaznytsi u chervni 1941 r.,” *Nashe dzerkalo*, May 6, 2004; Kosek, “Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie,” 67; Abramowicz, *Więzienia NKWD*, 112; Smolin, ed., *Dubno, kniazhyi mii hrade!*, 20.

The evening meal was more gruel or broth. Many detainees suffered from scurvy.

Bedtime came at ten o'clock, but the lights stayed on, and if the inmates covered their faces or turned away from the door the guards banged their keys on the heating pipes. The prisoners slept on the floor – the Polish authorities had had the good taste to lay parquetry over the concrete – with only a blanket and a pillow for bedding. Menstruating women were not given pads or rags. Pregnant women received the same treatment as everyone else.[27]

Like all the prisons in the annexed regions, the one in Dubne was crowded. Under Polish rule the 112 cells in the prison had housed 120 inmates. The Soviet authorities thought that too generous – in late September 1939, only a week or so after the NKVD went to work in the district, the prison held 500 prisoners – and set the capacity at 572. But in January 1941 there were 932 inmates, in June 816, and at other times several thousand. In Rivne Valia had shared a cell with thirty-three inmates. In Dubne, cell no. 3 on the second floor was holding seven when she arrived.[28]

A peasant woman of sixty who complained that she had been there for a year and a half and still didn't know why.

Olia, eighteen years old.

The wife of a Polish army officer, aged forty-five or fifty.

Stefaniia, or Stefa, Kiliars'ka, a big-boned peasant woman, nineteen years old, who had spent time in the punishment cell in the cellar. The water rose to her waist and then dropped to her ankles, and after standing in it for three days, she was unable to walk.

Nineteen-year-old Nadia Orlovs'ka, who had spurned a Red Army officer's advances. The NKVD arrested her husband and deported her and her baby to Kazakhstan. The baby died. Nadia escaped and made her way home. Neighbors turned her in, and now she was in prison.

Twenty-three-year-old Pevoroniia, or Frosia, Pindviuk.

And Teresa Trautman, twenty-three years old, who had joined a Polish underground group and had tried to slash her wrists with a piece of glass when she went to prison. A fellow conspirator who had also been arrested listened from her cell as the guards dragged Teresa away for interrogation and her head thudded against each step of the stairway.

Teresa wanted to be a poet. She couldn't get paper and when she wasn't being interrogated scratched out poems with her fingernail on a bar of soap.[29]

---

27 *Besiada Krzemieniecka* (London, 1977), 37; Syvits'kyi, *Zapysky*, 209; Taras Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," interview by Ihor Lozov"iuk, *Rivne*, November 10, 1990; Taras Zavads'kyi, "Tse treba bulo perezhyty," interview by I. Lozov"iuk, *Visnyk Dubenshchyny*, November 13, 1990; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 50, 64, 72.

28 Außenkommando GFP beim 48. A.K., Erschiessung von NKWD-Kommissaren und Funktionären, sowie Bericht über die von der NKWD durchgeführten Erschiessung von etwa 400 Volksdeutschen und Ukrainern im Staatsgefängnis von Dubno, July 1,1941, RH 24-48/198, BA-MA; "Dislokatsiia, limit i napolnenie tiurem Ukrainskoi SSR na 10 iiunia 1941 goda," Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii, Moscow (hereafter GARF); "Iak ide rozsliduvannia?" *Visnyk Dubenshchyny*, September 5, 1990; Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno, 2; Kawka, "Czas śmierci"; "Do podii u Dubens'kii v"iaznytsi v 1941 rotsi," *Visnyk Dubenshchyny*, September 12, 1990; Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, *Drogi śmierci: Ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941* (Warsaw, 1995), 84; losyp Patsula, "Pro zlochynnu diial'nist' KPSS-KPU proty naselennia Rivenshchyny," *Chas*, June 14, 1996; lhor IIjuszyn and Grzegorz Mazur, "Utworzenie i działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939," *Zeszyty Historyczne* 135 (2001), 49-74; Il'iushyn and Pshennikov, "Diial'nist' operatyvno-chekists'kykh hrup NKVD," 6; Oleh Romaniv and Inna Fedushchak, eds., *Zakhidnoukraïns'ka trahediia,* 3rd ed. (L'viv, 2002), 338-41; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 645.

29 "Bericht über Sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno," 4; Janina Sułkowska-Gładun, "Nie wolno nam zapomnieć," *Głos Polski*, June 21, 1991; Janina Sulkowska in Chris Gladun, "Holocaust: A Family Chronicle of Soviet and Nazi Terror," http://www.geocities.com/CapitolHill/Parliament/6764/Pagethree.html (accessed March 20, 2001); Władysław Siemaszko and Ewa Siemaszko, "Z dziejów konspiracji wojskowej na

But Teresa did get hold of a scrap of paper once. "Dear Ones, Dearest Mother," she scribbled.

> Thank you very much for your help and for thinking about me. I feel fine, and it would be better if you didn't worry about me. I received everything you sent me. I'm sorry that I've become a burden to you, but everything will come to an end. I don't need any clothes, and I still have lots of cigarettes. I'd like very much to know how your health is and how you're getting along, so please send a letter to Prison No. 2 by mail. If it's no trouble for you, please send me a parcel of food. Greetings and kisses to all, Teresa Trautman.[30]

5.

The prisoners lifted their heads from the bundles they had placed under their heads as pillows when they heard rumbling in the sky at twenty to five in the morning on June 22, 1941. The chatter of machine guns and automatics a few seconds later made them spring up. Planes were strafing the towers, and the guards were returning the fire. The inmates guessed – no one told them anything – that Germany had attacked the Soviet Union.[31]

The guards were confused. Their chief, twenty-two-year-old Anatolii Stat'in from Vologda in northern Russia, had seven years of schooling under his belt. He had been promoted to his position three days before, and he was convinced that the prisoners he was guarding were all bandits.

Stat'in picked up the phone and called his commanding officer. The Wehrmacht was advancing, he said, and war had broken out.

The Soviet news agency TASS had reported that "responsible circles" in Moscow were calling rumors of a German invasion clumsy propaganda. The Wehrmacht would soon withdraw from the Soviet Union's western border. The Red Army took the announcement as a command from Comrade Stalin himself. Anyone who mentioned war was a scaremonger.[32]

"What do you mean?" Stat'in's superior shouted. "You've forgotten Stalin's order! You'll be arrested immediately!"

The officer phoned back fifteen minutes later. "I've made a report to the garrison commander. He says that it's impossible."[33]

Confirmation that hostilities had begun reached the prison only two hours later. The chief officer put his staff on standby and posted guards in the corridors, on the towers, and at the gate. Orderlies coated the light bulbs with blue paint to make the prison harder for aircraft to spot. In the town the party issued weapons to government and party officials and set up a defense staff. Its job was to evacuate the families of officials and to send out NKVD and militia operatives to round up "bourgeois nationalists." That same night agents fanned out into the district and started picking up suspects.[34]

The next day one of the great tank battles of the Second World War began to rage in the rolling hills around Dubne. German intelligence had detected a fifty-kilometer gap in the Soviet defense line, and Field Marshall Paul von Kleist threw his First Armored Group into the breach. His orders: to take Dubne and make it into a staging point for the attack on Kyiv. The Red Army responded with a pincer's movement from north and south. It deployed 2,803 tanks against the Wehrmacht's 585. German

Wołyniu 1939-1944," in Janina Snitko-Rzeszut, ed., *Armia Krajowa na Wołyniu* (Warsaw, 1994), 11; Ruts'kyi, *Holhofa*, 32-34; Jedrzej Tucholski, "Polskie podziemie antysowieckie w województwie wołyńskim w latach 1939-1941 w świetle materialów NKWD," in Jasiewicz, ed., *Europa nieprowincjonalna*, 679-88.

30 Teresa Trautman to her family, October 10, 1940, in the author's possession.

31 Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty."

32 "Soobshchenie TASS," *Pravda*, June 14, 1941, 2.

33 Anatolii Vasil'ievich Stat'in, "Ia pomniu," http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&d=405&Itemid=2 (accessed October 17, 2006).

34 Abramowicz, *Więzienia NKWD*, 112; Kislashko, "Spravka o sobytiiakh nachal'nogo perioda voiny na territorii goroda Dubno i Dubnovskogo raiona," DIZ; Satsiuk, *Smertonostsi*, 13.

troops watched in amazement as their armor-piercing shells bounced off the behemoth Soviet KV-1 and KV-2 tanks. In Dubne houses shook, and the superstitious thought the world was coming to an end. The battle lasted eight days and extended two hundred kilometers along the front and a hundred fifty kilometers to the rear. A German officer who took part in the fighting called it "a grim struggle of giants." But the Wehrmacht pressed on and by June 24 was nearing Dubne.[35]

Vasyl' Manyliuk was in a bind. As the warden of the Dubne prison, he was responsible for the detainees. When Germany and the Soviet Union had attacked Poland in September 1939, the Polish authorities had thrown open the doors of their prisons and let the inmates leave. The NKVD had allowed them to make their way home without hindrance. Their stories would help persuade people to overthrow the rotten Polish regime. And the Ukrainian and Jewish Communists among them could fill, at least for the time being, until more trustworthy cadres arrived from the east, the vacancies that the arrests of Polish functionaries were creating.

This time the Moscow center wasn't willing to set prisoners free. The common criminals were of no great concern, but the counterrevolutionaries were a different matter. Calling them up into the Red Army was out of the question. Even their relatives couldn't be trusted to fight in defense of the Motherland. And releasing them was unthinkable. They would tell the Germans about what they had lived through and try to subvert the Soviet state again.[36]

A day after the war started, Deputy NKVD Commissar Vasilii Chernyshev threw together a plan to evacuate twenty thousand inmates in western Ukraine, fifteen thousand in western Belarus, and two thousand in Lithuania to prisons in the interior. The 738 prisoners in Dubne would travel in twenty-four railway cars to the Rostov region of Russia.

The next day Captain Andrei Filippov, chief of the Ukrainian NKVD prison department, cooked up a second plan. The inmates in Dubne would go in twenty cars to Omsk in Siberia.[37]

Neither plan had any chance of success. The Germans were advancing; telephone and telegraph lines were breaking down, and Soviet officials were commandeering every train they could get their hands on to evacuate themselves, their families, and the goods they had acquired in the twenty-one months that they had occupied these regions. "The main difficulty in evacuating the prison inmates," Filippov would report, "was the shortage of railway cars."[38]

Despite the shortage, at ten o'clock in morning on June 24 the NKVD transportation department

35 Paul Carell, *Hitler Moves East, 1941-1943* (Boston, 1964), 31; Albert Seaton, *The Russo-German War 1941-1945* (London, 1971), 135; *SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine 1941-1945* (Moscow, 1970), 25; *Sovetskaia Ukraina v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941-1945: Dokumenty i materialy v trekh tomakh* (Kyiv, 1980), 1:502 n19; V. A. Zamlinskii, ed., *Leto 1941 Ukraina: Dokumenty, materialy, khronika sobytii* (Kyiv, 1991), 467; N. K. Popel', *V tiazhkuiu poru* (Moscow, 2001), 134, 414; Howard Reich, "Prisoner of Her Past," *Chicago Tribune*, November 30, 2003, http://www.chicagotribune.com/features/chi-031130soniareichfulltext-story,1,1442225.story (accessed December 4, 2003); Peter Neumann, *Other Men's Graves* (London, 1958), 122.

36 Ruts'kyi, *Holhofa*, 30; Mykola Pshenychnyi, introduction to Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi*, 5; Surmach, "17. veresnia"; Mykola Klymyshyn, *V pokhodi do voli: Spomyny*, 2nd ed. (Detroit, 1987), 1:227; Bohdan Kazanivs'kyi, *Shliakhom Legendy: Spomyny* (London, 1975), 84, 87; Grudzińska-Gross and Gross, eds., *War through Children's Eyes*, 10; Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II Wojny światowej na terenie Il Rzeczypospolitej* (Warsaw, 1993), 26; Stepashin et al., eds., *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti*, 1, 1:79-81; Nadrowski, 9641, HI; Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War: A Polish Mission to Liberate Soviet Ukraine* (New Haven, 2005), 175; *Drogi śmierci*, 86; Romaniv and Fedushchak, *Zakhidnoukraïns'ka trahediia*, 343; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 299; Ivan Bilas, *Represyvno-karal'na systema v Ukraïni, 1917-1953: Suspil'no-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* (Kyiv, 1994), 1:28, 2:223.

37 Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 86-88; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:223.

38 Andrei Filippov to Deputy NKVD Commissar Chernyshev and Chief of the USSR NKVD Prison Department Nikol'skii, July 12, 1941, R9413/1/23/147-153, GARF; translated in Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 98-104.

phoned Manyliuk to say that twenty-four cars would arrive in Dubne. But by five o'clock, when they pulled into the station, the Germans were bombing and shelling the town and artillery and 127 small tanks were advancing from the southwest. To make matters worse, Manyliuk had neither the vehicles to transport his prisoners the five kilometers to the station nor enough guards to keep them from escaping if he marched them on foot.

The NKVD had expanded so much in the late 1930s – it controlled the militia, the border guards, the internal troops, the labor and concentration camps, and sizable segments of industry and the transportation system – that in February 1941 Moscow had assigned secret-police work to a new commissariat, the NKGB. Manyliuk phoned Ivan Cherevko, the district NKVD head, and asked him to detail some of his troops for guard duty. Cherevko begged off. His men, he said, were busy repelling the enemy. Manyliuk turned to Major Vynokur, the officer who had headed the district NKVD and was now in charge of the district NKGB, and again asked for help. Vynokur replied that his staff was also busy. Manyliuk picked up his phone a third time and dialed party headquarters in Rivne.[39]

State Security Lieutenant Klimov, the deputy chief of the Rivne region NKVD, had a solution. NKGB Commissar Vsevolod Merkulov had sent out an order the day before: "Review the cases of all those arrested by the NKGB and compile lists of those whom you deem it necessary to shoot."

Then Beriia's deputy Vasilii Chernyshev issued similar instructions for the NKVD: "In accordance with L. Beriia's orders, execute, according to lists confirmed by a procurator, all persons who are under investigation, have been convicted of counterrevolutionary crimes, or have committed large-scale embezzlement." It was too late to find a procurator to approve a list, but that was a nicety. Klimov ordered Manyliuk to release the prisoners who had been sentenced on minor charges and to shoot those who had been convicted of counterrevolutionary crimes.[40]

The NKGB was responsible for secret-police matters and had little interest in common criminals or convicted counterrevolutionaries. Political prisoners who had not been tried yet were a different matter. Further investigation into their cases might bring out information about saboteurs, spies, and terrorists. Earlier that day Merkulov had issued a directive in which he stressed the importance of evacuating these prisoners, and NKGB Major Vynokur had instructed his staff to ship to the east the 250 inmates at the Dubne prison who were facing political charges.[41]

Manyliuk released 170 prisoners who had received short sentences and allowed Vynokur's men to march the 250 inmates who had not been convicted yet to Rivne. The guards "left behind" – probably shot – twenty of them along the way because they were ill or crippled. The rest joined 420 inmates from the other prisons in the Rivne region and at eight o'clock in the evening on June 24, escorted by twenty-five guards and fifteen militiamen, set off by train for Nizhen, 440 kilometers to the east. At a small station midway through the journey German planes attacked the train, killing five inmates and the wife of a prison official who was traveling with the convoy and wounding twelve others.[42]

39 N. V. Petrov and K. V. Skorkin, *Kto rukovodil NKVD 1934-1941: Spravochnik* (Moscow, 1999), 23; John Barron, *KGB: The Secret Work of Soviet Secret Agents* (London, 1974). 340; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:233.

40 Petro Kulakovs'kyi, "Rozstriliani na pochatku viiny," *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB* 1 (1994), 192; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 1:128; Patsula, "Pro zlochynnu diial'nist'"; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 299; Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen*," 101. Bilas, who appears to be the only one of these authors to have seen the original of Chernyshev's order, does not quote it in its entirety or give its archival location and date (he says only that it was written "shortly after" June 23). Głowacki and Musial add in quotation marks phrases that are not in the brief passage Bilas offers and assume that Beriia, rather than his deputy, signed the order.

41 *Sovetskie organy gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine: Sbornik dokumentov i materialov* (Moscow, 1985), 2:54; V. Dianov, [Kratkaia annotatsiia svidetel'skikh pokazanii], DIZ.

42 Filippov to Chernyshev and Nikol'skii, August 12, 1941, 9413/1/231147-53. GARF; Gur'ianov and Kokurin, *Evakuatsiia tiurem*; Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 97, 103, 175; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:233, 237.

But these inmates were no longer Manyliuk's concern. His job was to deal with the three hundred or so prisoners who were still in his custody.

6.

On June 24, the city of Rivne, forty kilometers northeast of Dubne, remained in Soviet hands, and all that day the wives, children, and parents of party activists, NKVD and NKGB officials, and militia officers piled their possessions into cars and trucks and rumbled off to safety. Bank officials loaded currency into a truck and drove it away. Another vehicle left Dubne with a load of documents and blank identity cards. At the district NKVD and NKGB headquarters employees burned as many of their files as they could and then sent what remained to Rivne.[43]

But the prison itself, set apart from the town and the roads by its high walls and surrounding swamps, was quiet, and the inmates heard only muffled footsteps and jangling keys. Valia clambered to the window and scratched away a bit of paint on the glass to see what was going on.

A woman guard – Valia was certain that she was Jewish – opened the door. "What are you doing?" she screamed.

Valia said that she wanted to open the window because the cell was stifling.

"Get down! Don't you dare try anything! You'll all find it stifling tonight!" the guard shouted and slammed the door.

That evening supper came earlier than usual. The inmates were surprised to see meat and kasha in their bowls. Then the guards ordered the prisoners to go to sleep. The guards always counted their wards before ringing the bell for lights out. This time they skipped the procedure.[44]

The men in cell 43 on the third floor – some forty nationalists, members of the now banned and persecuted Communist Party of Western Ukraine, and common criminals – had also scraped paint off their window and were keeping a watch over the road. At eight o'clock, as the sun was setting, they saw two trucks pull up to the prison. Several dozen armed men jumped down from the backs. Their footsteps echoed in the cobbled yard. The party leaders had rebuked Vynokur for refusing to help Manyliuk, and he had sent some of his staff to the prison.[45]

An hour after the bell rang and the women in cell 3 had settled in for the night as best they could, gunshots and screams brought them to their feet.

Valia tried to reassure her companions. The shooting, she said, was going on outside and was meant to make the inmates stay quiet.

Cries were coming from the cellar. The inmates had heard that the cells there held children up to the age of fifteen.

The women threw their clothes on. Five of them set about praying. Valia, Stefa, and Teresa chain-smoked.

Footsteps clomped in the corridor. The guards had finished their job in the cellar and were opening the door to cell 1. Shots rang out. Then cell 2. Ninety minutes had passed since the killing had started.

The lock squeaked; the door swung open, and the senior block guard came into cell 3. Half a dozen

43 V. Dianov, "Spravka," DIZ; Kislashko, "Spravka," DIZ; Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ.

44 Satsiuk, *Smertonostsi*, 50; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Oswald Zenkner, "Das Blutbad von Dubno," R60762, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (hereafter PA); excerpt in Hamburger Institut fiir Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht*, 124; Oswald Zenkner, "Greueltaten in Dubno," in Auswärtiges Amt, *Bolschewistische Verbrechen gegen Kriegsrecht und Menschlichkeit* (Berlin, 1941), l:63-65; Vasyl' Levkovych, "Storinky z perezhytoho kombatantom UPA," in Petro I. Potichnyi and Volodymyr V"iatrovych, eds., *Spohady voiakiv UPA ta uchasnykiv zbroinoho pidpillia L'vivshchyny ta Liubachivshchyny* (Toronto, 2003), 16.

45 Satsiuk, *Smertonostsi*, 120; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Ruts'kyi, *Koly vy vmyraly*, 10, and Ruts'kyi, *Holhofa*, 31.

men, several kneeling, several standing, blocked the exit.

The guard pointed his semi-automatic at the women. “Stand in the corner! Quick!”

Valia – we all make ourselves the heroes of the stories we tell; we all place ourselves at the center of events – stood still. The other women ran toward her.

The guard opened fire with dumdum bullets. They expand on impact to produce large wounds. The women dropped like clods of earth from the blade of a plowshare.

The guard left the cell and locked the door.

7.

Valia opened her eyes. Blood was crimsoning on the floor beside her, and Olia was lying athwart her. Valia had survived because her cellmate had fallen on her.

She lifted her head. Teresa’s chest was ripped open. Stefa’s head was blown apart. The peasant woman was lying face down, clutching her bundle of belongings.

Valia pushed Olia’s body away and tried to stand. She could feel a burning sensation, and her right arm and leg would not move. She crawled to the other women. “Answer me if you’re alive!” she breathed.

The silence seemed interminable. Then Nadia responded. She had taken bullets in the stomach and leg.

Frosia spoke up. She got to her feet and stumbled over Valia’s wounded leg to the door. Her right forearm was hanging from the elbow by ligaments and skin.

“Why did you shoot me?” she screamed. “I’m a Communist! I was working for you!”

A mess tin containing water was sitting on the floor in the cell. Frosia wobbled over to it and picked it up but dropped it before she could bring it to her lips. The water spilled down her chest and turned the blood that was spurting from her arm a paler shade of red.

In the corridor the gunmen were continuing their job. Each of the women’s cells held no more than a dozen inmates, but some of the men’s cells held forty or fifty. Afraid of being overpowered, the killers ordered the men to stand before the feeding slot and shot inside and then opened the door and threw in grenades. When they finished on one floor, they moved to the next one. But they had not forgotten Valia’s cell. From time to time a guard peered in and shouted, “Anyone who’s alive, call out!”[46]

The inmates in cell 43 had leaped to their feet when the shooting began. The only furnishings in their cell were a slop pail and a small table. Using a board from the table as a lever, the men rocked the radiator back and forth until they could unscrew the nuts with their fingers. Once the radiator was free, they rammed the bars on the window. They wouldn’t give way. The prisoners started battering the door, not to get out, the guards were nearby, but to jam the bolt and lock.

When the guards arrived at the cell, the men inside jumped away from the line of fire through the slot. The guards tried to force the door open, and then the senior guard ordered them to go on to the next cell. He was rushing to finish the job. The Germans had taken the Dubne train station, and Ukrainian guerrillas were attacking the Red Army and NKVD.[47]

At ten o’clock a man in an NKVD officer’s uniform ran up to the prison gate. Germans were ap-

46 Zenkner, “Greueltaten in Dubno,” 63.

47 Satsiuk, *Smertonostsi*, 56, 108; Orest Dziuban, ed., *Ukraïns'ke derzhavotvorennia: Akt 30 chervnia 1941, Zbirnyk dokumentiv i materialiv* (L’viv, 2001), 116; l. K. Patryliak, “Natsionalistychnyi partyzans'kyi rukh na terytoriï Zakhidnoï Ukraïny vlitku 1941 r.,” *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurnal,* 2000, no. 4:116; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:234; Ruts'kyi, *Holhofa*, 34; Zavads'kyi, “Rozstrily v Dubni,” and “Tse treba bulo perezhyty”; Oleksandr Hon'chuk, “Za myt' do rozstrilu,” http://aaaaaan.narod.ru/voboroni.files/3.htm (accessed December 9, 2007). Ivan Klymiv, the “homeland leader” of the OUN, reported to Stepan Bandera in mid-July 1941 that three thousand members and supporters of the OUN had taken part in fighting with Soviet forces in Dubne, 3833/1/45/3, Tsentral'nyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukraïny, Kyiv.

proaching, he reported. As he spoke, gunfire rang out behind him.

The Germans were not nearby. Ukrainian nationalists had taken up positions in a marshy offshoot of the Ikva two kilometers from the prison. Their plan was simple. If the NKVD tried to execute the prisoners, they would assault the prison. When the shooting began, the insurgents set off along the road, but the sight of Red Army vehicles forced them to detour through the marsh and delayed their arrival.

A guard dashed inside when the nationalists reached the prison. "That's enough, boys!" he shouted. "Get out! A German patrol is here!"

Manyliuk and his staff scurried down to the yard, crowded into their trucks, and raced off to Rivne. They had shot all but sixty or seventy prisoners.

When the guards left, a Jewish inmate named Berko crawled out from a pile of corpses and made his way to cell 43. He had spent time in the cell and had befriended one of the inmates.

Berko pressed his face to the feeding slot. "Zavads'kyi, are you alive?" he called.

"I am," Taras Zavads'kyi replied, "but I can't get out."

Berko ran off, came back with a crowbar, and passed it through the slot. The men inside pried the lock open. In a desk in the corridor they found a pistol, two boxes of ammunition, and a set of keys. They began unlocking the cells.[48]

In the small hours of the night, Valia detected a new sound, as if someone were smashing something. Then she heard running feet and a muffled voice. "Where's the key? Give me the key!"

Valia cowered in silence. The guards had come back.

The lock turned, and men came into the cell. "My God, all these women have been killed!" one of them cried.

Valia let out her breath. They were the inmates from cell 43.

The prisoners rushed to the three survivors, pulled away the bodies around them, and carried them in blankets to another cell, away from the corpses of their cellmates and the smell of blood.

They tried to reassure the women. As soon as they got out, they said, they would go to Dubne and bring help. Valia urged them to flee. No, they replied, some inmates had tried to escape over the wall, but guards were hiding in the marsh and shooting at anyone who came into sight.

The prisoners were mistaken. All the guards had fled. Red Army soldiers had become separated from their units and were wandering about the countryside. Afraid of both the Germans and the local people, they were firing at anyone who looked the least bit menacing.

Then voices came from outside. The women covered themselves with their bloodied blankets. The men rushed to the door. Bullets cut them down.

At dawn, the fifty-four guards who had been making their way to Rivne had met a party of NKVD and party officials. The party bosses had rebuked them for running away – Lieutenant-General Riabishev's Eighth Mechanized Corps, they insisted, would push back the Germans – and ordered Major Vynokur to add ten of Manyliuk's guards to his own men and go back to the prison to finish the killing.[49]

8.

No one knew his given name or his rank. Avraam, Iakiv, Khaim? Lieutenant, major, colonel? He was Chief Vynokur, head of the Dubne district security service. Nor did anyone know what to make of the rumor that "Vynokur," for all its good Slavic roots, was a pseudonym. That his real name was Bronstein. Or of the whispers that he had two wives, one here in Dubne and one in Kyiv. Only one thing was certain. The great Vynokur was a Jew. Living proof that Jews controlled the secret police and held

48 Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty."
49 Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:234; Ruts'kyi, *Holhofa*, 35.

all power in the Soviet Union.[50]

Janina Sulkowska met Major Vynokur when the NKVD arrested her in March 1940 – an informer had penetrated Teresa Trautman's underground group, for which Janina had been carrying messages – and brought her to his office in Dubne.

Credenzas, chests of drawers, a sofa, a radio, tapestries, paintings, and a glass case stocked with preserves crammed the room. The major had arranged himself behind a large desk. He asked Janina to sit down in a plush chair across from him. He treated her as if she were a friend who had dropped in for tea. He inquired about her university studies. He impressed her with his knowledge of Polish literature. He disconcerted her by mentioning names and dates that only friends could know.

As they talked, NKVD officers came in, sat down, and observed Janina. Vynokur introduced one of them as her interrogator. Lieutenant Sergei Titov and his two assistants had come from Moscow to handle her case. Janina was struck by Titov's appearance and smell. Soviet officials were fond of cosmetics and scents, and the lieutenant had dyed his eyebrows, put on a dab of eye shadow, and doused himself with talcum powder and cologne.

Vynokur and Titov pelted Janina with questions, but she shrugged her shoulders. She had never heard of such and such a person; she had never been in Dubne; she knew nothing.

The session was going nowhere, and Janina was tired. Vynokur wheeled his chair away and fiddled with the radio. Music filled the room. Janina was gazing at a tapestry hung upside-down on the wall when the NKVD chief turned back. He had been phrasing his questions in Ukrainian. Now he switched to Polish.

"And how is Pius Zaleski's health?" he asked.

"Oh, better now, thank you," Janina replied. Then she shuddered. Pius was a fellow conspirator who was recovering from frostbite. The NKVD had seized her friends.

Vynokur fixed his eyes on Janina. "So, you do know Pius!" He switched off the radio and waved his hand. "Take this Polish whore away!"

During another interrogation Vynokur rose from his desk and went to a locked cabinet. His back was to Janina, but she could see that he was assembling a syringe and stabbing himself in the forearm. She didn't know what he was injecting – it could have been insulin – but fellow prisoners confirmed her suspicion. Vynokur was a drug addict.

During yet another session Janina was dismissing the endless questions with shrugs and denials when Vynokur emerged from the background, spun her chair, and brought her face to his.

"You don't think I could kill you like a dog?" he barked.

He narrowed his eyes. A muscle in his face twitched. He undid his holster and took out his black revolver.

Vynokur brushed Janina's cheek and temple with the barrel. The click of the trigger hitting an empty chamber thundered in her ear.

Vynokur pulled the trigger a second and third time. "You're lying, you Polish cunt!" he screamed. "We know everything!"

Back in her cell, nursing a bad tooth, Janina told herself that the gun hadn't been loaded. Vynokur had a job to do and wouldn't risk losing her as a source. But she still shivered when she remembered the muzzle against her temple.

50 Mykola Pshenychnyi, interview by Ostap Smerek, Dubne, August 2005, in author's possession; see also Stefan Racšek, 289, no. 3685, and kol. 138, Wincenty Bąkiewicz, Instytut Polski i Muzeum im. Generala Władysława Sikorskiego, London; Außenkommando GFP beim 48. AK, Erschiessung von NKWD-Kommissaren und Funktionären; Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno, 2; Zenkner, "Das Blutbad von Dubno"; Zenkner, "Greueltaten in Dubno," 64; Bolesław Orlowski, 4173, HI; Surmach, "17. veresnia"; Kawka, "Czas śmierci"; Satsiuk, *Smertonostsi*, 122; *Istoriia mist i sil Ukraïns'koï RSR: Rovens'ka Oblast'* (Kyiv, 1973), 213; Gross, *Revolution from Abroad*, 343 n90; Abramowicz; *Więzienia NKWD*, 15; Syvits'kyi, *Zapysky*, 206.

The tooth was throbbing, and Janina couldn't sleep. She told a guard that she needed to see the dentist, but two days dragged on without a response. Guards came for her only when she began screaming and pounding on the door.

The dentist, a Jewish woman from Dubne, had her office in the bowels of the prison. She had lived all her life in Poland, she had had her practice here, but she spoke in Russian and, Janina would recall in her memoirs, did not hide her contempt for everything Polish or her love for everything Soviet.

The dentist told Janina that she had no material for a filling and would have to extract the tooth. What was worse, she had no painkillers, not even aspirin. She was saving them, Janina said to herself, to coddle her beloved NKVD officers.

"Can you stand the pain and not faint?" the woman asked.

"Oh yes!" Janina replied.

The dentist yanked the bad tooth, and with a minimum of probing and pain at that, but she hit a nerve, as she wielded her pliers, by humming a tune. The one from the film a few years back about three tractor drivers, stout fellows all, who fend off fiendish samurais in the Far East and then travel home by train, singing and raising toasts, to work their collective-farm fields.[51]

9.

Day was breaking, and Valia was lying motionless, as if bound and offered up on an altar, when Major Vynokur stepped over the dead bodies, pulled her blanket away, and pressed his revolver to her temple. "You're alive," he said.

Valia looked up at him. "Yes. Don't shoot me. I don't have much time left anyway."

The NKGB chief looked around the cell, went over to the other women to examine them, then came back to Valia and aimed his gun at her temple.

Valia urged Vynokur to shoot her in the chest. That would be faster and more certain, she said.

Violence had held Isaac Babel spellbound. He worked, if only for a time, if only as a translator, for the Cheka, the security service that became, after several changes of name, the NKVD. He yearned, he confessed to a fellow writer, to write a big book about Chekists and worried that he couldn't do them justice because the ones he knew were all saints. And he longed, as he moved through Volhynia and Galicia in the summer of 1920, to be like the men he was riding with. He wanted, he wrote in his short story "After the Battle," to be a killer.

> The village floated and bulged, crimson clay oozing from its gloomy wounds. The rain whipped the willow trees and dwindled. The evening soared into the sky like a flock of birds and darkness laid its wet garland upon me. I was exhausted, and crouching beneath the crown of death, walked on, begging fate for the simplest ability – the ability to kill a man. [52]

Major Vynokur aimed his revolver in turn at Valia's chest and forehead. Then he lowered his weapon, turned on his heel, and walked out.

---

51 Chris Gladun, "Poland's Holocaust," http://www.geocities.com/CapitolHill/ParIiament/6764/intro.html; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 44-48, 63; Albin Głowacki, "Sowiecki aparat represji w Malopolsce Wschodniej i na Wołyniu, 1939-1941," *Pamięc i Sprawedliwość,* 40 (1997-98), 288; Rafal Wnuk, "ZWZ na Wołyniu 1939-1941," in Chmielowiec, ed., *Okupacja sowiecka*, 21-51. For a transcript of Sulkowska's interrogation see *Polska i Ukraina w Iatach trzydziestych-czterdziestych XX wieku*, 3:1: Serhij Bohunow et al., eds., *Polske podziemie 1939-1941 od Wołynia do Pokucia: Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych* (Warsaw, 2004), 214-33. Mosfilm released Ivan Pyr'ev's *Traktoristy* ("Tractor Drivers") in 1939.

52 A. N. Pirozhkova, *At His Side: The Last Years of Isaac Babel* (South Royalton, Vt., 1996), 90; Charles Rougle, "Isaac Babel and His Odyssey of War and Revolution," in Charles Rougle, ed., *Red Cavalry: A Critical Companion* (Evanston, 1996), 7; Sergei Povartsov, *Prichina smerti – rasstrel: Khronika poslednikh dnei Isaaka Babelia* (Moscow, 1996), 6, 18; *The Complete Works of Isaac Babel*, ed. Nathalie Babel, trans. Peter Constantine (New York, 2002), 327.

Covered in blood, unable to move, Valia sprawled on the floor. Her wounds were burning, fever was racking her body, and all she could think about was the water in the mess tin.

She was groping for the mess tin when a soldier loomed in the door.

"Why are you twisting about?" he bellowed.

"I'm thirsty," Valia said. "Give me the water."

"I'll give you water!" he said.

Valia looked up at him. He was young and had big blue eyes. Under different circumstances she would have flirted with him. Even now she managed a faint smile. Surely, he would help her.

Valia had not expected the stab to her head and did not groan or cry out. The man struck her in the neck with the bayonet on his rifle. It slipped off when he pulled it back. He bent down, picked it up, and fixed it in place, then strode over to Nadia and thrust it into her chest. She rolled up into a ball and died without making a sound.

The man moved on to Frosia, who was unconscious, and pierced her neck.

10.

Valia woke, then dozed, then woke again. The sounds of gunfire drifted over the marshland. It was Wednesday, June 25, and she had been lying on the floor, first shot, then stabbed, with only a mess tin of water and a blanket to ease her pain, for more than twelve hours.

In midafternoon Valia heard footsteps and voices. Someone was crying. Someone was swearing. Someone was pounding down a door. The motorcycle soldiers of the Wehrmacht's Eleventh Panzer Division had skirled into Dubne at two o'clock and were handing out chocolates to children. Civilians had seized crowbars and scrambled to the prison. Some of them poked their heads into Valia and Frosia's cell and went on. Rescuing survivors was not the only thing on their minds.[53]

In September 1939 townspeople had taken to plundering as soon as the Polish government fell apart. This time, too, looters roamed the streets. They carried out beds, mattresses, tables, and flacons of perfume from the flats that Soviet functionaries had abandoned. They jimmied the windows and doors of shops and storehouses, took what they fancied, and laid waste to the rest. They broke off the necks of vodka bottles and drank until they dropped. Even at the prison, as some people removed the remains of their relatives, others hauled away everything they could move. "While they were doing so," observed a lieutenant from a Wehrmacht propaganda company, one of the units that provided newspaper, radio, and newsreel reports about the fighting, "the people thought it particularly important to show me the prison in order to convince us Germans of the barbarity of the Soviet system."[54]

The lieutenant's concern for propriety was out of place. In the town soldiers had pinned an elderly Jew to an armored car, hung a portrait of Stalin around his neck, and cudgeled him to death.[55]

53 B 162 ARZ 5900255, Bd. l, Bl. 174, 258, Bundesarchiv Außenstelle Ludwigsburg (hereafter BALB); G. W. Schrodek, *Ihr Glaube galt dem Vaterland: Geschichte des Panzer-Regiments 15 (11. Panzer-Division)* (Munich, 1976), 131; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944* (Jerusalem, 1990), 45; Kurt Mehner, ed., *Die Geheimen Tagesberichte der Wehrmachtführung im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*, 3: *1. Marz 1941-31. Oktober 1941* (Osnabrück, 1992), 154; *Knyha pam"iati Ukraïny: Rivnens'ka oblast'* (L'viv, 1994), 12; Hamburger Institut für Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht*, 123; Andrzej Żbikowski, ed., *Relacje z Kresów* (Warsaw, 2000), 513 (Archiwum Ringelbluma; 3); A. V. Isaev, *Ot Dubno do Rostova* (Moscow, 2034), 154-56; Kosek. "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," 67; Mykola Pshenychnyi, "Bil′shovyky v Dubni u 1939-1941 roky," DIZ.

54 Surmach, "17. veresnia"; Kawka, "Czas śmierci"; Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie"; Howard Reich, *The First and Final Nightmare of Sonia Reich: A Son's Memoir* (New York, 2006), 157; Iu. Pasichnyk, "Na pochatku viiny," undated clipping from unidentified newspaper, DIZ; Leutnant Graf Magnis, "Bericht über das Gefängnis in Dubno," June 28, 1941, RH 21-11148b, BA-MA; reprinted (with errors) in Hamburger Institut für Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht*, 124.

55 Reich, *The First and Final Nightmare*, 131.

Other soldiers proceeded to the prison. Local people had hastened to report the killings to the general who had taken charge of the region when the Wehrmacht arrived, and he had sent a detail to the prison to investigate.

At the entrance building the soldiers in the unit saw heaps of spent cartridges lying outside the cells. When they entered the yard, a stench assailed them. With handkerchiefs to their noses, they went looking for survivors. Women, children, and old men were lying in the crowded cells. In their attempts to escape from their killers the victims had hidden behind overturned tables.[56]

"One can hardly find words," wrote a Wehrmacht soldier who had passed through the Dubne prison, "for something like this."[57]

And a company commander in the Eleventh Panzer Division who spent two days in the town before his unit moved east could not sleep at night. He and his men were quartering near the prison, and the smell of the corpses was carrying over the marsh.[58]

At seven in the evening. two women burst into Valia's cell.

"I can't breathe here! Take me outside!" she cried.

"She's alive!" the women shouted.

They rushed off, called over several people to help them, found benches, placed Valia and Frosia on them. and carried them outside.

As Valia and Frosia's rescuers shuffled to the nearest house, German warplanes flew over. The rescuers dropped the benches and ran for cover. Then they came out, and the procession resumed. Valia felt as if she were taking part in her own funeral.

People gave Valia hot coffee, but she couldn't swallow it because of the wound in her throat. She asked for a cigarette and managed to take a few puffs. The women who had found her, Czech nurses from the Dubne hospital, set off to find a horse and wagon, came back in an hour, and drove Valia and Frosia to the hospital.

Wounded survivors of the massacre were lying on every operating table, and the nurses placed Valia and Frosia on the floor in the hall. A doctor came out and ordered that Valia be brought in. Frosia was worse off and should go first, Valia would claim to have said.

The doctor and nurse shook their heads when they saw Valia. She needed blood. Several people were ready to donate theirs, but bombs had left the lab in shambles. She wouldn't live, the doctors concluded.

Valia asked them to clean her up. Medics gave her morphine and bandaged her wounds.

At five in the afternoon on June 26, Group 626 of the Geheime Feldpolizei, or Secret Field Police, arrived in Dubne. The GFP was the security and counterintelligence force of the Wehrmacht, the Gestapo of the German army, and only the Einsatzgruppen outdid it in the ferocity with which it killed civilians on the Eastern front. People in Dubne had already informed the commanding general that the NKVD had slaughtered its prisoners. Now they made sure that the GFP also knew.[59]

The field police officers set out for the prison the next morning. People were carting their kin away

56 Erwin Krombholz, Letter to the editor, *Ostpreußenblatt*, June 9, 2001, http://www.webarchiv-server.de/pin/archiv/01/2301ob26.html (accessed February 27, 2007).

57 Letter by W. Sonnenberg in Wolfgang Diewerge, ed., *Deutsche Soldaten sehen die Sowjet-Union* (Berlin, 1941), 16.

58 Edel Lingenthal, "Impression of the Border Battles," in David M. Glantz, ed., *The Initial Period of War on the Eastern Front, 22 June – August 1941: Proceedings of the Fourth Art of War Symposium. Garmisch, FRG, October 1987* (London, 1993), 337.

59 Klaus Geßner, "Geheime Feldpolizei – die Gestapo der Wehrmacht," in Hannes Heer and Klaus Naumann, eds., *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944* (Hamburg, 1995), 344; Paul B. Brown, "The Senior Leadership Cadre of the Geheime Feldpolizei. 1939-1945," *Holocaust and Genocide Studies* 17 (2003), 282; Aussenkommando GFP beim 48. A.K., "Erschießung von NKWD-Kommissaren und Funktionären," RH 24-48. XXXXVIII. Armeekorps (mot.) / Panzerkorps, 1940-1945, BA-MA.

for burial, but more than a hundred dead were still lying in the cells. The killers, the GFP reported, had first shot and then raped one woman – her clothing was in disarray, her legs were spread, and her vagina contained semen – tortured others – the skin on their hands and feet had been peeled off – and shot or stabbed the rest. Women who recognized relatives were so distraught that they smashed their heads against the walls.

One man had escaped execution because he had been working in the locksmith shop and had hidden himself as soon as he heard the gunfire. Two other inmates, a man and a woman, had survived by crawling under the bodies of dead cellmates.[60]

In its sketchy and contradictory reports on its retreat from Dubne, the NKVD calculated that of the 696 inmates at the prison on June 23, 1941, it had released 170, evacuated 250, and marked 230 or 260 for shooting. Of these, the NKVD said, 46 had survived the killings. The German army, by contrast, cited 400, 450, 500, or 550 victims of the NKVD in Dubne. The Organization of Ukrainian Nationalists thought there were 800. The newspapers of the day bruited 527 to 1500. Eyewitnesses later inflated these figures to thousands.[61]

Group 626 set itself two tasks in Dubne. One was to make the prison usable again by bringing the corpses down into the yard, scrubbing the cells, and fixing the broken doors. The Poles had needed a prison; the Soviets had needed a prison; the Germans would need one, too.

The other task was to hold someone to account for the killings. The NKVD and party officials who had had anything to do with the slaughter had all fled from Dubne a good two hours before the Wehrmacht arrived, but that didn't matter. Any commissar or Jew would do. To find them, Group 626 turned to informers.

"From the very first day," observed a Jew who survived the war in Dubne, "Ukrainians pointed out to the Germans Jews who had worked for the Soviets. Each one pointed out those against whom he had a grudge. The Germans took them away, and they never came back."[62]

But it was not only Ukrainians who engaged in denunciations, and it was not only Jews who fell victim. When the Red Army arrived in Volhynia in September 1939, Ukrainians and Jews had hurried to complain to the new powers that be about their treatment at Polish hands. As the German-Soviet war approached, Jews, Poles, and Ukrainians had scurried to report fellow townspeople as spies for the Germans. And when the Wehrmacht occupied the region, Ukrainians and Poles – often those who had

60 Leutnant Wilhelm Felber, "Bolschewistischer Massenmord in Dubno," June 29, 1941, R60762, PA; Ivan Pavliuk, "Strilialy stalinisty, strilialy fashysty," *Prapor peremohy*, September 11, 1990; Mykhailo Oliinyk, "Zostalas' zhyvoiu pid trupamy," *Visnyk Dubenshchyny*, December 12, 1990.

61 Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:233, 267: Romaniv and Fedushchak, eds., *Zakhidnoukraïns'ka trahediia*, 63, 326, 394; Dziuban, ed., *Ukraïns'ke derzhavotvorennia*. 91, 291; Gur'ianov and Kokurin, *Evakuatsiia tiurem*; Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 17, 32, 97, 103, 175; telegram from Captain Hellenthal at AOK 6 to the Auswärtiges Amt, June 29, 1941, in Dziuban, ed., *Ukraïns'ke derzhavotvorennia,* 91; Heeresgruppe Süd, lc, "Morgenmeldung vom 1. Juli 1941," RH 20-6/515/575, BA-MA; AOK 6, 1c, Abendmeldung vom 1. Juli 1941. RH 20-6. 6151S/SSI, BA-MA; Aussenkommando GFP beim 48. A.K., "Erschiessung von NKWD Kommissaren und Funktionären," 1; "Greueltaten in Dubno," 64; Hans-Wolfgang Schoch, "Eidestattliche Erklärung," June 17, 1946, IMT document 1689, Archives of the International Military Tribunal as entrusted to the Court pursuant to a decision of that Tribunal dated October 1, 1946, Peace Palace, The Hague; "Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno"; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 654; "lak skazhenily katy v Dubni," *Krakivs'ki visti*, July 10, 1941; Jerzy Węgierski, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939-1941* (Warsaw, 1991), 279; Abramowicz, *Więzienia NKWD*, 112, 115; Pawel Lisiewicz, "Bal czerwonych upiorów: 57 lat od Norymbergii," http://free.of.pl//wolyn/pano_004.html (accessed April 11, 2007); Krombholz, *Ostpreußenblatt*, June 9, 2001. For more newspaper accounts see *Zlochyny komunistychnoï Moskvy v Ukraïni vliti 1941 roku* (New York, 1960), 30, and Iaroslav Lial'ka, ed., *Litopys neskorenoï Ukraïny* (L'viv, 1993), 1:40, 48.

62 Pinches Fingerhut, 301/2168, Żydowski Instytut Historyczny, Warsaw, printed in Michal Grynberg and Maria Kotowska, eds., *Życie i zagłada Żydów polskich 1939-1945: Relacje świadków* (Warsaw, 2003), 558.

curried favor with the NKVD – lost no time in fingering Communists and Jews. People were handing neighbors over to a certain death, noted a schoolteacher from a village near Dubne in his diary.[63]

It was these informants who helped the GFP arrest seven men. Six of the seven, to judge by their names, were Ukrainians or Russians, one – described as a post office guard and an activist in the Communist youth movement – was a Jew. The field police did not bother to find evidence that the seven had helped the NKVD kill prisoners. That they had been in Dubne and "must have known about the prison murders" was sufficient.[64]

During the fighting for Dubne the Wehrmacht had captured two thousand Red Army soldiers. Some of them had been called up just a day or two before and had not seen action, let alone received training or uniforms and weapons. The GFP decided that it would use these POWs to clean the prison. A German officer ordered forty of them to step forward. They put on masks and white overalls, marched off under guard to the prison, and lugged out the corpses, then burned the blood-soaked blankets and clothing and disinfected the floors and walls.[65]

The next question, once relatives had taken their dead away, was what to do with the corpses that no one had claimed. The GFP had thought at first that when more German units came it would post guards and order the seven commissars and some of the POWs to bury these victims. On Monday, June 30, the 111th Infantry Division stopped over at Dubne and assigned twenty of its men, armed with automatic pistols, to serve as guards. But the POWs had been shipped out by then. Seven men could not dig a pit to hold a hundred corpses. The police obtained the additional workforce they needed by calling on their informants again and rounding up forty Jews. That afternoon the commissars and Jews dug a pit in the prison yard two meters wide and a meter and a half deep and buried the remaining victims. Afterwards a priest conducted a requiem.[66]

In March 1941 Adolf Hitler had addressed two hundred of his senior officers at the Reich Chancellery in Berlin. The coming campaign against the Soviet Union, he explained to his audience, would be not just another military operation, but a "struggle between two opposing ideologies." Soviet commissars, Hitler said, were "the bearers of ideologies directly opposed to National Socialism. Therefore, the commissars will be liquidated. German soldiers guilty of breaking international law... will be excused." The "commissar order" that the Armed Forces High Command issued on June 6 reflected Hitler's thinking: the Wehrmacht was to shoot Red Army political officers as soon as it captured them.[67]

When the seven commissars and the Jews who had been dragooned from the streets of Dubne had buried the slaughtered inmates, they dug a second pit, at a distance from the first one, in the prison yard. At six in the evening on June 30, infantry soldiers shot the seven commissars into the grave they themselves had dug. Then the Jews "who were still present," as the writer of the field police report put it, shoveled earth on their bodies.[68]

63 Satsiuk, *Smertonostsi*, 23, 42; Oleksander Povshuk, Dennyk Povshuka Oleksandra vid 17/IX. 1939 r., 57/4/344/102, Tsentral'nyi Derzhavnyi arkhiv hromads'kykh ob"iednan' Ukraïny, Kyiv.

64 Aussenkommando GFP beim 48. A.K., Erschiessung von NKWD-Kommissaren.

65 Petro Druchenko, "lak tse bulo," interview by I. Lozov"iuk, *Visnyk Dubenshchyny*, December 12, 1990; Kawka, "Czas śmierci."

66 Josef Taller (who stated that twenty-four Jews were shot), B 162 ARZ Bd. l, Bl 175, BALB; Raja Mantwer (who testified that twenty-five Jewish men were shot at the prison "about two weeks after arrival of the Wehrmacht"), B 162 ARZ 5900255, Bd. 1, Bl. 259. BALB; Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 73 (who reports that Soviet activists were killed in Dubne on June 30, 1941); L. Bakun and others, "Prosymo rozpovisty pravdu," November 8, 1989, DIZ.

67 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany* (New York, 1960), 830; Hans-Adolf Jacobsen, "Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischcr Kriegsgefangener," in Martin Broszat et al., eds., *Anatomie des SS-Staates* (Olten, 1965), 2:163-283; Pavel Polian, "First Victims of the Holocaust: Soviet-Jewish Prisoners of War in German Captivity," *Kritika* 6 (2005) 763-87.

68 Aussenkommando GFP beim 48. A. K., Erschiessung von NKWD-Kommissaren; Heeresgruppe

The GFP located the builder of the prison and had him repair the doors. Some cell doors were still broken, but each floor could now be locked, and the Wehrmacht herded Soviet POWs into the prison. A little girl went there one day to pass bread to them. A German soldier collared the child. If she did it again, he cautioned, he would put a bullet in her head.[69]

When the POWs were gone – starved to death or shipped to other killing fields – the German army put the Dubne prison to use as a place to hold lawbreakers and deserters. Men in shabby uniforms goose-stepped around the courtyard. The clatter of their clogs on the cobblestone – they were prisoners and had no need for boots – echoed beyond the walls.

The Wehrmacht executed men from the lower ranks without fuss. It gave higher ranks a military ceremony. A retinue of military judges and an execution squad would escort the condemned man at dawn to a nearby waste. A coffin on a wagon would come at the rear. The convict would stand against a post; the judges would read their sentence, and the squad would pump bullets into him. Then the procession would head back to the prison, and the bloody corpse would lumber along in the coffin.[70]

"Everything will come to an end," Teresa Trautman had assured her family. Six of the eight women in her cell at the Dubne prison – Stefa Kiliars'ka, Nadia Orlovs'ka, Olia, the peasant woman, the Polish army captain's wife, and Teresa herself – did not survive the killings. Frosia Pindviuk did. She settled in Luts'k after the war and, although her right arm had been amputated, became a seamstress.[71]

Valia survived as well. She remarried, came to the United States, and took up residence in Denver. She talked about how the doctors had removed bullets from her back without anesthesia and how they had given her up for dead and sent her to the morgue because she had no pulse. She carried six bullets in her body, and her bayonet wounds ached at night the rest of her life. She swore that Christ had appeared in her cell and bestowed a blessing on her. She accused a Polish priest of refusing to hear her confession because she was Orthodox. She was certain that Jewish doctors and nurses had tried to poison her because she was living proof of Jewish perfidy. And she had no doubt that Jews ran the NKVD.

Süd lc-Morgenmeldung vom 1. Juli 1941, RH-20/6/515, BA-MA; Hamburger Institut für Sozialforschung *Verbrechen der Wehrmacht*, 123-27. Critics of the Vernichtungskrieg exhibit have argued that the organizers did not offer any evidence of Wehrmacht involvement in these killings. Meinrad von Ow, *Fragen und kritische Anmerkungen zur Ausstellung "Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944": Eine Handreichung für die Besucher der Ausstellung* (Reinbek, 2003), implies that if the killings took place, they were justified because the executed men may have been "NKVD executioners." Götz Aly, *Rasse und Klasse: Nachforschungen zum deutschen Wesen* (Frankfurt, 2003), 127, insists that the documentation of the killings in the exhibit catalogue is "unequivocal," but says – wrongly – that they took place on June 25. Einsatzgruppe C, which reported on the situation in Dubne several weeks later, may have had this incident in mind when it wrote that the hundred people who had been executed in the town included a Ukrainian who by his own admission had helped the NKVD deport or kill Ukrainians, two Communist officials and informers for the NKVD, a Communist who had helped exile families of Ukrainian nationalists from his village, and two Russians who had been found in possession of parts of German uniforms. The report said nothing about complicity in the prison killings. See Ereignismeldung UdSSR No. 28, July 20, and the appended Bericht über das sowjetrussische Gefängnis Dubno und über das Blutbad vom 24. und 25.6.1941 Ereignismeldung UdSSR No. 28, July 20, 1941, and particularly the appended "Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno und über das Blutbad vom 24. und 25.6.1941," R5S/214, 256-63, BAB). Kawka, "Czas śmierci," recalls that eighty Jews were executed immediately after the occupation.

69 Reich, *The First and Final Nightmare*, 104, 159.

70 Jerzy Piotrowski, "Tragiczne Dubno, w latach II wojny światowej," *Życie Krzemienieckie* 9 (January 1995), 25.

71 Abramowicz, *Więzienia NKWD*, 114, writes that Władysława Rapacka claimed that Teresa Trautman survived the NKVD killing and told her about a woman guard named Kasan who killed women prisoners, but this is an antisemitic fantasy.

11.

And what about Major Vynokur, the wizard of Dubne, the Jew who had spared Valia's life, but who had imprinted himself on her mind long before she laid eyes on him and then overshadowed all that his Ukrainian and Russian confrères had done?

In their dispatches on the NKVD massacre, the German security police officers and propaganda company reporters repeated what their informers had told them. The main perpetrators, the GFP said, were NKVD Commissar Vynokur and the prison secretary, a woman named Bronstein. A reporter described Vynokur as a "flat-footed Jew" with a hooked nose and bandy legs and declared that he oversaw the massacre. Still another writer related that Vynokur supervised the prison and that Bronstein was his private secretary and authorized representative. The writer added that one survivor described the killers who came to his cell as a Jew and two Jewish women, Bronstein and Geifler. Another survivor intimated that in his cell the killers were the two Jewish women.[72]

That pageant of sadism and depravity plays on in the stories Ukrainians and Poles tell. Someone saw Vynokur at the prison just before the shooting began. He and his two women assistants raced around shooting prisoners with revolvers. Someone else saw Khana Berenstein, a dumpy dark-haired woman who had worked as a guard at the prison, killing women inmates. She would tear into a cell, seize a woman by her hair, and put a bullet in her head. Still other survivors are certain that Vynokur carried out the slaughter with the assistance of a young Jewish woman named Kagan.

From the prison, according to the stories, Vynokur dashed over to the church at the Bernardine monastery. The monks had prostrated themselves in the shape of a cross in front of an icon that they brought out only in times of great misfortune. Vynokur stomped over their backs, but did not shoot anyone, then vented his spleen by speeding to the castle, where young Red Army conscripts had been assembled, and shooting them with his revolver. Afterwards he washed his hands and sat down to breakfast.[73]

And people relate how Vynokur met his end. In their flight east the security service chief and several government and party officials mounted two motorcycles and roared off for Rivne. They commandeered a train at a station several kilometers from Dubne, but before the train could move off, Ukrainian insurgents surrounded it, took its occupants prisoner, and drove it north to Luts'k. There a German unit intercepted the nationalists, relieved them of their captives, and killed Vynokur and his confederates.

Other people claim that German soldiers surrounded Vynokur as he was escaping to Rivne. He shot his driver and woman assistant, and then a German bullet cut him down as he ran across a field.

As if that weren't enough, there is the story that when Vynokur realized he couldn't escape, he killed his wife and daughter and then turned his gun on himself.[74]

12.

So, who was Major Vynokur, and what became of him?

72 Aussenkommando GFP beim 48. AK., Erschiessung von NKWD-Kommissaren und Funktionären; Zenkner, "Das Blutbad von Dubno"; Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno.

73 Petrenko, "Trahediia Dubens'koï tiurmy"; Valia, "Zhyttia u viaznytsi"; Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi*, 24; Abramowicz, *Więzienia NKWD*, 115.

74 Satsiuk, *Smertonostsi*, 122; Mykola Boryshkevych, "Movchazni svidky," http://aaaaaan.narod.ru/voboroni.files/7.htm (accessed June 13, 2007); K. Myroshchuk and O. Pavlenko, "Rozstrily u Dubnivs'kii tiurmi," *Chervonyi prapor*, June 17, 1990; Kawka, "Czas śmierci"; A. V. Mialovyts'kyi, ed., *Rovens'ka oblast'* (Kyiv, 1973), 213; Ruts'kyi, *Koly vy vmyraly*, 12, and Ruts'kyi, *Holhofa*, 37; Do podii u Dubens'kii v"iaznytsi v 1941 rotsi; Pshenychnyi, interview by Ostap Smerek; Pshenychnyi, foreword to Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi*, 5; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Abramowicz, *Więzienia NKWD*, 115.

His name was Iakiv Davydovych Vynokur in the Ukrainian spelling, Iakov Davidovich Vinokur in the Russian, and he was born in Kharkiv in 1909. His father had worked as an apprentice and salesman before the revolution and as a planner at a textile syndicate afterwards. Iakiv's mother died of tuberculosis when he was fifteen. The Red Army called him up for a tour of duty in 1931. He served a year in artillery units and then worked as a clerk in the procurator's office of the GPU border guards. In 1933 he moved over to the GPU. In 1934 he married a woman who had also been working for the security service. Their only child, a daughter, was born in 1937. In September 1939 Vynokur's superiors dispatched him to western Ukraine. He had been a candidate for membership in the Communist party since 1933. In November 1939 he became a full member. He mentioned in his autobiography that in all his years with the Young Communist League, the party, and the security services he had never received a reprimand. When he was up for promotion to the position of chief of the Dubne district NKVD in July 1940, the party bosses gave him a solid reference: they said that he was politically aware and disciplined and was working to raise his ideological level. When the NKGB split off from the NKVD in early 1941, Vynokur became chief of the new department. By June 1941 he had risen to the rank of major. His papers identified him as a Jew.[75]

Late in the morning on June 25, Vynokur was at party headquarters in Dubne. The families of the town's officials had fled for Rivne the day before. Now the Wehrmacht had taken Luts'k, forty-six kilometers to the northwest – there, too, the NKVD had abandoned a prison crammed with corpses – and tanks, armored cars, and motorcycles were rolling along the highway toward Dubne. And when Vynokur sent a reconnaissance patrol to the western edge of the town, it came back to report that it had sighted a column of tanks. It was time for the officials who were still in Dubne to decamp. Vynokur, who had been appointed head of the district defense staff the day the war began, was responsible for organizing their escape.[76]

At noon, all the party and government officials, NKVD and NKGB officers, and militiamen who had not left for Rivne yet assembled at the Spartak stadium near party headquarters. Vynokur counted off forty of them for a breakthrough group. They would try to get through the German lines, and then the rest of the activists would follow.

The forty men piled into cars and trucks and sallied out. They had reached the western edge of Pantaliia, a village five kilometers northeast of Dubne, when Vynokur ordered a halt to assess the situation. A villager reported that a German tank and machine gunners had taken up a position at a fork in the road on the other side of the village. Vynokur divided his group into two. The first force, equipped with a truck on which a machine gun was mounted and made up of four or five officials, several bank employees, and a dozen NKVD soldiers, would circle around the Germans and attack them from behind, thus giving the second force a chance to move forward.

The first force had traveled two kilometers and was a hundred fifty meters from the fork when the Germans opened fire. The vehicles burst into flames. The men inside jumped out, took cover in ditches and behind bushes, and started sniping at the Germans.

The battle – pistols and rifles against machine guns and a tank – was uneven. Two men said that they would get to Rivne on their own and waded off into a swamp. The remaining men started out across a hay field. They would make their way to a village that lay two kilometers north of the highway and then follow country roads to Rivne. They were arguing about the direction they should take when they saw a car and two trucks racing toward the fork. Vynokur was in one of them. One of the men in the

75 Vinokur, "Avtobiografiia"; Begma, "Kharakteristika na tov. Vinokurova [sic] lakova Davidovicha," copy made on July 15, 1981, from a copy made in April 1965; Dianov, "Spravka," DIZ; e-mail from A. L Kokurin, GARF, to the author, August 9, 2005.

76 Mykola Kudelia, *Pid muramy Luts'koï tiurmy: Spohady kolyshn'oho v"iaznia* (Luts'k, 2001), 55; T. Prysiazhnyi, "Masovi vbyvstva v Luts'ku," *Litopys Volyni* 1 (1953), 69; Ryszard Szawlowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939* (Warsaw, 1997), 229; Pshenychnyi, *Bil'shovyky v Dubni*; Kislashko, "Spravka," DIZ; M. Pidlypnyi, "Nazavzhdy u pam"iati," *Chervona zirka*, June 30, 1981.

field darted out into the road and hailed the vehicles. Danger lay ahead, he said, and it would be best if the second force abandoned its vehicles and joined the first one.

"We'll get through," Vynokur replied and motioned to his men to move on.

The other men heard machine-gun fire as they forged across the field. The German emplacement was volleying Vynokur's force.

At half past one an eight-year-old boy came running to Anna Burdylo's house in Dubne. Her husband was a militiaman and had left with Vynokur for Rivne. The boy knew Anna because his father had worked with her husband. German soldiers, the boy said, had killed his parents. He had escaped by hiding in a field of rye. Anna's husband and other men, he added, had also been killed.

Anna raced to Pantaliia. Her husband was lying in the open. Several other militiamen lay nearby. They had been stabbed with bayonets and shot point-blank in the head. One of the dead was Vynokur.[77]

The next day soldiers rounded up eight men from Pantaliia, told them to pick up spades, and led them to a spot a hundred meters from the fork.

Disabled vehicles and bodies were scattered across the field. The villagers recognized Vynokur. He was lying on his back and held a small pistol in his right hand. A part of the grip and two fingers on the hand had been shot away.

"I have spent my life," Isaac Babel scribbled on a photograph of himself that he was autographing for a friend, "in struggle with this man." Would Iakiv Vynokur have understood these words? Would he have felt a kinship, an unspoken affinity, if only as a twinge deep within his gut, with the writer whom NKVD agents led away from his book-filled study one morning in May 1939 and then, after a trial that lasted all of twenty minutes late one night in January 1940, dragged out of his cell to an underground chamber and shot in the back of the neck?[78]

The eight men dug a pit at the cemetery at the fork for the fourteen or fifteen Germans who had been killed in the skirmish. They dug two more pits at a short distance and laid the Soviet dead beside them. The soldiers rifled their pockets, and then the villagers lowered the bodies of Vynokur and his men into their graves.[79]

"The hatred is the same... the cruelty the same," Babel had written in his diary in 1920. "It's nonsense to think one army is different from another."[80]

And who was responsible for the slaughter at the prison the night of the 24th and the morning of the 25th? Did Vynokur take part in it? Did he sprint along the corridors calling out orders to the killers and dispatching prisoners with his own hand? Did he meet a just end when he lay bleeding in a field of rye and German soldiers shot his fingers away and put a bullet in his head?

Everything suggests that Vynokur was nowhere near the prison the night of the slaughter. He may have been a brutal interrogator, but he did not gun down defenseless prisoners. He may even have tried to stop the killing.

At five in the afternoon on June 24, Manyliuk, the warden of the Dubne prison, had called Vynokur to ask for his help in convoying the prisoners to the railway station. Vynokur had refused him. Manyliuk then turned to Klimov, the deputy chief of the Rivne region NKVD, who instructed him to execute those prisoners who could not be released. Shortly afterwards the party leaders of the region phoned Vynokur and upbraided him for refusing to help at the prison. Vynokur had been able to resist Manyliuk. If he said no to the party, he himself might get a bullet. And his wife and daughter had left for the east. They, too, would be in danger.[81]

77 Quoted in Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ.

78 James E. Falen, *Isaac Babel, Russian Master of the Short Story* (Knoxville, 1974), 1.

79 Dianov, "Spravka," DIZ; Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ; Kislashko, "Spravka," DIZ; I. Kuznetsov, "Informatsiia," DIZ.

80 Babel', *Dnevnik 1920 god*, 83; Babel, *1920 Diary*, 84.

81 Pshenychnyi, interview by Ostap Smerek.

The ten men whom Vynokur delegated for the job arrived at the prison at eight o'clock. The killing began shortly after. But by then Vynokur and a detachment of party activists and militiamen had driven off in several vehicles to Rivne. They stopped near the village of Varkovychi, a little less than halfway to Rivne, and Vynokur continued the trip alone except for a driver. He came back to the village late that night, and the whole detachment returned to Dubne the next morning. Vynokur then went to the prison, came into Valia's cell, and left without shooting her and her two surviving cellmates.[82]

Why had Vynokur gone to Rivne the previous evening? Was he hoping to persuade Klimov to retract his order or, if that failed, to find a superior with enough authority to countermand him?

13.

"All of us, even when we think we have noted every tiny detail, resort to set pieces which have already been staged often enough by others," remarks W. G. Sebald, the German writer whose novel *Austerlitz* deals with some of the most difficult issues of recent decades. "We try to reproduce the reality,"

> *but the harder we try, the more we find the pictures that make up the stock-in-trade of the spectacle of history forcing themselves upon us: the fallen drummer boy, the infantryman shown in the act of stabbing another, the horse's eye starting from its socket, the invulnerable Emperor surrounded by his generals, a moment frozen still amidst the turmoil of battle. Our concern with history... is a concern with preformed images already imprinted on our brains, images at which we keep staring while the truth lies elsewhere, away from it all, somewhere as yet undiscovered.*

The questions I ask have no place in the spectacle. In Volhynia and Galicia in 1939 and 1941 you were not held to account for what you had done. Were you a Jew, a Russian, a Pole, a Ukrainian? No one needed to know more about you.

That war is long past, but the paradigm holds. Suffering, say the survivors and their heirs, is collective, not individual. You are starved, beaten, or shot not as a man or a woman, a person, but as a Ukrainian, a Jew, a Pole. What becomes of other breeds is trivial, hardly worth mentioning. What happens to your own is part of the burden you must shoulder. Your life may be your own. Your demise belongs to the collective that claims you.

In 2003, twelve years after the collapse of the regime that built a public toilet on the graves of the men and women whom the security service slaughtered, the people of Dubne put up a black granite plaque. "To the blessed memory," the inscription read, "of the victims of Communist repression by the NKVD at the Dubne prison in June 1941." The tablet said nothing about the Jews and Soviet and German soldiers who had lost their lives there. These deaths are still shrouded in history's blue mist.[83]

82 Mikhail Nikulin and Anna Burdylo, as quoted in Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ. Filippov reported to Serhiienko on July 5, 1941, that throughout western Ukraine only prison staff carried out sentences and the NKGB offered no help. Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:245.

83 L'vivs'ke tovarystvo "Poshuk," "Memorial'na doshka pam"iati zhertv NKVS Dubens'koï v"iaznytsi," http://www.poshuk-lviv.org.ua/pomnik/volyn/dubno_prison_htm (accessed December 19, 2006).

Український розділ

Повні переклади статей англійського розділу

Що таке «Український Форум»?

У часи, коли ще не було Instagram, Substack і YouTube, інтелектуали вели глибокі і розлогі дискусії на сторінках суспільно-політичних і літературних журналів. Сьогодні таких видань, особливо в українському середовищі, не вистачає. «Український Форум» ставить за мету продовжити традицію «товстих журналів» минулого, таких як «Громада» Драгоманова та «Літературно-науковий вістник» Франка. Ми сподіваємося, що «Український Форум» допоможе заповнити нестачу серйозних і глибоких дискусій українських проблем, яку символізує пустий зал засідань Верховної Ради на нашій обкладинці.

Україна, українці, українське суспільство й культура опинилися під смертельною загрозою. Настав час замислитися, і замислитися глибоко, над викликами, що постали перед нацією. Найбільша проблема України – російське вторгнення. Дехто вважає, що після початку вторгнення вся Україна об'єдналася. Хотілося б, щоб це було правдою, але історія незалежної України виглядає набагато складнішою.

Власне, ідея цього журналу та його першого випуску виникла із спостереження за українським хаосом, який у глибокому філософському ключі досліджує Михайло Мінаков в одній із перших статей цього випуску. У повсякденному політичному житті цей хаос проявлявся в коливаннях українського ідеологічного маятника, різні причини та наслідки яких досліджують автори цього випуску.

Погляньмо на послідовні перетворення українського політичного керівництва: від Леоніда Кравчука – члена Політбюро ЦК Компартії України та опонента Народного Руху України; до Леоніда Кравчука, першого президента незалежної України; до космополітичного Леоніда Кучми першого президентського терміну; до Леоніда Кучми – автора книжки «Україна – не Росія»; до Кучми, який визначив Віктора Януковича своїм наступником; до Помаранчевої революції та Віктора Ющенка; до Януковича; а потім до Євромайдану та всього, що сталося після нього.

Цей маятник, коливання якого, здавалося, вщухли на тлі багатовекторної зовнішньої політики Кучми, протягом останніх двадцяти трьох років розхитувався з дедалі більшою амплітудою – від відвертої зради державних інтересів України членами уряду Януковича-Азарова, які були громадянами Росії, до нинішніх ідеологічних крайнощів, що базуються на найбільш радикальних постулатах українського етнонаціоналізму, докладно розглянутих Анною Івановою в її статті.

Така внутрішня нестабільність послаблювала країну і, що найважливіше, продовжує її послаблювати. Націоналістичні ідеологічні крайнощі тепер викликають зворотну реакцію, яка загрожує знову хитнути український маятник у протилежний бік або, щонайменше, породити внутрішній громадянський конфлікт під час чи після закінчення нищівної війни із зовнішнім ворогом.

У середовищі, яке можна назвати інтелектуальною опозицією і з аргументами якого у багатьох питаннях важко сперечатися, дедалі більшого поширення набувають погляди про другорядність українських культурних і мовних підвалин української державності у процесі індустріальної та постіндустріальної відбудови і розвитку України. Ці експерти також визнають, що відсутність консенсусу з мовних і культурних питань може відштовхнути Галичину.

Інші голоси обстоюють один із найхарактерніших постулатів проросійського ідеологічного екстремізму – уявлення про росіян та українців як один народ.

Ці тенденції підкреслюють необхідність формування українського центру – не просто компромісу між конкуруючими таборами, а цілісного розуміння української державності та національної ідентичності, здатного об'єднати людей з різним історичним досвідом, культурними традиціями та політичними поглядами.

Позиція «Українського Форуму» полягає в тому, що Україні необхідно виробити таку центральну українську ідеологію. Перш ніж формувати політичну сцену відповідно до загальноприйнятого ідеологічного спектру, Україна повинна виробити принцип культурного та мовного співіснування, заснований на повазі до носіїв усіх мов і культур за одночасного фундаментального пріоритету розвитку української мови та культури. Однак цей розвиток повинен бути неконфліктним, здійснюватися позитивними засобами та на недискримінаційній основі.

Екстремістські рухи, які протягом тривалого часу конкурували за право визначати українську національну ідентичність і які розглядаються у статтях Вільяма Джея Ріша та Гжегожа Россолінські-Лібе, повинні перестати визначати українську політику. Тільки тоді в майбутній Україні зможе процвітати Галичина, російськомовні громадяни не почуватимуться ущемленими у своїх правах незалежно від регіону проживання, а країна отримає шанс на стабільність незалежно від зовнішнього оточення.

Тільки на основі культурної та політичної терпимості зможе повноцінно розвиватися й український політичний плюралізм, про який пише у своїй статті Лукан Вей. І на цій основі Україна нарешті зможе відновити ту економічну та соціальну базу, яка так і не відродилася після знищення радянського проекту й продовжує занепадати в умовах світової кризи західного демократичного капіталізму, описаної Володимиром Іщенком.

Це не означає, що автори цього випуску однаково тлумачать проблеми України чи погоджуються щодо шляхів їх розв'язання. Вони підходять до цих питань із різних історичних, політичних, філософських та економічних позицій. *«Український Форум»* прагне створити умови для серйозної дискусії між людьми з різними поглядами, ставити складні питання, не виводячи їх за межі обговорення, і допомагати розбудовувати інтелектуальні підвалини стабільнішої, відкритішої та демократичнішої України.

Це пілотний випуск *«*Українського Форуму*»*. Надалі ми сподіваємося видавати журнал поквартально, але, можливо, знадобиться один-два випуски, перш ніж ми налагодимо регулярний вихід. Ми замовлятимемо деякі матеріали, але також щиро вітаємо тексти, надіслані авторами з власної ініціативи.

Які саме матеріали ми чекаємо? Наступні два випукси будуть присвячені «Деколонізації та декомунізації» і «Війні та миру». Але ми не обмежуємося цими темами й запрошуємо авторів надсилати змістовні статті з інших питань. Нинішній випуск пропонує два таких приклади. Девід Марплз подає широкий огляд подій в Україні з початку повномасштабного російського вторгнення, а Марко Царинник у творі «Палац над Іквою» присвячує проникливі рядки всім жертвам насильства на Волині в 1939–1941 роках.

Надсилайте листи до редакції на адресу ukrainianforum.org@gmail.com з відгуками на опубліковані нами статті; ми запрошуватимемо авторів відповісти. Ми прагнемо розгорнути дискусію.

Редакційні правила

В англомовних статтях ми користуємося американським варіантом англійської мови. У питаннях правопису орієнтуємося на словник Merriam-Webster, доступний онлайн. У багатьох питаннях стилю, особливо щодо оформлення посилань, ми дотримуємося «Чиказького посібника зі стилю» (*The Chicago Manual of Style*).

Користуючись нагодою, дякуємо Аланові Рутковському, який виконав коректорське та літературне редагування частини наших текстів.

Українськомовні тексти *«*Українського Форуму*»* дотримуються правописних норм, що діяли до ухвалення редакції українського правопису 2019 року. Недоліки реформи 2019 року, яких, на нашу думку, чимало, заслуговують на окреме лінгвістичне дослідження.

На нашу думку, як і багато інших змін в українській політиці національної ідентичності після 2014 року, ця реформа була значною мірою спробою мовної інженерії, продиктованою недостатньо продуманим прагненням порвати з російською та радянською мовною спадщиною.

Частина змін, запроваджених 2019 року, відновлює норми українського правопису, ухваленого 1928 року, відомого як скрипниківка, або харківський правопис. Цей правопис далеко не всі українські мовознавці того часу сприймали однозначно, а архівні документи також дають підстави ставити під сумнів процедуру ухвалення деяких суперечливих норм.

Заміна правопису 1928 року правописом 1933 року відбулася в умовах сталінських репресій і згортання українізації. Однак ці політичні обставини не повинні перешкоджати критичній лінгвістичній оцінці правопису 1928 року. Не кожна норма, скасована 1933 року, обов'язково була лінгвістично виправданою, так само як не кожна зміна, запроваджена того року, обов'язково шкодила українській мові.

Ми вважаємо, що реформа 2019 року відновила деякі історично суперечливі норми без врахування їхнього поширення в сучасному українському мовному вжитку. Внаслідок цього окремі правила залишаються незвичними або неприродними для багатьох носіїв української мови. Замість того щоб вважати повернення до норм, які діяли до 1933 року, безумовним благом, ми виступаємо за оцінку українського правопису на лінгвістичній основі, з урахуванням реального мовного вжитку, історичної спадкоємності та внутрішньої структури української мови.

З цих причин «Український Форум» зберігає усталені написання, зокрема проект замість проєкт, і віддає перевагу літері г, а не ґ, при передаванні латинської літери g в іншомовних власних назвах у випадках, де зараз допускаються обидва варіанти.

Чи щось пішло не так в Україні?

Кліо, муза розбрату

Джон-Пол Химка

Цей нарис присвячено пошуку історичних коренів політичної поляризації, що переслідує Україну від здобуття незалежності 1991 року. Я розглядаю довготривалі чинники, які сформували українську політичну культуру, групуючи їх тематично. Мета цих роздумів – з'ясувати, чому в українському суспільстві співіснують прозахідний український націоналізм, що виключає інших, і проросійська національна байдужість, і чому воно часом коливається між цими «ізмами», наче маятник, не здатний зупинитися в центрі.

Цей нарис адресовано читачам, чиє знайомство з історією України виходить за межі поверхового. Я користуюся, так би мовити, історичною стенографією, тому деякі читачі можуть не вловити окремих моїх тез. Проте я свідомо уникаю розлогих пояснень історичних подій і процесів, щоб висунути на передній план головне у своїй аргументації.

Геополітика

Геополітичні орієнтації, що розділяють суспільство, характерні для української історії з кінця XV століття. Тоді частина української церковної еліти, прагнучи поліпшити своє становище в Речі Посполитій, перейшла в уніатство. У відповідь інші церковні діячі звернулися до православної Московії, сподіваючись відновити те, що вони вважали істинною вірою. Гетьман Богдан Хмельницький зробив Московію союзницею, уклавши Переяславську угоду 1654 року, але через чотири роки його наступник, гетьман Іван Виговський, відкинув цю угоду й натомість підписав Гадяцьку угоду з Польщею. Протягом багатьох наступних десятиліть козацька старшина й рядове козацтво поділялися на проросійську та пропольську партії.

Коли в другій половині XIX століття серед галицьких русинів почало кристалізуватися відчуття національної ідентичності, більшість їхньої освіченої еліти обирала між русофілами та *gente Rutheni, natione Poloni*.[1] Підйом української ідентичності почався тільки на початку 1880-х років. Згодом, у 1930–1940-х роках, геополітичний поділ повернувся з новою силою: впливова в Західній Україні Організація українських націоналістів стала союзницею нацистської Німеччини (або покладала на неї надії), сподіваючись, що та допоможе створити незалежну державу, тоді як багато інших українців залишалися лояльними до Радянського Союзу, в якому домінувала Росія. У незалежній Україні протистояння прозахідної та проросійської орієнтацій виникало знову й знову.

Регіоналізм

У кожній країні є регіональні поділи, і часто вони втілюються в різних політичних культурах. У 1860-х роках США розірвала громадянська війна, і моделі голосування Півночі та Півдня досі дуже різняться. У сучасній Німеччині політичні культури Заходу і Сходу разюче відмінні, тоді як Італія поділена між Північчю та Півднем.

Оскільки до 1991 року не було створено життєздатної української держави, її територія перебувала під владою багатьох різних політичних утворень. Увесь південь країни належав

1 Anna Wendland, Die Russophilen in Galizien: Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland, 1848-1915 (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2001). Adam Świątek, Gente Rutheni, Natione Poloni: The Ruthenians of Polish Nationality in Habsburg Galicia (Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press in cooperation with Księgarnia Akademicka, 2019).

Кримському ханству з середини XV століття до його завоювання Катериною II наприкінці XVIII століття. Польща, Литва, а згодом Річ Посполита правили більшістю решти українських земель з кінця XIV століття, доки Росія не почала відтісняти Річ Посполиту на захід. Цей процес тривав з середини XVII до кінця XVIII століття, коли Катерина II приєднала більшість українських територій поділеної Речі Посполитої. Отже, напередодні XIX століття більша частина України опинилася в Російській імперії.

У західних регіонів України була інша історія. Буковина перебувала під молдавською владою, доки 1775 року її не отримала Габсбурзька монархія. Галичина, яка з кінця XIV століття належала Польщі, перейшла до Австрії трьома роками раніше. Закарпаттям понад тисячоліття правила Угорщина. Хоча з 1526 року Угорщина входила до володінь Габсбургів, її правління на Закарпатті дуже відрізнялося від становища Галичини та Буковини в австрійській частині монархії.

Усі території сучасної України були об'єднані в одній державі тільки в 1954–1991 роках, коли всі вони входили до радянської України – республіки в складі Радянського Союзу, де домінувала Росія.

Друга половина XIX століття стала періодом формування українських політичних культур. Українці в Австрії, тобто галичани й буковинці, жили в конституційній монархії, у них були основні громадянські свободи тієї доби (зокрема свобода слова, право на зібрання та об'єднання), широко доступна державна освіта українською мовою, вони брали участь у виборах, виборче право на яких із часом розширювалося. Проте більшість українців жила під владою царя, в самодержавній державі з цензурою, обмеженою державною освітою, яку взагалі не надавали українською мовою, і без виборів до 1906 року. В Австрії українці самоорганізовувалися й посилали депутатів до парламенту; в Росії головною формою політичної діяльності українців, які обстоювали окрему українську національність, була революційна боротьба.

До поділів, породжених різними державними культурами, можна додати й інші, найважливіші з яких випливали з економічних відмінностей. Захід залишався регіоном дрібного сільського господарства, Південь – великого сільського господарства, а Схід – видобутку ресурсів і промислового виробництва. Крім того, існують мовні відмінності. З кінця 1940-х років, тобто після того, як німці вбили євреїв, а радянська влада депортувала поляків, Львів став україномовним містом, хоча його мешканці також користуються російською та польською. Київ у радянський, особливо післявоєнний, період був переважно російськомовним. Іноземців, які приїздили туди в середині 1970-х років, навіть висміювали, якщо вони просили «морозиво», а не «мороженое». Одеса, Донецьк, Дніпро та Харків також були російськомовними.

Сорок років травми

Політична поляризація виникла також через ушкодження, яких незалежна Україна зазнала ще в утробі. Українське населення пережило жахливі страждання в 1914–1954 роках: дві тотальні війни, під час обох фронт рухався туди й назад усією Україною; революцію, повстання й громадянську війну; чистки української еліти в радянській Україні; штучний голод, який убив мільйони; жорстоке правління нацистів і сталіністів; національне повстання, яке було брутально придушено. Україна виявилася «кривавою землею» в найповнішому розумінні.[2] Уся політична історія незалежної України свідчить, що рани, завдані за ці сорок років, так і не загоїлися, а різні частини українського тіла страждали по-різному й від різних причин.

З цим травматичним досвідом пов'язане, але мало окремі наслідки, перетворення України в новітню добу з багатонаціонального краю на значно однорідніщу країну. Серед ключових

2 Timothy Snyder, Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin (New York: Basic Books, 2010)..

подій – масове вбивство польського населення в Радянському Союзі в 1930-х роках, особливо в радянській Україні; депортація поляків із Західної України в 1939–1941 роках; Голокост; етнічні чистки поляків українськими націоналістами на Волині та в Галичині в 1943–1944 роках; вигнання сталіністами німців і кримських татар; жорстокі післявоєнні обміни населенням між радянською Україною та Польщею. Найважливішим для подальшого розвитку результатом цього перетворення стало те, що Україна звелася переважно до співіснування українців, близько половини яких були російськомовними, та росіян (22 відсотки 1989 року). Але, крім того, це перетворення залишило по собі багато масових поховань, які досі тривожать країну.

Різна спадщина попередніх спроб здобути державність

Обидві світові війни, здавалося, відкривали можливість створення держави, тим самим ставлячи перед українськими історичними діячами питання політики ідентичності. У 1917–1918 роках Центральна Рада обрала демократичний лад, у якому українці становили національну більшість і тепер отримували всі права, яких їх позбавляли під російською владою; водночас Рада щедро надавала широкі права всім національним меншинам. Гетьманат Павла Скоропадського 1918 року був авторитарною монархією, головними учасниками якої виступали і росіяни, і українці. У 1941 році бандерівська фракція Організації українських націоналістів намагалася створити диктаторську «Україну для українців», у якій етнічні українці панували б через посередництво націоналістичного Провідника. Національні меншини належало усунути шляхом асиміляції та/або знищення.

Отже, не було однієї традиції, яку можна було б вважати природним способом організувати центр, довкола якого сформувалася б українська громадянська ідентичність. Відбитки трьох описаних вище політик можна побачити відповідно в Декларації про державний суверенітет 1990 року, президентстві Віктора Януковича та президентствах Віктора Ющенка, Петра Порошенка й (з 2022 року) Володимира Зеленського.

Недостатня розвиненість політичної думки

Процеси, що безпосередньо привели до утворення стійкої української держави 1991 року, розпочалися тільки за кілька років до цього, у 1988–1989 роках, коли реформи Горбачова почали вкорінюватися в радянській Україні.

На мою думку, інтелектуальна еліта України того часу не була спроможна виробити ті глибокі аналітичні підходи, які були необхідні для закріплення дієвої та міцної ідентичності новонародженої держави. Історик Іван Лисяк-Рудницький часто казав, що сила української нації – в її простому народі, а найслабша її складова – еліта.

Однак існують причини, чому інтелектуальна еліта була особливо слабкою саме тоді, коли стало можливим здобути незалежність. Проблема почалася в міжвоєнний період. У Західній Україні польська влада обмежувала доступ українців до вищої освіти. Протягом кількох років у 1920-х у Львові діяв підпільний український університет, але після його заборони найдоступнішим закладом вищої освіти для українців стала Львівська богословська академія, заснована митрополитом Андреєм Шептицьким 1928 року. Крім обмеженого доступу до вищої освіти в міжвоєнній Галичині, інтелектуальному розвитку молодої української інтелігенції перешкоджала популярність волюнтаризму та ірраціоналізму, які з великим успіхом пропагував Дмитро Донцов. Коли 1944 року радянські війська наближалися до Галичини, значна частина західноукраїнської інтелігенції виїхала за кордон.

Історія української еліти була значно трагічнішою в радянській Україні, де в 1930-х роках

було вбито велику частину української інтелігенції.

У післявоєнні роки, коли українські території об'єдналися в радянській українській республіці, влада нав'язувала одноманітність політичної думки та конформізм у гуманітарних науках, мистецтві й літературі. Тому українська еліта кінця 1980-х була погано підготовлена до викликів, які поставила перед нею історія.

Треба визнати, що цей чинник радше поглиблює проблему, ніж визначає її. Можна поглянути на події в Центрально-Східній Європі, де 1989 року деякі інтелектуали найвищого рівня відігравали впливову роль. Сучасна Чехія не така, якою її уявляв Вацлав Гавел, а сучасна Польща не така, якою її уявляв Адам Міхнік. Глобальна тенденція до посилення націоналізму зрівняла інтелектуальний ландшафт.

Пізня державність

Україна стала державою дуже пізно. Вона не тільки не мала глибоких коренів, як Франція, Англія чи Китай, але й не ввійшла до числа держав, утворених у XIX столітті, таких як Бельгія, Німеччина, Італія та численні латиноамериканські країни. Найболючішим для українських діячів стало те, що, попри героїчні зусилля, їм не вдалося здобути державність під час розпаду імперій і революційних подій після Першої світової війни. Ця невдача особливо розчаровувала на тлі появи тоді багатьох цілком нових країн, зокрема Фінляндії та Югославії, а також двох держав, відроджених після понад столітньої відсутності на карті, – Польщі й Литви. Навіть під час панування нацистської Німеччини в Європі Україна не змогла досягти статусу колабораціоністських держав Хорватії та Словаччини (обидві згодом відродилися після падіння комунізму). І, звичайно, Україна не могла долучитися до антиколоніальних рухів після Другої світової війни, які привели до утворення нових держав на значній частині території Азії та Африки (наприклад, Лаосу й Анголи).

Якби Україна стала державою раніше, вона, можливо, все одно не змогла б створити центр ідентичності; але, з іншого боку, з часом це могло б їй удатися.

* *

Очевидно, виробити українську ідентичність із спільним центром, яка об'єднувала б українське суспільство, а не розділяла його, буде непросто. Але, на мою думку, цей критичний момент української історії показує: саме в цьому напрямку країна повинна рухатися, щоб вижити. Їй потрібна міцна основа, щоб витримати спрямовані проти неї удари.

Дедалі менша Україна. Внутрішня ентропія в часи зовнішньої екзистенціальної загрози

Михайло Мінаков

Вступні зауваги

Світ сповнений хаосу. Однак хаос може набувати різних форм. Деякі з них підтримують життя в усіх його проявах, інші сприяють ентропії та загибелі. Одні відкривають простір для індивідуальної та колективної творчості, розширюючи межі буття, інші – протистоять одна одній, створюючи соціальне пекло. Одні підтримують прагнення до спільного блага і створюють умови, в яких можуть співіснувати різні люди і групи; інші призводять до спільної шкоди і підживлюють вічну війну всіх проти всіх. Більш того, світовий хаос стає дедалі складнішим, адже його різні форми постають у різних місцях у різний час: так вони формують різні культури і традиції, хоч і залишаються відкритими для людського впливу – вони можуть бути перетворені завдяки цілеспрямованим зусиллям і стійкій колективній волі або до розширення можливостей життя, або до взаємознищення.

З огляду на це твердження, питання, поставлене Українським Форумом – «Чи щось пішло не так в Україні?» – може здатися безглуздим. Якщо світ і його історія за своєю суттю хаотичні, то немає й мірила добра чи зла, правильності чи хибності – ці судження позбавлені підстав.

І все ж це питання є обґрунтованим, важливим і заслуговує на найдокладнішу відповідь. Як іще можна зрозуміти внутрішні джерела неперервної української трагедії, яка розгортається вже понад десятиліття? Перспектива, закладена в цьому питанні, має вирішальне значення. Причому, формуючи відповідь, ми не займаємося зовнішніми причинами, значення яких не менше внутрішніх чинників цієї трагедії. Інтенціональність питання направляє наш погляд до тієї частини джерел чинної трагедії, яка пов'язана з внутрішніми особливостями розвитку України і вимагає не боротьби з зовнішнім ворогом, а прояснення, розуміння і, якщо можливо, зцілення.

Необхідно зробити ще одну філософську заувагу. Коли відбувається значуща подія, вона збирає розрізнені елементи історичного хаосу світу в єдине ціле, нав'язуючи свій порядок і створюючи те, що ми зазвичай називаємо «причинами». Саме так: подія визначає свої «причини», а не навпаки. У цьому полягає як обмеженість, так і важливість будь-якого аналітичного зусилля. Тоді, з одного боку, ми можемо бачити тільки ті джерела, які вибрала сама подія і на які вона вказує нам – або навіть наказує нам бачити їх. З іншого боку, в діалозі між подією і дослідником з'являється можливість розгледіти набагато більше, ніж подія має намір розкрити. Це знання може допомогти в терапевтичних зусиллях щодо зменшення шкоди і подолання наслідків трагедії, яка стала домом для мільйонів людей в Україні.

Внутрішні джерела української трагедії

Зсередини трагедія України розгортається в крайній поляризації – не просто в звичайних політичних розбіжностях, характерних як для здорових демократій, так і для токсичних автократій, але в чомусь набагато більш загрозливому: у розвитку політично структурованої, інституційно вкоріненої й онтологічно заглибленої порожнечі між фрагментами того, що колись було згуртованою мережею людей – множинністю – яка на початку 1990-х років встановила Третю

Українську Республіку.[1] Ця фрагментація – не просто розбіжності через чи конкуренція за різні уявлення про державу і національне майбутнє, що власне і є справжньою політикою, або κοινωνία, яка стосується найвищого зі спільних благ.[2] Насправді це систематичний демонтаж самої можливості спільного існування, самої політичної спільноти.

Там, де колись існувала складна, але взаємопов'язана тканина суспільства – нехай недосконала та суперечлива – зіяє невпинно зростаюча порожнеча, яка заважає цим фрагментам визнати один одного частиною спільної української реальності. Я б назвав цю розбратну та самоніщивну силу феноменом «дедалі меншої України».[3] Цей феномен, як виглядає, підтримується двома фундаментальними розколами, які набагато глибші за добре відомий культурний розкол між східним/двомовним і західним/одномовним полюсами українського «глобуса» або пізнішого зіткнення між проросійськими та проєвропейськими партійними орієнтаціями.

Перший розкол випливає з суперечності, вкоріненої у самій українській політичній традиції, між країною і державою. Наш хаос почасти зорганізовано навколо невідповідності між Україною як живою країною, багатою на регіональні особливості та місцеві традиції, і Україною як державним апаратом, що вимагає культурної однорідності та повної лояльності ідеологічній владі. Другий ключовий поділ виникає в конфлікті між двома несумісними формами державності, заснованими на практиці влади в Україні: Левіафан, який підтримує громадянський мир за допомогою суворих ієрархічних структур і тоталітарного суспільного договору щодо відразного спільного блага, і Бегемот, який породжує вічну громадянську війну і дестабілізує будь-яку стабільну політичну систему за допомогою привабливого ідеалу спільної шкоди. Ці два фундаментальні поділи перетинаються і підсилюють один одного, створюючи умови, за яких звичайні політичні розбіжності переростають у внутрішній екзистенціальний конфлікт, що сьогодні ускладняється зовнішньою, не менш екзистенціальною війною.

Українські Левіафан і Бегемот проти країни

Суворе й чесне бачення політики, сформульоване Томасом Гоббсом у бурхливі роки британської революції, з тривожною актуальністю відгукується на етап, у який у 2013 році вступили Україна та вся Східна Європа. Мислителі від Лютера й Мора до Гоббса та Мілтона були свідками того, як на початку Модерності держава втратила трансцендентний фундамент. У центрі богопокинутої політичної спільноти утворилася порожнеча, відчутна оголеному нерву людей, котрі ще пам'ятали затишок архаїки. Їхні ідеї та мрії – про «cuius regio, eius religio», щасливі береги Утопії та суспільний договір – покликані були окреслити й заповнити Ніщо у серці модерної політики. Під кінець 2013 року почали руйнуватися затишні ілюзії посткомуністичного транзиту і, ширше, самої ери Модерності. Якщо Гоббс і його сучасники жили на її початку, то ми – свідки її завершення, а можливо, й співучасники її вбивства. Процеси, що розгорнулися під час і після Євромайдану 2013–2014 років, дивовижно віддзеркалюють і початок, і можливий кінець Модерності – тому філософська мова Гоббса так доречна нині. Кінець Модерності – це не стільки згасання прогресу, скільки повернення політики до її первнів: до питання, хто

1 Про поділ політичної історії України на три періоди або три «республіки» див., наприклад: Ложкін, Б., Федорін, В. (2016). *Четверта республіка: чому Європа потрібна Україні, а Україна потрібна Європі*. Київ: Новий друк; Hrytsak, Y. (2024). The third Ukraine: A case of civic nationalism. *Philosophy & Social Criticism*, *50*(4), 674-687; Minakov, M. (2025). Balancing Coercion and Extortion: Change and Continuity in Ukrainian Statehood. *Nuovi Autoritarismi e Democrazie: Diritto, Istituzioni, Società (NAD-DIS)*, *7*(1), 85-98.

2 Див. Аристотель, «Політика», II.1.1261a18, III.1.1275b20.

3 Тут я приймаю і продовжую розвивати концепцію «малої України», вперше сформульовану Андрієм Єрмолаєвим у 2015 році. Див., наприклад: Ермолаев, А. (2015). *Капли росы*. Киев: София.

має право вирішувати, хто житиме, хто помре, хто посіє хаос і хто пожне його плоди. Між нами та ранньомодерним досвідом можливий діалог: ми знаємо, що таке стояти на краю прірви й відчувати на собі її погляд.

Саме з цих позицій Гоббс розуміє, що легітимна влада держави існує в постійному напруженні з постійною загрозою повернення до стану природи, де життя «самотнє, бідне, жорстоке, грубе і коротке»,[4] точно відображає екзистенціальні проблеми, що виникають в умовах, коли інститути влади виявляються крихкими, закони демонструють свою безпорадність, а хаос пролізає в усі щілини колективного буття. Проникливість і філософська відкритість до соціального досвіду початку Модерності дозволили Гоббсу зрозуміти і виразити в поняттях той факт, що суверенітет Левіафана не є непорушним, що йому постійно загрожують сили розпаду, втілені в образі Бегемота.[5] Ця пара апокаліптичних звірів показує, як швидко уявна нормальність стабільної держави і відносного громадянського миру може поступитися місцем жорстокій боротьбі за виживання.

Процеси, що почалися протягом і після Євромайдану 2013-2014 років, виявляють дивну симетрію між початком і можливим кінцем Модерності, що робить філософську мову Гоббса настільки адекватною нашому часу. Втім, завершення Модерності є не стільки перериванням соціального прогресу, скільки поверненням до політики в її найбільш базовій формі: до фундаментального біо- і некро-політичного питання про те, хто має право вирішувати, хто буде жити, а хто помре, хто буде сіяти хаос, а хто пожинати його гіркі плоди.

На відміну від римських провінцій Південної та Західної Європи, землі Східної Європи набули регулярного державного устрою лише в VIII–IX століттях. Дніпровське работоргівельне підприємство варягів перетворилося на династичну державу Рюриковичів – давньої Русі, яка заклала основу політичної культури, характерної для всіх народів Східної Європи.[6] У цій традиції іноземне походження правлячих груп – і держави як такої – стало розглядатися як легітимне джерело влади. Ця регіональна форма Левіафана ґрунтувалася на ієрархічному договорі між чужерідними правителями і місцевими підданими, причому кожна категорія підпорядковувалася не тільки різним нормативно-правовим системам, а й перебувала в різних сферах соціального буття.

У цій системі громадянський мир за Гоббсом міг виникнути тільки в результаті жорстокої угоди: місцеві громади зобов'язувалися підкорятися чужому уряду за умови, що їм буде дозволено зберегти свій традиційний уклад життя, а правителі залишали за собою право застосовувати радикальні форми примусу і вимагання (coercion та extortion Чарльза Тіллі).[7] Цей примус був ритуалом відтворення онтологічної відмінності між правителями і підданими, не дозволяючи комунікації проникати занадто глибоко між цими категоріями, й особливо у справи місцевий спільнот. Примус і вимагання правителів функціонували як систематичний рекет – плата за захист, яка утримувала правлячих хижаків на безпечній відстані від органічних спільнот.

Цей східноєвропейський Левіафан послідовно еволюціонував протягом тисячоліття. Монгольське завоювання, подальше панування численних татарських орд, литовська експансія і

4 Цит. за: Hobbes, T. (1996 [1651]). *Leviathan* (R. Tuck, Ed.). Cambridge: Cambridge University Press, p. 207.

5 Див.: См.: Hobbes, T. (1990 [1668]). *Behemoth or the long parliament*. University of Chicago Press.

6 Тут я слідую теорії Олексія Толочко про походження давньоруської держави, сформульованій у його книзі «Нариси початкової Русі». Див.: Толочко, А. (2015). *Очерки начальной Руси*. Киев: Лаурус.

7 Про деталі див.: Tilly, C. (1992). *Coercion, capital, and European states, AD 990-1992*. London – New York: Blackwell.

польський колоніальний проект Люблінської унії не тільки не послабили цю державну традицію, але й зміцнили її фундаментальну логіку. Російська імперія і Радянський Союз були значною мірою сформовані цією ж східноєвропейською версією Левіафана, адаптувавши її основний принцип – легітимне чужорідне правління над автономними місцевими громадами – до вимог імперської величі та ідеологічної гегемонії.

У ході цієї еволюції політичну культуру України сформувала не тільки конкретна форма Левіафана, але й чітка відмінність між державою і країною. У цьому контексті «держава» означає владні структури, інститути та еліти, які прагнуть зберегти контроль над ресурсами, людьми та дискурсами, завжди зберігаючи свій характер чужорідної сутності, прибульця з ворожо-іншої сфери соціального буття. «Країна», навпаки, складається з життєформ, традицій та ідентичностей культурно і регіонально різноманітного населення України. Країна – це безліч життєсвітів, кожен зі своїми місцевими традиціями, культурами та мовами, що існують в усталеній автономії від державної влади. Вона проявляється в громадянському суспільстві, неформальних мережах і спільнотах, які чинять опір або замінюють ідеологічні нав'язування держави за допомогою повсякденних практик ухилення, пристосування і тихої незгоди. Там, де держава вимагає конформізму і контролю, країна прагне до виживання і місцевої автономії. Однак сама країна залишається роздробленою через несумісні регіональні пам'яті та проекти майбутнього, які породжують взаємовиключні політичні мови, перешкоджаючи появі загальної громадянської ідентичності або справді плюралістичного дискурсу.[8]

Втім, хаос української історії ще більш складний. У певні періоди і в певних регіонах України були випадки зовсім іншого типу державності – йдеться про Бегемота. Гоббс використовував ім'я цього апокаліптичного чудовиська для позначення держави, що перебуває на межі колапсу, де легітимна влада руйнується, а суспільство роздроблюється на ворожнечі фракції, що робить її вразливою для зовнішнього політичного втручання. У контексті України Бегемот являє собою форму державного устрою, яка активно породжує громадянські конфлікти, а не контролює їх – ситуацію, в якій механізми нормального політичного порядку не працюють, а суспільство переживає фазу саморуйнування.

В історії України епізоди Бегемота нищили захисну дистанцію між державою і країною, побудовану східноєвропейським Левіафаном. Це призводило до періодів соціального хаосу, які породжували як велику свободу, так і величезні екзистенціальні ризики для виживання множинності. У такі моменти бар'єри, що відокремлюють правлячі еліти від місцевих спільнот, зникали, ввергаючи обидві сфери буття в прямий, переважно кривавий контакт. У ці фази держава перестає функціонувати як зовнішній арбітр і стає здобиччю, яку можна захопити, роздрібнити або знищити. У цьому процесі конкуруючі сили – як внутрішні українські фракції, так і зовнішні сили – прагнуть встановити контроль над країною за моделлю Левіафана.

У постійних коливаннях між державними формами Бегемота і Левіафана, зовнішні сили у співпраці з внутрішніми українськими «таборами» постійно породжували суспільну ентропію в Україні. Наприклад, східноєвропейські ентропійні процеси в XX столітті Тімоті Снайдер назвав ефектом «кривавих земель». Криваві землі – це простори, в яких стикалися конкуруючі імперські амбіції і місцеві сили, в процесі чого місцеве населення ставало жертвою найглибших екзистенціальних конфліктів, що виходили далеко за рамки встановлення політичного контролю і лояльності. Всі воюючі сторони перетворювали регіон «між Берліном і Москвою» на непридатну для життя зону.[9]

Спорадичні занурення України в *козаччину* та *гайдамаччину*, її війни за незалежність і *Руїни*, чудові та лихі 1990-ті роки і революційне межицарство після Євромайдану – все це при-

8 Детальніше про поділ держави і країни в Україні див.: Minakov, M. (2011). The language of dystopia: the ideological situation in Ukraine. *Russian Politics & Law*, *49*(5), 43-54.

9 Див.: Снайдер, Т. (2011). *Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним*. Київ: Грані-Т.

клади фаз, в яких проявлялася державна форма Бегемота. Кожна з цих фаз супроводжувалася розпадом усталених політичних форм і появою нових, часто ефемерних конфігурацій влади – моментів, коли звичайні громадяни опинялися в ролі політичних діячів, коли довго притлумлене невдоволення виривалося у відкритий конфлікт, а самі основи соціального порядку ставали предметом запеклої боротьби і знищення.

Боротьба цих двох форм державності – чужорідного і хижого Левіафана і хаотичного і саморуйнівного Бегемота – створила політичну культуру, в якій населення України нечасто відчувало стабільне, легітимне правління, яке враховувало б його інтереси. Натомість українці навчилися проскочувати між зовнішнім пануванням і внутрішньою роздробленістю, вдаючись до стратегій виживання, які обирали за пріоритет місцеву автономію, а не національну єдність, особисті зв'язки, а не державні закони, і тактичні поступки, а не сталу політичну участь.

Ця складна історична модель відображає і те, що показує нам подія Української Історії, і прояснює те приховане, чому спроби України щодо демократичної консолідації неодноразово зазнавали краху: країні постійно бракувало не тільки інституційних основ для стабільного управління, а й загальної політичної уяви, яка вивела б державу і спільноти в одну сферу політичної онтології.

Дедалі менша Україна

В основі феномену «дедалі меншої України» лежить викривлена діалектика спільної шкоди – постійного зубожіння, що відбувалося не тільки через зовнішнє втручання, але й через внутрішні суперечності Левіафана і Бегемота, які в кожній ітерації пожирають країну, якою вони нібито правлять і про яку б мали дбати. Це не звичайна політична боротьба за обмежені ресурси, властива «нормальним» демократіям, і навіть не хижацький примус, типовий для автократій. Це щось більш фундаментальне: структурна налаштованість на взаємне підштовхування до зубожіння, що діє незалежно від того, яка політична сила перебуває при владі.

Обидві форми державності – чи то далекий, чужерідний Левіафан, чи то хаотичний, розбратний Бегемот – поєднано однією фатальною рисою: вони пожирають саму сутність країни, не даючи нічого натомість. Вони також не дають можливості постати «середнім формам» державності, як от у західноєвропейських суспільствах: тут обидві крайні форми посаджені на ланцюги ліберальних інститутів, що на якийсь час робить держави менш токсичними. В Україні – і ширше по Східній Європі – цього не сталося. Левіафан ставиться до країни як до колоніальної території, яку слід експлуатувати, утримуючи владу за допомогою систематичного ослаблення місцевих громад, що живуть у відокремлених ризомах своїх життєсвітів. Бегемот же, навпаки, живиться самим конфліктом, вимагаючи постійного збільшення шкоди та ескалації взаємного антагонізму. Жодна з цих форм державності не визнає країну рівноправним партнером або хоча б об'єктом, який потрібно плекати, розвивати і якому слід служити. Обидві перебувають у принципово іншій сфері буття і розглядають країну як сировину для власного відтворення і боротьби поміж собою.

Ця логіка спільної шкоди пояснює, чому політичні цикли України[10] незмінно приводили до нескінченної втрати життєвої енергії і поширення некрофільської жаги – чому кожна революю-

10 Про ці цикли див.: Hale, H. E. (2005). Regime cycles: democracy, autocracy, and revolution in post-Soviet Eurasia. *World politics*, *58*(1), 133-165; Huss, O., & Bertelsen, O. (2016). The perpetual cycle of political corruption in Ukraine and post-revolutionary attempts to break through it. Bertelsen, O. (ed.). *Revolution and War in Contemporary Ukraine: The Challenge of Change*. BoD–Books on Demand, 317-353; Madlovics, B., & Magyar, B. (2023). Ukrainian Regime Cycles and the Russian Invasion. *CEU DI Working Papers* 13: 1-74.

ція, кожна зміна режиму, кожен момент уявного прогресу залишали країну біднішою в плані людського капіталу, соціальної довіри та культурного багатства. Як у своєму левіафанівському, так і в бегемотівському втіленні, держава стала машиною для перетворення накопиченого соціального, культурного і матеріального багатства країни в політичну енергію, яка в кінцевому рахунку розсіюється в небутті.

Український Бегемот діє за своїм особливим принципом: він не є єдиною революційною силою, а являє собою безліч ворогуючих меншин, кожна з яких визначається не тим, що прагне побудувати, а тим, кому бажає нашкодити. Коли якась із цих ресентиментних меншин захоплює контроль над державним апаратом, її головною метою стає не стільки просування власного порядку денного, скільки систематичне завдання шкоди супротивним групам. Це перетворює правління на гру з від'ємною сумою, де перемога вимірюється не загальним процвітанням, а успішним приниженням і ослабленням супротивників.

Особливо руйнівним в українському контексті є те, що ці ворожі меншини, попри своє спільне корінне й тубільне походження, неминуче стають внутрішніми чужинцями, щойно приходять до влади. Сам акт захоплення державного апарату відчужує їх від органічних спільнот, які вони нібито представляють. Вони змушені нав'язувати своє бачення за допомоги тих самих механізмів дистанціювання і примусу, що характерні для чужорідного правління, тим самим відтворюючи логіку Левіафана навіть у моменти нібито всенародного зміцнення влади.

В останні три десятиліття апокаліптичний Бегемот неодноразово відвідував Україну з руйнівною регулярністю. Він з'явився в 1990–1991 роках, допомагаючи забезпечити незалежність через розпад радянських структур, але відступив, коли хаос свободи виявився некерованим. Він повернувся в 1993-1994 роках, створивши умови, які пізніше дозволили зміцнитися Левіафану Кучми. У XXI столітті відбулося два візити Бегемота у вигляді Помаранчевої революції (2004-2005) і Євромайдану (2013-2014). Кожен майдан обіцяв демократичні перетворення, але в підсумку підготував ґрунт для нових авторитарних спроб. Тепер, коли Україна стоїть перед обличчям війни за існування, Бегемот, здається, знову наближається до київських пагорбів, привабливий запахом фрагментованого суспільства і можливістю поласувати уламками розваленого держапарату.

Український Левіафан втілює ще більш підступний принцип: він представляє себе як метафізично – і часто географічно – своє власне джерело легітимності, чуже ризомам країни. Це не звичайна дистанція між урядом і громадянами, властива всім складним суспільствам, а свідоме культивування відчуження як основи політичної влади. Левіафанівська держава в Україні не просто керує зверху – вона керує ззовні, позиціонуючи себе як представник трансгресивних принципів, чужих місцевим зв'язкам і особливостям.

За три десятиліття, що минули після здобуття незалежності, цей левіафанівський імпульс втілювався в деякі моменти правління Леоніда Кучми, Віктора Януковича, Петра Порошенка і навіть Володимира Зеленського. Кожен з них представляв різні культурно-соціальні та ідеологічні групи, але в якийсь момент всі вони починали правити Україною ніби з-поза її меж. Кожен з цих левіафанівських експериментів обіцяв єдність, стабільність і громадянський мир за авторитарного правління, але призвів лише до тимчасового придушення властивого Україні різноманіття. Відгородившись від реального життя країни, левіафанівська держава стає нездатною до справжнього політичного правління і може нав'язувати порядок лише за допомогою все більш кривавого примусу і вимагання, що в кінцевому підсумку провокує прихід Бегемота.

Київ посідає унікальне й трагічне місце в цій динаміці – водночас рідне і чуже місто для країни. Як стародавній культурний центр, Київ має безсумнівні тубільні права – це органічний міський простір України, вкорінений у століттях безперервного поселення і розвитку як міської спільноти. Однак, будучи місцем знаходження державної влади з часів варягів, він був

і головним локусом відчуження – простором, де члени правлячих груп навчаються правити Україною, немов чужим краєм.

Ця подвійність проявляється в ролі Києва як стартового майданчика для захоплення влади у фази Бегемота, і як адміністративного центру, де революційні енергії неминуче перетворюються на левіафанівські структури. Як тубільний простір, Київ служить природним місцем *віча*, собору різноманітних фрагментів множинності України – локусом, де представники громад, регіонів і соціальних груп збираються, щоб змагатися і співпрацювати у формуванні національної політики. Але як резиденція державної влади місто стає місцем, де групи переможців учяться домінувати над тими самими органічними спільнотами, які привели їх до влади.

Архітектура міста цю подвійність підкреслює: позолочені бані Софії та печери Лаври – високі й глибинні символи тубільного духовного авторитету – сусідять із величними корпусами імперського класицизму Маріїнського палацу та радянського конструктивізму Радміну, де містяться інституції, покликані нав'язати єдине правління українській множинності. Таким чином, Київ символізує собою фундаментальну суперечність українського фатуму: неможливість керувати справді різноманітною країною за допомогою інститутів, які вимагають надмірної уніфікації як передумови ефективного правління.

Найбільш переконливі докази реальності занепаду України лежать не тільки в абстрактному політичному аналізі, а й у простій арифметиці життєвого занепаду. У постійних революційних циклах, що визначили розвиток Третьої Республіки, державний апарат постійно піддавався випробуванням і періодично зазнав переворотів. Однак від цього збитків зазнавали не правлячі групи, а саме країна, яка виявлялася стороною, що програвала на кожному етапі кожного циклу. Будь-яке коливання між фазами Бегемота і Левіафана залишало країну з дедалі меншим населенням, зі слабшими соціальними зв'язками і зі збіднілим етнолінгвістичним, конфесійним і культурним розмаїттям.

Демографічна статистика свідчить про неухильне скорочення населення України з початку 1990-х років. Але ця втрата не тільки кількісна, а й якісна. Покоління все більше відриваються одне від одного, і кожен виборчий цикл супроводжується появою нових політичних рухів, які відкрито відкидають досвід і мудрість своїх попередників. Електоральне гасло «вкради паспорт у бабусі!» стало не просто ознакою деградації молодих поколінь виборців, які ще не мають життєвого досвіду, але вже переконані у своїй абсолютній правоті. Це – неофіційний девіз міжпоколіннєвих відносин, що віддзеркалює глибоку девальвацію спадкоємності в родинах і культурних спільнотах.

Етнолінгвістичне та конфесійне розмаїття країни, що колись було джерелом культурного багатства, неухильно скорочується в результаті еміграції, асиміляції та божевільної державної політики гомогенізації. Фрагменти української множинності, замість того щоб навчитися співіснувати в рамках справді плюралістичної політичної структури, все більше віддаляються один від одного, розділені розширюваною порожнечею взаємного нерозуміння і ресентимента.

Це призводить до все меншої України в найбуквальнішому сенсі: країна з кожним роком стає все меншою і порожнішою – не тільки в плані чисельності населення, але і в плані розмаїття життєформ: людського і тваринного, цивілізованого і дикого. Щодня продовжує звужуватися вибір, доступний українцям у питаннях знання і віри, слова і мовчання. Немов хтось накреслив на стінах Софії слова божественного вироку: МЕНЕ, МЕНЕ, ТЕКЕЛ, УПАРСІН – обчислені, зважені і визнані негідними.

Неможливість вишневого садка на кривавих землях

Викладені вище міркування, на мій погляд, дають відповідь на питання, що й коли пішло не так в Україні. Наша трагедія походить не з якоїсь одної політичної помилки чи історичної випадковості, а зі структурної неможливості існування життєспроможної політичної спільноти в коливаннях циклу між Левіафаном і Бегемотом, що визначає державність країн Східної Європи ось уже впродовж тисячоліття. Україна опинилася в лещатах мертвенної діалектики: чужорідний Левіафан, що править ззовні і систематично послаблює місцеві життєсвіти, і божевільний Бегемот, що обіцяє звільнення, але несе тільки поляризацію і взаємне насильство. Обидві форми державності ставляться до України не як до живого співтовариства, яке потрібно плекати і берегти, а як до сировини задля власного відтворення. Результатом стало поступове знищення всього, що робить життя гідним: людяних взаємин, культурного розмаїття, міжпоколіннєвої спадкоємності і самої можливості спільного існування. Неправильним було не відхилення від якогось вірного шляху, а сама діалектика суспільного розвитку.

Розуміння того, що пішло не так, не означає автоматичного відкриття шляху до виправлення ситуації. Як онтологічний анархіст, я можу уявити радикальну альтернативу іншого розвитку для України: відродження українських ризом за наявності мінімалістичної держави, потужну конституційну демократію й насправді автономне самоврядування. Такий розвиток призвів би до відродження органічної зв'язності українських життєсвітів, систематично руйнованих у двобої Левіафана і Бегемота, створення простору для процвітання різноманітних спільнот України без посередництва чужорідної і відчужувальної державної влади. По суті, це – вирощування вишневого саду, який оспівав Тарас Шевченко. Вишневий сад – це символ вкоріненого, мирного, плідного життя спільноти, знищення якого під залізною п'ятою Модерності так пронизливо змалював Антон Чехов. Ця альтернатива, напевно, дозволила б Україні прийняти своє розмаїття й установити правління на основі справжнього консенсусу, де політична влада була б інструментом для розвитку життя й служіння йому, а не для його контролю і придушення.

Але я сумніваюся в тому, чи можливе таке терапевтичне оновлення і чи доречне та своєчасне воно для континенту, що знову занурюється в нову епоху воєн між народами. Ті форми світового хаосу, які захопили Східну Європу, в останнє десятиліття показали себе безжальними по відношенню до будь-яких спроб створити умови, необхідні для життя, свободи та миру. «Криваві землі» продовжують розширюватися і поглиблюватися, створюючи середовище, в якому саме виживання вимагає тих форм державної мобілізації і соціальної мілітаризації, що виключають дбайливу роботу з відновлення життєсвітів та посадки садів. Здається, мрія про квітучу українську ризому несумісна з реаліями історичного моменту на наших землях.

І саме з цього сумніву проростає мій песимізм. Я не впевнений, що Життя – у будь-якій формі, гідній цього імені – зможе відродитися на наших змучених землях у найближчому майбутньому. «Дедалі менша Україна» може зменшуватись і далі – поки не залишиться нічого, окрім спогадів про те, що могло б бути, і гіркого усвідомлення того, що пішло не так.

Чи може Україна вийти за межі плюралізму за замовчуванням?

Лукан Вей

З часу здобуття незалежності 1991 року Україна потерпала від значної корупції, політичного застою та невдалих спроб реформ. У 1990-х роках її вважали однією з найкорумпованіших країн світу:[1] країну виснажували гіперінфляція й загальмовані реформи.[2] У той період темпи її економічного зростання були одними з найнижчих в усій Східній Європі. Частково таку дисфункційність спричиняли слабкі інституції, регіональні поділи та сильна Комуністична партія на сході країни, яка послідовно блокувала реформи.

Проте, як я доводив в інших роботах, у такої дисфункційності був своєрідний позитивний бік. Слабкі інституції та регіональні поділи сприяли демократичному плюралізмові в Україні. За умов того, що я називаю плюралізмом за замовчуванням, українським керівникам не вистачало спроможності встановити авторитарне правління: вони не могли тримати союзників у покорі, маніпулювати виборчим процесом, позбавляти опонентів ресурсів або насильницьки придушувати виступи опозиції. У 1990-х і 2000-х роках поділ між сходом і заходом також сприяв плюралізмові, даючи кожній стороні, коли вона опинялася поза владою, гасла для мобілізації прихильників. Значною мірою масова мобілізація в 1990-х і на початку XXI століття спиралася не так на потужне громадянське суспільство, як на регіональний поділ.

Однак російські вторгнення в Україну 2014 та 2022 років докорінно змінили політичний ландшафт, причому так, що це, здавалося б, повинно було підірвати плюралізм за замовчуванням і послабити колишні джерела українського плюралізму. По-перше, вторгнення істотно зменшило регіональні поділи, усунувши з політичного рівняння багатьох етнічних росіян і послабивши русофільські настрої на решті території країни. Вторгнення також зміцнили інституції, зокрема сприяли створенню значно сильнішої армії. Поєднання більшої єдності українців, потужніших державних інституцій і зовнішньої загрози, здавалося б, повинно було посилити небезпеку авторитаризму в Україні. Але поки що свідчення того, що демократія перебуває під серйозною загрозою, неоднозначні. Хоча через війну вибори відкладено, опозиція залишається активною, а суспільство продемонструвало здатність протистояти спробам Зеленського маніпулювати владою.

Плюралізм за замовчуванням в Україні, 1991-2022

У перші десятиліття незалежності в Україні був значний рівень демократії та плюралізму: п'ять змін найвищого керівництва країни, чотири з яких відбулися через вибори,[3] незмінно жваві незалежні медіа та неодноразові масові рухи за політичні зміни. У 1990, 1994, 2004 та 2014 роках масова мобілізація сприяла або негайним змінам національного керівництва (1990, 2004, 2014), або достроковим виборам і зміні керівництва (1994).

Такий плюралізм дивує. Величезна рента від розгалуженої газотранспортної мережі давала можновладцям ресурси, щоб підкуповувати потенційних ворогів і монополізувати політичний

1 https://www.transparency.org/en/cpi/1998 За даними Transparency International, 1998 року Україна належала до 20 відсотків найкорумпованіших країн світу.

2 J.S. Hellman, "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions," *World Politics* 50, no. 2 (1998): 203–34.

3 Вибори спричинили зміну національного керівництва 1994 року (від Кравчука до Кучми), 2004-го (від Кучми до Ющенка), 2010-го (від Ющенка до Януковича) та 2019-го (від Порошенка до Зеленського). У 2014 році зміна керівництва відбулася внаслідок рішення президента Януковича залишити країну, після чого президентом було обрано Петра Порошенка.

контроль.[4] Водночас «глибоке нехтування верховенством права» та «слабка й політизована система кримінального правосуддя» давали керівникам змогу порушувати кримінальні справи проти своїх супротивників.[5] Після розпаду СРСР Україна також успадкувала порівняно слабке громадянське суспільство й опозицію, що стикалася з «фундаментальною нерівністю в реальній політичній силі».[6]

Так звідки ж взялася демократія? Як я доводив в інших роботах, український плюралізм постав великою мірою із слабкості можновладців і з регіональних поділів.[7] Неодноразові зміни влади відбувалися не стільки тому, що у країні було особливо багато переконаних демократів[8] або особливо сильне громадянське суспільство, скільки через глибоку роз'єднаність олігархів і колишньої номенклатури та відсутність у них державної чи партійної організації, потрібної для централізації політичного контролю. Їхня взаємна недовіра була надто великою, щоб уможливити консолідацію авторитарного правління. Активісти й учасники протестів на місцях відігравали вирішальну роль. Але їхні єдність і запал зазвичай випливали не так із спільних демократичних цінностей, як із відданості конкурентним і поляризованим уявленням про націю.

Насамперед слабкість держави й відсутність міцних правлячих партій підривали спроби застосувати силу проти політичних опонентів і призводили до того, що колишні союзники президента нерідко переходили в опозицію, сприяючи політичному плюралізмові. По-перше, силовий апарат був доволі слабким. На початку 1990-х українські військові й силові структури вирізнялися низькою дисципліною та постійними заборгованостями із зарплат.[9] Багато офіцерів СБУ, колишнього КДБ, підтримували «нерозривні зв'язки» з Москвою, яка, як вважалося, зберігала «значний вплив» на українські силові структури, підриваючи централізований контроль Києва.[10] Водночас фінансова криза й інституційний розлад серйозно послаблювали контроль центру над державними підприємствами та місцевою владою.

Правлячі партії теж були слабкими. З часу незалежності тільки один президент, Віктор Янукович (2010-14), міг спертися на згуртовану й добре організовану партію.[11] Наприклад, перший президент України Леонід Кравчук прийшов до влади частково завдяки відмові від Комуністичної партії, яка на початку 1990-х перейшла в опозицію. Натомість президента підтримувала аморфна, регіонально строката й неідеологічна «партія влади», тобто мережа пристосуванських еліт, яка не мала формальної організації й трималася винятково на самозбереженні та «ідеї утримання влади».[12] Хоча багато людей залишилися тими самими, що й за радянських часів, ієрархічна організація еліти цілковито зникла. Державні службовці, як-от керівник Служби безпеки Євген Марчук, діяли як слабо пов'язані між собою «вільні

4 Balmaceda, Margarita. 2013. *The Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania*. Toronto: University of Toronto Press, pp.93-152.

5 Ryabinska, Natalya. 2011. "Media: The Media Market and Media Ownership in Post-Communist Ukraine Impact on Media Independence and Pluralism." *Problems of Post-Communism* 58, No. 6 (November/December)p. 5; http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2010

6 Kubicek, Paul. 2000. *Unbroken Ties: The State, Interest Associations, and Corporatism in Post-Soviet Ukraine*. Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 618.

7 Lucan Way, *Pluralism by Default: Weak Autocrats and the Rise of Competitive Politics* (Johns Hopkins 2015)

8 Mark Beissinger, 2013. "The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution." *American Political Science Review* 107 (August): 581–82.

9 Anderson, Julie, and Joseph Albini. 1999. "Ukraine's SBU and the New Oligarchy." *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 12, No. 3, p. 288); *Nezavisimost*' (11 August 1993: 3).

10 Anderson, Julie, and Joseph Albini. 1999. "Ukraine's SBU and the New Oligarchy." *International Journal of Intelligence and CounterIntelligence* 12, No. 3, pp. 286, 285.

11 Див. Way, *Pluralism by Default*, розділ 3.

12 Whitmore, Sarah. 2004. State Building in Ukraine: The Ukrainian Parliament, 1990-2003. London: RoutledgeCurzon, p. 32; Holovaty, Serhiy. 1993. "Ukraine: a View from Within." *Journal of Democracy* 4, No. 3: 110-13, p. 112.

агенти».[13] Згодом у президентів Леоніда Кучми, Віктора Ющенка й Петра Порошенка також не було сильних партій.[14]

Слабкість держави й партій сприяла плюралізмові. Зокрема, слабкість влади підривала спроби приборкати опозицію та встановити авторитарний контроль. Так, за розповіддю Кравчука в його спогадах, коли на початку січня 1994 року він наказав міністерствам безпеки, внутрішніх справ, оборони та прикордонним військам придушити парламент і відкласти вибори, вони просто відмовилися.[15] Силові структури були недофінансовані й деморалізовані; у членів уряду не було з Кравчуком організаційних або партійних зв'язків, а отже, й підстав ризикувати заради збереження його влади. Як наслідок, Кравчуку довелось провести вибори 1994 року, які він програв. Подібні події відбулися через чверть століття, 2018 року: після російського нападу на українські кораблі президент Порошенко запровадив воєнний стан, щоб відкласти майбутні президентські вибори. Однак, зокрема через опір власних союзників, йому довелось змінити закон і провести вибори за розкладом. На них він зазнав нищівної поразки від політичного новачка Володимира Зеленського. Крім того, слабкість партій підривала спроби консолідувати владу, заохочуючи відхід еліт. Так, президентам Кравчукові, Кучмі й Ющенкові кидали виклик колишні союзники (Юлія Тимошенко у випадку Ющенка) або підлеглі (Кучма у випадку Кравчука та Ющенко у випадку Кучми).

Регіональні розколи також були важливим джерелом плюралізму. На підставі ключових історичних та етномовних відмінностей Україну принаймні до 2014 року можна було приблизно поділити на три окремі регіони: захід, центр і схід. Вони охоплювали відмінні блоки політичних поглядів і стали надзвичайно привабливим політичним ресурсом для політиків та активістів, які прагнули мобілізувати підтримку. Опитування 1990-х і 2000-х років виявляли значні культурні відмінності між сходом і заходом України. Західні українці відзначали інші свята, більше підтримували Європейський Союз і НАТО та менше – Росію й СНД, ніж жителі сходу.[16] Нарешті, упродовж багатьох років центральна Україна була регіоном, що визначав, куди схиляться політичні терези країни. Перебуваючи під російським пануванням із XVII-XVIII століть, в центральній Україні не було галицького досвіду націоналістичної мобілізації, але українськомовні українці переважали тут більшою мірою, ніж на сході та півдні України.

Питання регіональних розколів викликає гострі суперечки в українознавчих дослідженнях, бо російські посадовці та інші ворожі сили використовували їх, щоб доводити, ніби Україна «несправжня» (начебто існує щось таке, як «справжня» нація). Хоча цей поділ аж ніяк не був незмінним, у перші десятиліття незалежності він домінував, бо давав політикам порівняно простий спосіб мобілізації прихильників, і лідерам було важко знехтувати цим. Справді, найстійкіші пострадянські українські партії спиралися на різко поляризовані регіональні бази, зокрема україноfільський Рух та русофільські Комуністична партія й Партія регіонів. Мало хто з політиків здобував владу, не ставши на один із боків, хоча дехто, як-от Кучма наприкінці 1990-х, переходив на інший бік. Зрештою, національні відмінності допомогли сформувати одні з найбільш регіонально поляризованих виборів у світі. Так, 2010 року Віктор Янукович отримав 77 відсотків голосів на сході – проти 8 відсотків у Галичині та 16 відсотків на заході

13 Bondarenko, Kost'. "Evgenii Marchuk: zhizneopisanie kandidata v ukrainskie De Golli. Chast' vtoraia." *ForUM*, 9 September 2004

14 На відміну від інших президентів, Янукович прийшов до влади 2010 року як перший «партійний президент» із прем'єр-міністром Миколою Азаровим від тієї самої партії, за якою стояли потужні, порівняно згуртовані й заможні регіональні інтереси.

15 Ці події докладно описано в мемуарах Кравчука (Kravchuk, Leonid. 2002. Maemo te, shcho maemo: Spohady i rozdumy. Kyiv, Ukraine: Stolittia, pp. 227-228).

16 Hesli, Vicki. 1995. "Public Support for the Devolution of Power in Ukraine: Regional Patterns." Europe-Asia Studies 47, No. 1 p. 106); Khmelko, Valeri, and Andrew Wilson. 1998. "Regionalism and Ethnic and Regional Cleavages in Ukraine." In Taras Kuzio, ed. *Contemporary Ukraine*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, pp. 69-70.

загалом.[17] Подібна поляризація електорату спостерігалася 1994 та 2004 років. Для порівняння: у Сполучених Штатах, які часто вважають глибоко розділеними, на президентських виборах 2008 року жоден провідний кандидат не отримав менш як 30 відсотків голосів у будь-якому штаті.

Регіональні поділи сприяли плюралізмові, допомагаючи мобілізувати виборців та учасників протестів проти чинної влади. До повномасштабного російського вторгнення влада регулярно переходила від політиків, що спиралися на русофільське населення, до тих, що мали підтримку українофільського, і навпаки. Так, 1994 року русофільський претендент Кучма переміг українофільського чинного президента Кравчука; 2004 року українофільський Ющенко переміг обраного Кучмою русофільського наступника Януковича; а 2010 року Янукович переміг Ющенка. Нарешті, хоча 2019 року регіональні поділи послабшали, у претендента Зеленського була більша підтримка на сході, ніж у чинного президента Порошенка, якого найбільше підтримували на заході.

Регіональні ідентичності також сприяли масовій мобілізації. У 1994 році шахтарі сходу України мобілізувалися проти Кравчука, домігшись дострокових виборів і спричинивши падіння його уряду в 1993-94 роках. Натомість українофільські верстви населення очолили зусилля з усунення Януковича і 2004-го, і 2014 року. По-перше, хоча опитування свідчать, що в учасників демонстрацій на підтримку Ющенка 2004 року була «слабка відданість демократичним цілям»,[18] переважна більшість протестувальників заявляла, що «хотіла бачити Україну українською, а не придатком Росії».[19] Українська мова підвищувала шанси участі в демонстраціях на 382 відсотки.[20] Регіональні ідентичності були важливі й під час протестів Євромайдану 2013-14 років. По всій країні непропорційно велика частка антиурядових протестів зосереджувалася на заході України.[21] У самому Києві переважна більшість протестувальників прибула із заходу або центру країни.[22]

Отже, у перші десятиліття незалежності український плюралізм значною мірою підтримували слабкість авторитарної влади й регіональні поділи.

Після вторгнення

Захоплення Криму Росією 2014 року, а особливо повномасштабне вторгнення 2022-го докорінно змінили український політичний ландшафт, потенційно підірвавши ключові джерела плюралізму в країні. По-перше, вторгнення послабили русофільські сили, які допомагали створювати збалансований електорат. Відокремлення Криму й Донбасу вивело з його складу 20 відсотків українських виборців із виразними русофільськими поглядами. Загалом вторгнення різко зменшили суспільну підтримку русофільських політичних сил і на сході, і на заході. Як видно з наведеного нижче графіка Київського міжнародного інституту соціології, ставлення українців до Росії різко погіршилося після захоплення Криму: позитивне ставлення знизилося приблизно із 75 відсотків у лютому 2014 року до менш як 40 відсотків у грудні того самого року. Після повномасштабного вторгнення 2022 року цей показник упав нижче п’яти відсотків.

З одного боку, таку зміну підтримки Росії можна вважати позитивною, оскільки вона усуває

17 Розраховано за даними cvk.com.ua.

18 Mark Beissinger, “The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution.” *American Political Science Review* 107 (August), pp. 575, 58).

19 Taras Kuzio 2010. “Nationalism, Identity and Civil Society in Ukraine: Understanding the Orange Revolution.” *Communist and Post-Communist Studies* 43, No. 3 (September), p. 292.

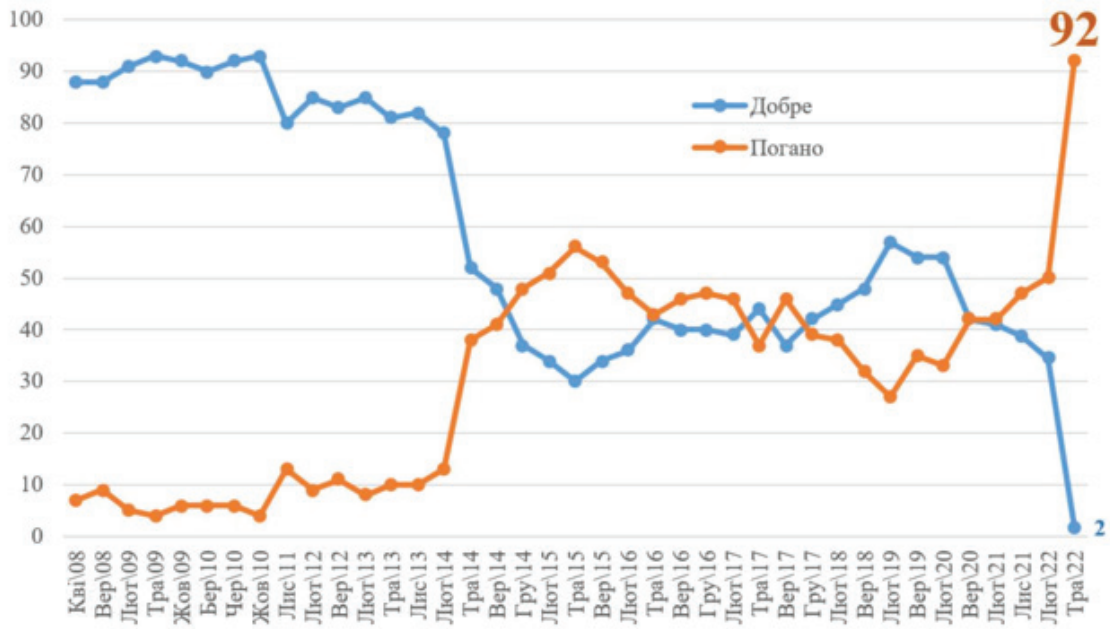
20 Lucan Way 2011. “National Identity and Authoritarianism: Belarus and Ukraine Compared.” In Paul D’Anieri, ed. *Social Mobilization in Ukraine*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.

21 “Статистика протестних подій Майдану: учасники, географія, насильство” (http://www.cedos.org.ua).

22 “Річниця Майдану – опитування громадської та експертної думки” (dif.org.ua).

підтримку русофільських політичних сил, які нерідко були вкрай авторитарними. Водночас більша національна єдність робить Україну вразливішою до традиційного націоналізму, який часто сприяв авторитаризмові, особливо під час війни. У перші десятиліття існування країни традиційні заклики до патріотизму часто її розділяли й тому не допомагали автократам здобувати суспільну підтримку. Однак більш єдина українська ідентичність, імовірно, дала українським керівникам змогу використовувати націоналізм, щоб гуртувати населення навколо спільної загрози, знеохочувати опозицію й виправдовувати репресії.

Ставлення українців до Росії, квітень 2008-го – травень 2022 року[23]

По-друге, російське вторгнення сприяло появі ефективнішої держави. Зокрема, антикорупційні ініціативи, започатковані після вторгнення 2014 року, разом із потребою України звертатися по допомогу до західних донорів заради виживання привели до помітного зменшення корупції.[24] Хоча корупція залишається важливою проблемою, країна вже не належить до найкорумпованіших у світі, як у 1990-х роках.[25] Крім того, збройні сили стали значно ефективнішими. На початку 2010-х військо було таке слабке, що не змогло відповісти на захоплення Криму Росією. Проте через три роки після повномасштабного вторгнення українська армія стала «безумовно найбільшою та найефективнішою бойовою силою Європи», що складалася із «загартованих у боях» військових.[26] В інших країнах, як-от Вірменії, ветерани війн були важливим джерелом авторитарних репресій. У поєднанні із зростанням національної єдності та загрозами самому існуванню нації така більша спроможність, здавалося б, створює серйозну небезпеку для української демократії.

Тож в якому стані перебуває українська демократія після таких глибоких змін політичного контексту? З одного боку, війна створила для неї серйозні проблеми. Україна вже понад три

23 Див. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1112&page=1

24 https://www.oecd.org/en/publications/2025/05/oecd-integrity-and-anti-corruption-review-of-ukraine_4d9e5ab7.html

25 За даними Transparency International, 1998 року Україна належала до 20 відсотків найкорумпованіших країн світу. Тепер вона перебуває приблизно посередині рейтингу країн, охоплених дослідженням Transparency International.

26 https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-growing-military-strength-is-an-underrated-factor-in-peace-talks/

роки живе в умовах воєнного стану й через війну змушена відкласти президентські вибори.[27] Крім того, постраждала свобода медіа. Після початку повномасштабного вторгнення три опозиційно налаштовані телеканали – «Еспресо», «5 канал» і «Прямий» – відключили від основної наземної телевізійної мережі,[28] бо вони відмовилися приєднатися до «Єдиних новин», які об'єднали всі новинні програми в одну цілодобову програму.[29]

Водночас важливі елементи плюралізму зберігаються. Усі три опозиційні канали продовжують працювати через супутник та інтернет, а повідомлення про корупцію й критика Зеленського широко представлені в медіа. Крім того, хоча після повномасштабного вторгнення було заборонено численні проросійські політичні сили, низка опозиційних партій продовжує діяти відкрито, зокрема «Європейська солідарність» на чолі із суперником Зеленського Петром Порошенком, «Батьківщина» та «Голос». Опозиційні політики відкрито критикують президента. Нарешті, сама правляча партія глибоко роздроблена. Значна кількість її представників відкрито перейшла в опозицію, а багато інших часто не з'являються на голосування. Через це партія Зеленського нерідко потребує підтримки опозиції для ухвалення законів і звертається по неї.[30]

Навіть під час війни масовий протест, як і раніше, залишається чинником української політики. У липні 2025 року, коли представники влади провели обшуки в офісах Національного антикорупційного бюро й намагалися позбавити його незалежних повноважень, тисячі активістів вийшли на вулиці Києва. Опитування свідчили, що протести підтримувала переважна більшість населення.[31] Тож, навіть попри жорстокі російські атаки, президенту Володимиру Зеленському довелось відступити. Крім того, хоча значна більшість українців схвалює діяльність Зеленського, тільки чверть вважає, що він має залишатися на посаді після війни.[32]

Отже, як і можна було очікувати, змінений політичний ландшафт України й війна з Росією частково підірвали демократію в країні. Проте плюралізм зберігається. Попри набагато серйознішу зовнішню загрозу самому існуванню, ніж та, з якою стикається її східний сусід, українська політична система анітрохи не нагадує російську диктатуру. Громадська думка й громадянське суспільство залишаються важливими противагами державній владі. Вторгнення та зростання національної єдності не підірвали готовності українців протистояти тим, хто перебуває при владі.

27 https://www.journalofdemocracy.org/online-exclusive/why-ukraines-elections-can-wait/
28 https://rsf.org/en/three-ukrainian-tv-news-channels-barred-digital-video-broadcasting-past-year
29 https://www.journalofdemocracy.org/online-exclusive/ukraines-information-warriors/
30 https://www.clingendael.org/sites/default/files/2023-09/work-in-progress.pdf pp. 19-20.
31 https://gradus.app/uk/open-reports/69-surveyed-ukrainians-support-protests/
32 https://kyivindependent.com/around-25-of-ukrainians-wants-zelensky-to-remain-president-after-war-poll-shows/

Розбите дзеркало світу в кризі

Володимир Іщенко, Вільний університет Берліна

Яка Україна?

Коли ми запитуємо, як Україна дійшла до нинішньої катастрофи, перше запитання має звучати так: про яку Україну ми говоримо?[1] Війну переживають докорінно по-різному. Для одних українців вона означала смерть, втрату майна, дому. Для інших – кар'єрні прориви, політичні проекти, що раптом стали здійсненними, або доступ до нових ресурсів і джерел доходу. Україна не становить і ніколи не становила єдиного суб'єкта: це мозаїка різноманітних доль, які дедалі більше розходяться.

Воєнна економіка породила своїх хижаків: посередників у постачанні зброї та гуманітарної допомоги, працівників органів причетних до мобілізації, які кладуть хабарі до кишені, корумпованих здобувачів ренти на найвищому урядовому рівні. Але це тільки найогидніші форми наживи. По обидва боки фронту люди скористалися новими можливостями для бізнесу й кар'єри. Дехто з тих, хто залишився на окупованих територіях, обійняв посади, звільнені тими, хто втік. Такі постаті, як Віктор Медведчук, втрачаючи статки в Україні, могли знайти нові інтереси в російській нерухомості, металургії Донбасу, сибірській нафті (Титов, 2023). Водночас чимало людей піднялися способами, легітимнішими в очах західних еліт: увійшли в політику, здобули публічну впізнаваність, культурний та академічний авторитет удома й за кордоном. Саме становище «українського голосу» в західних медіа та інституціях перетворилося на спосіб кар'єрного сходження (Ishchenko, 2022a), відіграючи роль, подібну до кубинських, венесуельських чи іранських «голосів», зазвичай вихідців із привілейованих груп.

Парадоксально, але навіть посеред руйнування впливові частини української та західної громадськості засвоїли оптимістичний дискурс. Провідні коментатори вихваляли воєнну Україну як демократичнішу, ніж будь-коли, і навіть економічно успішну (Cooper, 2024; Gumenyuk, 2022; Onuch & Way, 2024). Вони чомусь не помічали, що більша частина державного бюджету стала цілком залежною від західних коштів, а придушення опозиції та інакодумства, хоч і не дивує під час війни, становить проблему для демократії, а не ознаку її життєздатності. Ще 2025 року деякі захоплені західні ліві повідомляли, що Збройні сили України спираються «на всенародну боротьбу, причому армія складається із звичайних робітників, профспілковців, студентів, ЛГБТК-людей і добровольців, які борються за свої громади» (Lanson & Le Tréhondat, 2025), водночас демонстративно заплющуючи очі на реалії «бусифікації» (жорстокого примусового призову на вулицях), масові масштаби ухилення від мобілізації та рекордний рівень дезертирства. Іронія в тому, що в 1930-х роках багато відомих західних лівих інтелектуалів здійснювали паломництва до сталінського СРСР, оспівуючи здобутки революції та відвертаючись від голоду й терору (Furet, 2000). Їхні нинішні наступники, які аплодують воєнній Україні, не можуть навіть виправдатися обмеженим доступом до фактів. Реалії української економіки, держави, суспільства й армії широко задокументовані та вільно доступні в інтернеті. Не вистачає не інформації, а готовності бачити: це сліпота, яку вже не нав'язує цензура, а яку обирають в ім'я «солідарності» – солідарності з тими, хто відповідає їхнім ідеологічним фантазіям, а не з тими, хто страждає найбільше.

Тим часом багато українських (і не тільки) інтелектуалів вітали війну як епохальний шанс для «дерусифікації» та «деколонізації», довгоочікувану мить, коли можна перетворити Україну за власним образом і подобою. Як захоплено писав один український письменник в есеї

1 Роботу над цією статтею підтримав Фонд Ейнштейна.

«Країна нашої мрії»:

> З дня в день здійснюється те, про що ми мріяли роками… Ми платимо страшну ціну, але взамін отримуємо фантастичні речі – ті, про які раніше думалося в контексті «не за мого життя»… Наприклад, дерусифікація міст і публічного простору. (Любка, 2022).

Для багатьох у цих колах війна постала не катастрофою, а безпрецедентною можливістю. Як висловився полеміст Михайло Дубинянський, такі бачення можливі тільки тому, що «жахливу ціну платить хтось інший» (Дубинянський, 2023) – мільйони людей, які втратили життя, здоров'я, близьких або домівки.

Ця динаміка не обмежується елітами. Багато біженців знайшли можливості за кордоном, особливо для своїх дітей. Власники житла в українських містах отримали несподівані прибутки, здаючи квартири переміщеним родинам. Серед руїн виросли місцеві економіки виживання й наживи. Війна зруйнувала життя, але й відкрила шляхи, яких інакше ніколи не виникло б.

Сьогодні Україна нагадує розбиту призму: кожен уламок заломлює ту саму катастрофу в інший колір. Одні бачать кров і руїни; інші – можливості. Для одних початок мирних переговорів відкрив простір надії; для інших – спричинив істеричні звинувачення в капітуляції. Дехто вже кілька років в армії й не може дочекатися демобілізації. Дехто ховається від бусифікації або чинить їй опір. Дехто радше вбив би працівника територіального центру комплектування, ніж пішов на передову. Війна тільки загострила як ніколи запитання: *хто виграє, а хто заплатить найвищу ціну*?

Відповідь на це запитання не визначається спільно в якомусь акті колективного «самовизначення». Війна не тільки породила розбіжні інтереси серед українців, а й поглибила нерівність їхніх політичних можливостей обстоювати ці інтереси. Ті, кого війна наділила впливом, зазвичай були привілейованішими, заможнішими, освіченішими, організованішими, уже близькими до еліт в Україні та на Заході й пов'язаними з ними. Ті, кого вона відтіснила на узбіччя, зазвичай належали до підлеглих класів, були біднішими, менш освіченими й атомізованими. Ще до війни вони мали найменше засобів для захисту своїх інтересів, а тепер мають іще менше.

Усе мало закінчитися інакше. Багато хто, зокрема деякі цитовані вище автори, бачив у війні завершення тривалого історичного процесу національної консолідації: не роздроблення й розпорошення, а творення єдності, яка нарешті раз і назавжди визначить, що таке Україна і хто такі українці у відносинах із Росією, Заходом та рештою світу. Від війни очікували закріплення фундаментальних спільних інтересів нації, яка десятиліттями або навіть ціле століття не могла погодитися, у чому ці інтереси полягають. Крім національної консолідації, вона мала завершити повну інтеграцію України в міжнародний порядок, організований західними елітами, – у саму «цивілізацію», – забезпечити вступ до клубу найрозвиненіших і найбагатших націй та залишити позаду те, що ідеологи й бенефіціари цього порядку подавали як обтяжливу спадщину Радянського Союзу: нібито тупиковий шлях страждань і самообману, спершу нав'язаний кровожерними фанатиками, а згодом занапащений лицемірними бюрократами. До того ж Україна, яка бореться й перемагає, мала стати щитом «демократичного світу» проти авторитарної загрози, а отже, підтвердити весь наратив після 1989 року про тріумф ліберального капіталізму, забезпечивши вдома та на міжнародній арені вкрай потрібне підживлення легітимності західних еліт, які заявляли, що стоять на правильному боці історії. Отже, від війни очікували не тільки завершення українського націєтворення, а й того, що вона вдихне нове життя в західне, насамперед американське, глобальне лідерство. Війна мала об'єднати не просто націю, а «цивілізацію», згуртувавши «вільний світ» навколо власного ідеалізованого образу у годину найсуворішого випробування.

Що очевиднішою стає прірва між очікуваннями й реальністю, то гострішою стає потреба

її пояснити. Одні просто видаватимуть поразку за перемогу за допомогою дедалі незграбніших розумових викрутасів («збереження незалежності України» через небувалу залежність від іноземної допомоги тощо). Інші шукатимуть самовиправдання, або перекладаючи провину за помилки, невдачі чи навіть «зраду» – на цинізм Трампа, некомпетентність і корупцію українських еліт, нерішучість європейських лідерів, безсилля російської опозиції, – або посилаючись на «об'єктивні обставини», які нібито наперед визначили катастрофічний результат, наприклад, на саме співвідношення сил на користь Володимира Путіна та інших противників порядку під проводом США, не запитуючи, як виникла ця нерівновага і чому перші виявилися настільки спроможнішими мобілізувати свої ресурси для боротьби, ніж другі.

Але зростає й запит на перегляд самих панівних наративів – про Україну й Росію, Радянський Союз і пострадянські перетворення, Захід і його глобальну роль, – які сформували нездійснені очікування всього періоду після закінчення холодної війни для країни, регіону та світу. Ці ідеологічні наративи приховували політичні процеси, пов'язані з інтересами, що стосувалися всіх нас, – процеси, у які всі ми по-різному вкладалися індивідуальними й колективними діями, але які непропорційно служили вузьким інтересам небагатьох і спрямовували події прямо протилежно обіцянкам, проданим стільком людям, зокрема в Україні. Дедалі нагальнішими стають нещадна критика цих збанкрутілих парадигм і розроблення альтернатив, здатних краще пояснити, що відбувалося, та допомогти зрозуміти, що буде далі. Саме цьому прагне посприяти цей есей.

Вихідний пункт – не нездійснена обіцянка єдності й інтеграції, а фактична реальність тривалої національної, регіональної та глобальної дезінтеграції. Завдання полягає в окресленні альтернативного цілісного наративу про Україну та пострадянські країни загалом: не як аномалію, а як нинішню норму, ба більше – як авангард світу в кризі. Аргумент цієї статті полягає в тому, що українська катастрофа передусім стала продуктом і чинником подвійної кризи: кризи революції та кризи гегемонії. З одного боку – виродження радянської революції, яка побудувала сучасну Україну, та її відцентровий розпад, який визначив головні лінії пострадянського класового конфлікту, що розірвав Україну. З іншого – паралельний і водночас взаємопов'язаний занепад міжнародного порядку з центром у США, на який переважна частина українських еліт фатально поставила майбутнє країни. Його привабливість спиралася на гегемонний проект «демократичного капіталізму», який обіцяв і частково забезпечував (насамперед на Заході після Другої світової війни) соціальну й політичну інтеграцію більшості та висхідну мобільність «достойних», а втрата довіри до цих обіцянок визначила панівний наратив епохи після холодної війни. Через взаємозв'язок цих двох криз – кризи буржуазної гегемонії та кризи соціальної революції, яка мала її подолати, але натомість уможливила, – українці опинилися серед ключових діячів як творення, так і руйнування цього порядку. За трагічною іронією, що відчайдушніше вони намагалися до нього увійти – демонтуючи спадщину тієї самої революції, яка глибоко сформувала «цивілізацію», до якої вони прагнули долучитися, – то швидше розпадався сам цей порядок. Українська катастрофа водночас віддзеркалювала світову кризу й прискорювала її.

Щоб зрозуміти, як ми сюди дійшли й що може чекати попереду, слід почати там, де почалася сама сучасна Україна, – з революції.

Україна, яку побудувала революція

Палкі дискусії про Радянський Союз ніколи не стосувалися тільки стійкості, ефективності, прогресивності чи репресивності його ладу. Вони завжди містили явне або приховане порівняння з капіталізмом – системою, яку радянська революція прагнула замінити. І так само, як із десятиліття в десятиліття змінювалося сприйняття Радянського Союзу – а «переможцем»

у цьому порівнянні виявлявся то один, то інший бік, – змінювалося й відносне становище капіталізму як його суперника. Наслідки радянської революції сприймали докорінно по-різному: у 1920-х, на тлі загострення політичної кризи в Європі й піднесення фашистської контрреволюції; у 1950-х, на вершині міжнародної могутності й престижу СРСР; у 1990-х, після радянського краху, серед поширених сумнівів, чи не були марними всі праця, страждання й кров; і знову сьогодні, у 2020-х, коли дедалі очевидніша криза глобального порядку, який мав уособлювати тріумф капіталізму. Тлумачення радянської революції змінювалися, тому що змінювався сам світ разом із революцією, яка колись допомогла його створити і чия спадщина досі його формує.

З погляду «кінця історії» 1990-х років суперництво здавалося остаточно розв'язаним: ліберальна демократія мала замінити однопартійне правління; добробут мав постати з ефективних ринків, що мали б замінити дисфункціональну планову економіку; суверенні національні держави мали вийти з тіні Москви й посісти гідне місце в «цивілізованому світі». Звісно, мало хто уявляв, що цього можна досягти за одну ніч, тому кожну невдачу перекласифіковували й виправдовували. Якщо ліберальні інституції не створювали демократії, це пояснювали не їхніми внутрішніми вадами й суперечностями, а тим, що вони залишалися формальними «фасадами» над укоріненим неформальним авторитаризмом. Якщо капіталізм приносив бідність, а не добробут, то тому, що це був не «правильний», а «кумівський» капіталізм. Якщо пострадянський націоналізм приводив не до сильніших держав, а до демодернізаційного етнічного примордіалізму, це подавали як «природний» рефлекс давніх образ на панування росіян та інших привілейованих етнічних груп, тільки тонко замасковане радянським інтернаціоналізмом. Отже, те, що поступ до «цивілізації» застопорився, пояснювали вадами, які можна виправити, а не вважали неминучим наслідком самого радянського краху.

Сьогодні банкрутство ліберальної телеології очевидніше, ніж будь-коли. Пострадянські суспільства не просувалися до обіцяного горизонту – навіть повільно й з перебоями; натомість їх зносило, хоч і з поодинокими розворотами, загалом у протилежний бік. Ще суттєвіше те, що самі спроби «повернутися на магістральний шлях цивілізації» допомогли зруйнувати саме ті умови, які спочатку зробили цей шлях привабливим. Принаймні в історично обмежений період – кілька десятиліть після Другої світової війни – і в географічно обмеженому колі країн, передусім на «Заході», «демократичний капіталізм» забезпечував справжнє економічне піднесення значних частин робітничого класу, залучаючи їх до нових «середніх класів» та політично інтегруючи в буржуазну державу й громадянське суспільство. Цей гегемонний розвиток у межах американоцентричного порядку – зростання політичної єдності, організованості й свідомості панівного класу, що дозволило йому відмовлятися від короткострокових і вузькогрупових інтересів на користь компромісу з підлеглими класами, – ніколи не був просто внутрішньою властивістю самого капіталізму, формації, яка фундаментально спирається на високу нерівність та експлуатацію. Він став продуктом діалектичного взаємозв'язку капіталізму із загрозою соціальної революції, насамперед радянської. На вершині своєї могутності, особливо після поразки фашизму, Радянський Союз становив переконливий контргегемонний полюс світового масштабу, обґрунтовано претендуючи на політичне лідерство на шляху до принципово прогресивнішого ладу для підлеглих класів у всьому світі. Поширення соціальної революції створювало для панівного класу екзистенційну загрозу масової експропріації, змушуючи капіталізм реформуватися в прогресивному напрямку. Саме цю динаміку Антоніо Грамші, як відомо, описав як «пасивну революцію» – таку, за допомогою якої панівний клас запобігає соціальній революції, поступаючись підлеглим класам частковими реформами, але зберігаючи й розширюючи власну владу. Її фордистський варіант у XX столітті визначався передусім конкуренцією з радянським контргегемонним полюсом (De Smet, 2016, pp. 55–59; Gramsci, 1971, pp. 114, 120, 282, 314–315; Ishchenko & Zhuravlev, forthcoming). Держави за-

гального добробуту, розширене виборче право, соціальні права, поступ до гендерної рівності – усе це несло відбиток радянського виклику. Поки СРСР пропонував альтернативу, яку вважали життєздатною й бажаною, капіталізм залишався динамічним та інклюзивним. Коли радянська революція почала вироджуватися, а потім зазнала краху, а разом із нею зникла будь-яка правдоподібна загроза соціальної революції, стримувань неоліберального відкату ставало дедалі менше. За інерцією західні демократії ще могли спокушати середні класи на периферії обіцянкою інтеграції у світову еліту. Але основи цієї обіцянки вже руйнувалися. Саме той «правильний» капіталізм, до якого колись прагнули долучитися багато (колишніх) радянських громадян, розмивався: нерівність зростала, держави добробуту вихолощувалися політикою жорсткої економії, а політика сповзала до поляризації, популістських бунтів і посилення авторитарних тенденцій навіть у «консолідованих» західних демократіях.

Радянська революція була водночас антагоністом капіталізму та його корективом. Вона не побудувала комунізму, але, прагнучи до нього, глибоко перетворила країну, регіон і світ. Радянські революційні й модернізаційні успіхи не скасовують терору, голодів та етнічних депортацій сталінської доби, ані виснажливого бюрократичного деспотизму пізнього радянського періоду. Однак звична постановка питання – чи «виправдовували» радянські здобутки насильство – хибна інтелектуально, політично й морально. Тут не йшлося про «вільний вибір» між однаково можливими, «виправданими» й «невиправданими» варіантами. Це ретроспективне засудження виходить із припущення, що «нормальне життя» за капіталістичного ладу було не тільки єдиною припустимою альтернативою, а й узагалі можливим для більшості без соціально-революційного виклику. Ця хибна передумова розсипається на наших очах. Питання «ціни» радянської революції порушують не для захисту людських життів від невиправданого насильства, а для дискредитації самої ідеї соціальної революції – раціонального й радикального суспільного перетворення в інтересах підлеглих класів через їхню свідому та організовану колективну дію, – яка загрожувала інтересам панівного класу значно більше, ніж ображала його сумління. Ніби ще вищу людську «ціну» не сплачують сьогодні у світі, де можливість соціальної революції усунута.

Гірка іронія полягає в тому, що роки після радянського краху, кульмінацією яких стала російсько-українська війна, не породили принципової відрази до політичного насильства. Навпаки, таке насильство нормалізувалося в публічній сфері. Навіть учорашні радянські дисиденти, сучасні правозахисники й ліберали з дивовижною легкістю знаходять причини виправдати – або принаймні не помічати – «прикрі ексцеси» реалій України після Євромайдану, які ще більше радикалізувалися під час повномасштабної війни: захоплення чоловіків на вулицях, тисячі переслідуваних за політично мотивованими статтями, тюремні строки за «вподобайки» в соцмережах та приватні розмови, політику етнічної асиміляції, релігійні переслідування, придушення опозиційних партій і заклики до безумовної дискримінації та колективного покарання цілих соціальних груп.[2] Усе це стає терпимим – і переважно розумним у їхніх очах, – аби лише здійснювалося не в ім'я соціальної революції, а в ім'я певного національного проекту для України та дедалі ілюзорнішої обіцянки інтеграції в «цивілізацію»: прагнень, від самого початку відкрито спрямованих на руйнування всього, що побудувала революція.

Демографія допомагає виміряти це лицемірство: попри Голодомор, Великий терор, Другу світову війну та їхні відкладені демографічні наслідки, населення радянської України досягло приблизно 52 мільйонів 1991 року – найвищої точки модернізаційної траєкторії. Натомість останній медіанний прогноз ООН указує на зниження українського населення до приблизно 15 мільйонів до 2100 року (навіть за надмірно оптимістичного припущення, що війна мала

2 Систематичні дослідження цього масштабного, але широко ігнорованого або активно заперечуваного виміру воєнної соціальної реальності України залишаються нечисленними. Посилання на конкретні випадки див. у Marcetic (2023); Ishchenko & Korotaev (2025); Kasianov (2026).

закінчитися до 2025 року)[3] – екзистенційну загрозу майбутньому України. Важливо, що війна не започаткувала цього спаду, а різко прискорила його, поглибивши демографічні тенденції масової еміграції, обвалу народжуваності та смертності, яким можна було запобігти. Вони вже визначали пострадянські десятиліття, коли «національне відродження» ішло пліч-о-пліч із старінням, зубожінням і деіндустріалізацією суспільства в дедалі вужчих кордонах. Тому запитання, яке риторика «ціни» намагається монополізувати через знецінення радянських здобутків, повертається з більшою гостротою: що могло б політично або морально «виправдати» проект національного будівництва, який зрештою підриває здатність до самовідтворення саме того суспільства, чия національна ідентичність нібито поставлена на карту в цій війні?

Особливу жорстокість боротьби XX століття на українських землях визначало те, що Україна була критично важливою територією соціальної революції: осердям промислової бази, на яку спирався радянський соціалізм, житницею, без якої контрреволюція могла перемогти, і середовищем культурних та наукових інновацій. У цій боротьбі українці становили невіддільну частину сили, яка змінила світ, і водночас побудували основи власних сучасних економіки, держави, культури й суспільства. Щоб цілком викорінити ці основи, не вистачило тридцяти п'яти років пострадянської кризи, компрадорських реформ і воєнного катаклізму, а їхня спадщина досі формує матеріальну реальність і свідомість українців. Поза західними регіонами більшість українців (за межами вузьких, переважно інтелектуальних кіл) перейшла від домодерних локальних ідентичностей до сучасної української етнонаціональної ідентичності саме в межах Радянського Союзу. Для багатьох українців, особливо в пізній радянський період, ця ідентичність цілком поєднувалася з переходом на російську – не як мову гноблення, а як мову висхідної мобільності та соціального піднесення. Більшовики не «вигадали» Україну. Навіть можливо, що без конкуренції з короткочасним проектом Української Народної Республіки поміркованих соціалістів і буржуазних націоналістів під час громадянської війни вони взагалі не заснували б окрему Українську Радянську Соціалістичну Республіку. Але переважна більшість українців стала сучасною нацією в радянській революції та через неї – навіть якщо це національне бачення радянської України зазвичай не визнавали, тривалий час зневажали, а тепер його стирають номінальні українські націоналісти. Іронія в тому, що ті, хто претендував на право говорити від імені нації, часто були ворогами її реального історичного розвитку, тоді як саму націю побудували ті, хто боровся не за національно-партикуляристський, а за соціально-універсальний проект.

Радянський державний соціалізм «програв» лише в порівняльному змаганні з капіталізмом, який певний час начебто давав більше, поки сам не став дедалі менш здатним на це. Це повертає нас до запитання «яка Україна», але в іншій площині. Етнонаціоналістичне відкидання радянської України – як не «справді» української, «русифікованої», позбавленої незалежності від Росії – могло б бути виправданим, принаймні на власних умовах, якби на руїнах радянської спадщини справді побудували сильнішу, заможнішу, розвиненішу Україну. Але хіба не сталося прямо протилежне? Радянська Україна становила невіддільну частину боротьби, яка створила світ, де таке взагалі могло здаватися правдоподібним. Поразка цієї боротьби разом із крахом радянської України підірвала самі основи такої можливості.

Пострадянські розломи

Для України те, що настало після 1991 року, було не переходом до нової прогресивної чи навіть стабільної формації, а затяжною й дедалі гострішою соціально-політичною кризою.

3 Організація Об'єднаних Націй. World Population Prospects 2024, https://population.un.org/wpp/graphs?loc=804&type=Probabilistic%20Projections&category=Population&subcategory=1_Total%20Population.

Криза почалася задовго до розпаду СРСР й української незалежності та не закінчилася попри заяви про національну консолідацію, нібито досягнуту через низку націєтворчих «майданних» революцій (1990, 2004, 2014) та опір спробі Росії підкорити Україну. Мільйони українців в анексованому Криму й відокремленому Донбасі з 2014 року, у південних регіонах, швидко окупованих Росією 2022 року, а також ті, хто втік до Росії з 2014 року й після 2022-го, і ще більша кількість біженців у ЄС (багатьох із яких дедалі глибше поглинає облаштування нового життя за кордоном) зазвичай випадають із телеологічних наративів націєтворення. Ці наративи зазвичай спираються на опитування, які майже завжди виключали значну й дедалі більшу частку українських громадян поза підконтрольною уряду територією і які тепер охоплюють тільки приблизно дві третини населення, що, за оцінками, проживало в Україні на початку війни,[4] – не кажучи про зовсім не незначну меншість респондентів, які не погоджуються з «національним консенсусом» навіть із найчутливіших питань (наприклад, хто винен у війні) (Ishchenko, 2023a, pp. 272–273).

До того ж будь-яка «єдність», що виникла 2022 року, виявилася короткочасною: розбіжності щодо вживання російської мови, примусового призову, корупції та умов миру знову з'явилися в публічній сфері, соцмережах і приватних розмовах (Artiukh & Fedirko, 2025; Gorbach, 2026; Ishchenko & Korotaev, 2025; Korotaev & Ishchenko, 2025). Консолідацію можна назвати «національною» тільки тією мірою, якою вона виключає дедалі більше українців із самої нації. Це не заперечує, що певні групи з часом стали згуртованішими й у роки війни не втрачали мобілізаційного запалу. Проте ця консолідація меншості – значної, але все ж меншості – відбувалася паралельно з неухильною втратою дедалі більшої кількості українців за межами дедалі вужчих кордонів України та з відчуженням багатьох із тих, хто залишився в цих кордонах. З погляду історичного періоду після 1991 року та кордонів, які ми успадкували від радянської України, у пострадянські роки відбувалася безперервна дезінтеграція, і на місці втраченого так і не постав жоден цілісний новий порядок. Ця тенденція до роздроблення й поляризації відновлювалася після кожного крихкого моменту ейфоричної консолідації, який ненадовго об'єднував одних українців, але зрештою залишав іще більше за новими межами: після референдуму про незалежність 1991 року, після майданів 2004 і 2014 років, після обрання Зеленського 2019 року, а зрештою – і після повномасштабного вторгнення. Ця мінлива, конфліктна, але в кінцевому підсумку дезінтеграційна динаміка була «нормою» українського суспільства й політики, яку часто помилково приймали за їхній «демократичний» характер у порівнянні з авторитарною стабільністю багатьох пострадянських сусідів.

Проте ця пострадянська фрагментація не була ані наперед визначеною, ані «автоматичним» проявом нібито давніх розбіжностей, укорінених в етнокультурних практиках та ідентичностях: незалежно від того, чи вважати їх «нормальним» різноманіттям, яке слід визнавати заради миру й плюралізму в Україні, чи тягарем «постколоніальної» спадщини російського панування, який слід подолати заради розвитку. Ці розбіжності зазвичай пов'язували з мовою, церквою, політичною культурою чи історичною пам'яттю, часто підводили під сумнозвісний поділ «Схід/Захід» та ілюстрували регіональною поляризацією на електоральних картах. Ані відтворення, ані зміни цих етнокультурних практик та ідентичностей не можна пояснити ендогенно, хіба що визнати одні з них внутрішньо «природнішими» для українців, ніж інші, – тобто прийняти примордіалістську передумову, яку з протилежних боків поділяють українські етнонаціоналісти та прихильники концепції триєдиного російського народу. Пояснення слід шукати на зовсім іншому – соціально-політичному – рівні, тобто в тих соціально-політичних процесах, які активували й підживлювали одні культурні відмінності, водночас приглушуючи

4 Interfax-Ukraine. "There're 29 mln Ukrainians living in territory controlled by Ukraine, 4.3 mln in EU countries - Institute of Demography chief," 20.07.2026. https://en.interfax.com.ua/news/general/1186657.html.

інші, і саме через які усталеною траєкторією пострадянського періоду стала фрагментація, а не консолідація.

Крім того, цю дезінтеграційну динаміку неможливо зрозуміти тільки в національних рамках. Обидва типові культуралістські наративи про Україну – про «розділену країну» та про успішне націєтворення, яке поступово долає спадщину російського панування, – припускають, що пострадянська соціально-політична динаміка передусім стала наслідком певної особливості української чи російської історії та може бути зрозумілою у відриві від ширшої світової динаміки. Але глибинна криза, яка привела Україну до катастрофи, була глобальною. Аналізувати її так, ніби її витоки лежали передусім в етнокультурних розбіжностях чи історичних відносинах України й Росії, означає залишатися в пастці саме тих збанкрутілих парадигм, які необхідно подолати. Натомість потрібне цілісне пояснення, здатне помістити процеси в Україні, Росії, відносини між ними та світову кризу в єдину узгоджену теоретичну рамку – не тому, що Україна та ширший пострадянський регіон просто віддзеркалювали глобальні тенденції, а тому, що саме тут криза проявилася раніше й зайшла далі, і тим самим глибоко позначилася на всьому світі.

Концепція подвійної кризи революції та гегемонії закладає підвалини такої рамки.[5] Вона вкорінює аналіз пострадянської дезінтеграції в політичній фрагментації, дезорганізації та втраті зв'язності фундаментальних соціальних груп – класів – у самому процесі виродження й розпаду СРСР та пов'язує цю динаміку з перетворенням глобального капіталізму, замість трактувати її як провінційну аномалію. Поняття, яке поєднує обидва виміри цієї подвійної кризи й дедалі ширше входить в обіг останніми роками, – політичний капіталізм.

Політичний капіталізм указує водночас на глобальний процес політико-економічної конвергенції, що повільно розгортається з 1970-х років, і на перехід від благотворного кола контргегемонної революції та гегемонного капіталізму до взаємопосиленої кризи обох. З одного боку цієї конвергенції стоїть західна траєкторія: ерозія «демократичного капіталізму» – конфігурації, що тривала приблизно три десятиліття після Другої світової війни, коли винятково високі темпи зростання під час «довгого буму» підтримували гегемонну політику з позитивною сумою та безпрецедентну інтеграцію робітничого класу в буржуазну державу (Riley & Brenner, 2025). За умов тривалої стагнації та зниження віддачі від продуктивних інвестицій ця конфігурація поступилася іншій, рушієм якої стало не промислове зростання, а політично маніпульовані ціни активів. У ній різні фракції капіталу та самі працівники дедалі частіше звертаються до держави, щоб отримувати ресурси в конкуренції з нульовою сумою, яка роздроблює і панівний, і робітничий класи, вихолощує ліберально-демократичні інституції та заповнює вакуум технократією, ідентитарним популізмом і дедалі сильнішими авторитарними тенденціями, тоді як опортуністичні еліти продовжують перекачувати багатство знизу вгору.

З іншого боку стоїть траєкторія режимів, народжених соціальними революціями XX століття й зазвичай очолюваних комуністичними партіями Глобального Півдня (парадигматичний приклад – Китай), – режимів, які перестали бути частиною глобальної альтернативи капіталізму, але успішно модернізували свої суспільства й у цьому процесі перетворилися на управлінців національного капіталізму (Milanović, 2019). Тут влада суверенної держави, автономної від капіталістичного класу, що формується, і керованої технократично ефективною бюрократією, запропонувала порівняно ефективну модель розвитку, яка використала глобальні можливості, відкриті політико-капіталістичним поворотом на Заході, хоча її й підривали повсюдна корупція та відсутність верховенства права.

Обидва ці зрушення – на Заході та Глобальному Півдні – стали можливими передусім зав-

5 Цю теоретичну рамку найсистематичніше окреслено в Ishchenko & Zhuravlev (forthcoming). Серед раніших опублікованих праць, що містять деякі найважливіші концептуальні елементи, – Ishchenko (2024a) та Ishchenko & Kalb (2026).

дяки виродженню радянської революції, яке демонтувало глобальний контргегемонний полюс і усунуло загрозу соціальної революції, перед якою буржуазія мусила консолідуватися, розширювати свою політичну організацію та інтегрувати підлеглі класи через власний гегемонний апарат. Контргегемонний полюс почав розпадатися в глобальному масштабі, починаючи з радянсько-китайського розколу й розривів 1968 року – вторгнення до Чехословаччини, піднесення нових лівих, єврокомуністичного дрейфу – і водночас розкладався зсередини через патримоніальну фрагментацію пізньорадянської еліти та інституційне й ідеологічне закостеніння самої Комуністичної партії. Тож пострадянська дезінтеграція не була екзотичним відхиленням від глобальної норми, а структурно продовжувала перетворення, яке змінювало капіталізм усюди. Ба більше, вона була одним із його ключових рушіїв, авангардом глобальної фрагментації.

Саме тому пострадянський політичний капіталізм набув особливо хижацької форми, розвинувшись безпосередньо з відцентрового розпаду контргегемонного апарату Комуністичної партії – головної політичної структури, яка інтегрувала й модернізувала радянське суспільство, – і не залишивши жодної організованої суспільної сили знизу, здатної стримати панівних хижаків. Відтак величезний капітал, накопичений державою, привласнили політичні капіталісти: панівна фракція пострадянського правлячого класу, що формувався (включно із славнозвісними «олігархами», але не обмежуючись ними), чия конкурентна перевага випливала не з технологічних інновацій чи надексплуатації робочої сили, а з вибіркових державних пільг, часто здобутих через «корупцію», використання законодавчих прогалин і патронажних мереж (Ishchenko, 2022b, 2024a). Типовий спосіб діяльності пострадянських політичних капіталістів був короткостроковим та опортуністичним: вилучення ренти, виведення капіталу в офшори й згортання інвестицій удома (Dzarasov, 2013) – модель, яка в доведеному до кінця вигляді веде до соціально-політичної дезінтеграції. У найкращому разі вона могла запропонувати стабільність стагнації, яку не варто недооцінювати та яку цінували значні частини пострадянського робітничого класу, особливо у важкій промисловості й державному секторі, чиє забезпечення залежало від патерналістських домовленостей із роботодавцями (Gorbach, 2024).

Проте українським політичним капіталістам незмінно вдавалося перешкоджати встановленню стабільного правління, примусово організованого згори авторитарними лідерами. У більшості інших пострадянських країн такі лідери зрештою спромоглися забезпечувати довгострокові інтереси панівного класу через поєднання примусу, корупції й патронажу. Грамші використовував термін «цезаризм» для опису автономної третьої сили, яка стабілізує суспільство, розірване настільки, що країна рухається до катастрофи, зміщуючи баланс на користь того чи іншого класу (Gramsci, 1971, pp. 219–222).[6] Однак жодному потенційному кандидату на роль українського «Цезаря» – Кучмі, Януковичу, Порошенку чи навіть Зеленському (принаймні досі) – не вдалося консолідувати владу й зміцнити суверенну державу, навіть за сприятливих обставин зовнішньої загрози й війни. Причина може критися в парадоксі радянської революції в Україні – водночас одному з її модернізаційних здобутків та одній із її невдач. Радянська Україна побудувала потужні економічні центри на півдні й сході країни – Дніпропетровськ, Донецьк, Харків, Запоріжжя, – але не зміцнила політичного центру в Києві (Kibita, 2024). Ця проблема відтворювалася впродовж років пострадянської України, даючи фракціям політичних капіталістів, які привласнили радянську спадщину, опору в протистоянні з недостатньо сильною центральною владою. Чи розв'язала її війна, перетворивши політико-економічну географію України в найжорстокіший спосіб, ще належить з'ясувати.

Ця динаміка стала основою «регіонального» розколу України та його глибоких класових

6 Докладніше про застосування поняття цезаризму в пострадянському контексті див. Artiukh (2020); Ishchenko & Kalb (2026, pp. 149–150); Ishchenko & Zhuravlev (forthcoming).

і політичних асиметрій. «Західний» і «східний» табори України могли здаватися приблизно рівними на електоральних картах 2000-х років, але були принципово асиметричними щодо класових інтересів, які вони представляли, політичної організації цих інтересів та ступеня їхньої можливої гегемонної універсалізації – представлення не як вузькогрупових інтересів, а як спільних інтересів ширших соціальних груп. Систематичне недоінвестування усередині країни політичними капіталістами в Україні не давало їм спиратися на значний лояльний середній клас, інтегрований через вибірковий перерозподіл (Rosenfeld, 2021). Саме тому «східне» громадянське суспільство, яке мало б легітимувати правління українських політичних капіталістів та універсалізувати їхні інтереси, було значно слабшим (Ishchenko, 2023b). На практиці це були або організації, які існували радше на папері, ніж як громадянські об'єднання, або телевізійні експерти й інфлюенсери, пов'язані з олігархами грошима, а не якоюсь ідеологією. Саме ці меркантильні стосунки формували їхні прагматичні розрахунки, коли почалася повномасштабна війна: їхній вибір визначався не так якимось почуттям «ідентичності», як уникненням ризиків або навіть пошуком нових можливостей через перехід до протилежного політичного табору та перетворення на «більших католиків, ніж Папа» в демонстративному національно-патріотичному «наверненні» (Зубченко, 2022). А замість «бойового» крила цей табір мав Комуністичну партію України із старіючим членством та опортуністичним керівництвом, яка виявилася нездатною захистити навіть себе від репресій після Євромайдану (Ishchenko, 2023c).

«Східний» табір української політики, який часто оманливо називають «проросійським», експлуатував спадщину радянської України матеріально й символічно, але не міг побудувати на її основі або на основі якоїсь альтернативної традиції жодного спрямованого в майбутнє проекту пострадянської України. Прагнення, яке справді можна назвати «проросійським», – тобто тісніша політична, економічна та ідеологічна інтеграція з Росією – апелювало до минулого або обіцянки стабільності за ефективнішої авторитарної держави, а не до майбутніх перспектив розвитку. Ідеям «багатовекторного» нейтралітету чи «мосту» між Росією та ЄС не вистачало позитивного модернізаційного змісту. Який би національний або націоналістичний порядок денний не формулював цей табір, він зводився до легітимації опортунізму політичних капіталістів та їхніх претензій проти російського зазіхання або ж вимог транснаціонального капіталу. Якщо Україна не рухалася ані до «Заходу», ані до Росії, то куди? І Україна не мала можливості просто залишатися на місці, бо це фактично означало погодитися з продовженням низхідної спіралі кризи.

Саме тому головною ідеологічною рамкою, здатною мобілізувати виборців «східного» табору поза патронажними мережами, була загроза «фашизму» – реактивна рамка, що викликала екзистенційне зло з минулого та привид хаосу й насильства, які загрожували крихкій стабільності. Проте навряд існувала рамка, яка пропонувала б позитивне бачення розвитку України. Ярлик «фашизму» не був позбавлений референта, навіть якщо узагальнював його: з 1990-х ультраправі націоналісти утворювали невелике, але найбільш войовниче крило «західного» табору, тоді як етнонаціоналізм поступово розвивався серед національної інтелігенції від пізнього радянського періоду. Водночас рамка «фашизму» діяла як самоздійснюване пророцтво в динаміці дедалі гострішої поляризації. Ультраправі та етнонаціоналізм зрештою зміцнилися, використавши можливості, створені гегемонною неспроможністю панівного класу, масовими протестами, невдалими цезаристськими спробами та зростанням російської загрози: вони проникали в українське громадянське суспільство й політичний мейнстрим, впливали на політику та панівний дискурс щодо національної ідентичності, миру й війни, розбудовували електоральні можливості, спроможності до організованого насильства та військові потужності (Colborne, 2022; Ishchenko, 2014, 2018; Katchanovski, 2026; Mierzejewski-Voznyak, 2018; Umland, 2020).

На відміну від Росії чи Білорусі, формуванню значного «західного» табору в Україні не перешкоджали й не придушували його, і він мав набагато ширші політичні можливості. «Західний» табір не був альтернативним «олігархічним кланом» або «фінансово-промисловою групою», хоча час від часу здобував опортуністичних союзників серед політичних капіталістів. Поділ «Схід/Захід» політично виражав конфлікт між інтересами транснаціонального капіталу, який прагнув демонтувати вибірковий протекціонізм, і колективним класовим інтересом місцевих політичних капіталістів у суверенній державі, від якої залежала їхня головна конкурентна перевага. Західна інтеграція обіцяла майбутній розвиток, спираючись на досі потужну, хоча й дедалі меншу, привабливість «демократичного капіталізму». З роками ця обіцянка ставала дедалі вибірковішою, звертаючись насамперед до тих, хто вважав себе «достойним» вищого доходу і статусу завдяки дефіцитним навичкам та освіті. Значна частина радянської інтелігенції й пострадянського професійного середнього класу, спочатку відсторонена комуністичною номенклатурою, а потім виключена з кіл політичного капіталізму, стала бачити власне піднесення у включенні до американоцентричного порядку, зокрема через його транснаціональні інституції, включно з НАТО, яке його прихильники до 2014 року представляли радше як крок до входження в «цивілізацію», ніж як захист від якоїсь реальної російської загрози (Boucoyannis, 2025; Zhyrun, 2026). Найорганізованіша частина українського пострадянського громадянського суспільства виникла як продовження транснаціонального буржуазного гегемонного апарату або інтегрувалася в нього – неурядові організації, фінансовані західними донорами, аналітичні центри, медіа та окремі університети, – і була слабко пов'язана з переважно невеликими й розрізненими низовими ініціативами, які займалися соціально-економічними проблемами підлеглих класів (Ishchenko, 2017, pp. 216–218). Зрештою, прозахідний середній клас зазвичай зневажав плебейські маси внизу – патерналістськи налаштованих робітників, працівників державного сектору, пенсіонерів, – чия прив'язаність до радянських гарантій, «олігархічних» патронів та цезаристських сильних правителів таврувала їх як баласт на шляху до «цивілізації». Саме так у пострадянській політиці переплелися клас, «громадянське суспільство» та націоналізм. Націоналізм був також ідеологічним знаряддям віддалення України від «відсталої» Росії та «радянської спадщини». Саме тому начебто косметичні заходи – перейменування вулиць, демонтаж радянських пам'ятників, звеличення націоналістів, які співпрацювали з нацистами, усунення російської мови з публічної сфери й простору тощо – могли сприйматися не просто як утвердження певної національної ідентичності, а як важливі ознаки соціального поступу. Вони також слугували засобом утвердження класової відмінності від великої частини країни, стереотипно представленої як бідніші, «невдахи», негромадянські, «радянізовані» й «русифіковані» мешканці індустріальнішого «Сходу».

Саме ця політекономічна динаміка стояла за довготривалою фрагментацією пострадянського періоду: розгортання класового конфлікту, який виник у самому процесі радянського краху й пострадянської дезінтеграції як частини глобального повороту до політичного капіталізму. Конфлікт відбувався між місцевими політичними капіталістами, чия конкурентна перевага залежала від суверенної держави, що захищає вибірковий протекціонізм, і професійним середнім класом у союзі з транснаціональним капіталом, чиє піднесення залежало від компрадорської інтеграції. «Західний» і «східний» табори – в Україні та в інших частинах пострадянського простору – політично представляли цей класовий конфлікт, який водночас був внутрішньокласовим: зіштовхував між собою фракції панівного й робітничого класів у безперервній політичній фрагментації. Жоден табір не міг консолідувати більшість навколо позитивної програми розвитку. «Західний» обіцяв модернізацію, витрати якої непропорційно лягли б на біднішу більшість, і спирався на привабливість інтеграції в «цивілізацію», яка сама занурювалася в дедалі глибшу кризу. «Східний» міг запропонувати тільки стабілізацію посеред кризи без жодного чіткого бачення розвитку; у відповідь на дезінтеграційну динаміку

він не міг висунути альтернативного центру інтеграції. Етнізована поляризація – мобілізація проти «фашистської» загрози крихкій стабільності з одного боку або проти загрози певній етнонаціональній ідентичності, а також хиткій обіцянці майбутнього як «нормальної країни» в «цивілізованому» міжнародному порядку з іншого – заповнювала порожнечу недостатньої гегемонної спроможності здобути стабільну підтримку більшості за допомогою позитивної програми. Завдяки класовій асиметрії «західний» табір усе ж мав кращі можливості організації та мобілізації, ніж суперник, і більшу здатність подавати власні окремі інтереси як універсальні; ці переваги дозволяли йому просувати порядок денний далі, ніж дозволяла його електоральна підтримка. Майдани об'єднували різноманітні групи в масових, але короткочасних мобілізаціях та посилювали «західний» табір. Але раз у раз не могли консолідувати націю. «Західний» табір поставив на карту і себе, і всю країну, зробивши ставку на інтеграцію в американоцентричний порядок, який дедалі більше розходився з ідеологічним уявленням про гегемонний «демократичний капіталізм» на його піку розцвіту. У цьому процесі він допоміг підірвати й дестабілізувати економічні, інституційні та соціальні основи, успадковані від радянської України, не маючи внутрішньої спроможності чи зовнішньої підтримки для заміни їх чимось сильнішим або легітимнішим, а отже, сприяв подальшому загостренню подвійної кризи.

Майдани та криза революції

У 2016 році відомий український історик Ярослав Грицак із жалем визнав:

> Іронія ситуації полягає у тому, що Україна, можливо, остання країна в Європі, де Європу, європейську єдність та європейські цінності трактують дуже серйозно, настільки серйозно, що готові жертвувати багато чим, навіть життям. Це показав Євромайдан. І на цьому тлі, звичайно, є велике розчарування (Костюк, 2016).

Проте розчарування української націонал-ліберальної інтелігенції приховувало набагато більшу трагедію. Проведімо мисленнєвий експеримент. Уявімо, що 1985 року чи навіть трохи пізніше десь на Глобальному Півдні спалахує прорадянська революція. Новий уряд присягає на вірність соціалістичному шляху (з національною специфікою) і благає допомогти проти американського імперіалізму та його місцевих поплічників. Хижі сусіди готуються придушити комуністичну загрозу й захопити слабко захищені території. Народні маси, поваливши корумпованого диктатора, з надією дивляться на найпрогресивнішу країну світу, захисницю всіх пригноблених народів. Але саме в цей момент у Москві збираються перші мітинги перебудови. У національних республіках формуються рухи за незалежність. На віддалених периферіях назрівають етнічні погроми. Уся «прогресивна» радянська громадськість із глибоким подивом спостерігає, як революціонери в якійсь далекій країні «третього світу» справді вірять у марксизм-ленінізм – на відміну від партійних ідеологів, – підозрює, що все це брехня «Правди», і не відчуває палкого бажання виконувати свій «інтернаціональний обов'язок». Тим часом радянське керівництво, втрачаючи контроль над країною, не має змоги вплутуватися в нову війну.

До речі, щось подібне, тільки трохи раніше, справді сталося в Афганістані. Потім Радянський Союз вивів війська, а війна в Афганістані тривала понад тридцять років, аж до 2021-го, коли таліби стрімко захопили контроль над країною, що стало одним із видовищних проявів кризи американоцентричного порядку.

Якщо в Україні в перші роки після Євромайдану це звучало знайомо, нехай і спірно, то з 2025 року паралель стала набагато очевиднішою: Трамп поглибив кризу, а ЄС – дедалі більш фрагментований, відступаючи від власних проголошених цінностей і зобов'язань – насилу на-

магається вибудувати хоч якийсь колективний суверенітет. Студент, який розмахує прапором ЄС на київському Майдані, тепер нагадує чорношкіру дитину, яка наприкінці 1980-х розмахує автоматом Калашникова під прапором із Марксом, Енгельсом і Леніним.

Однак між соціальними та майданними революціями існує важлива відмінність. Радянська революція – і соціальні революції, які вона надихала й підтримувала в усьому світі, – прагнула подолати капіталізм і, становлячи для нього реальну загрозу, змушувала трансформуватися сам капіталізм – сприяла його гегемонному розвитку й демократизації. Пострадянські майдани поділяли із соціальними революціями абстрактну революційну форму – за допомоги масової протестної мобілізації вони утверджували суверенну волю «народу» проти уряду (Sewell, 1996), – але не глибину соціально-революційного виклику панівному класу і не спроможність сформулювати й установити радикально інший, кращий суспільний лад. Ця нестача випливала з контргегемонної слабкості: політичної фрагментації підлеглих класів, їхньої дезорганізації, роз'єднаності та нездатності артикулювати спільні інтереси – безпосереднього наслідку виродження радянської революції, особливо виразного в пострадянських суспільствах, але посиленого в усьому світі в міру розгортання подвійної кризи. У цьому сенсі майдани не були унікальними. Вони належать до категорії слабко організованих народних реакцій на зниження легітимності еліт і авторитарні тенденції глобального повороту до політичного капіталізму, які парадоксально сприяють відтворенню й посиленню цих тенденцій (Ishchenko & Zhuravlev, 2021). Подібні «дефіцитарні революції» поширювалися протягом десятиліть після холодної війни й спалахували далеко за межами пострадянського простору: Арабська весна 2011 року стала однією з найпомітніших хвиль, а нещодавня революція покоління Z у Непалі та придушені протести в Ірані, що передували американсько-ізраїльській агресії, – одними з останніх. За своєю контргегемонною слабкістю вони мають фундаментальні спільні риси із ширшими проявами сучасної «гіперполітики» – популізмом, ідентитаризмом, афективною поляризацією, – для яких характерна посилена політизація без організації (Jäger, 2026).

Проте дефіцитарні революції не просто «нічого не змінювали», навіть якщо не давали соціально-революційних результатів, тобто радикальних чи швидких перетворень фундаментальних класових і державних структур. Поєднання революційної форми з контргегемонною слабкістю мало значні політичні наслідки, зокрема сприяло подальшій суспільно-політичній дестабілізації.[7] За систематичним аналізом усіх революційних епізодів з 1900 року, проведеним Марком Бейссінгером (Beissinger, 2022), сучасні «міські громадянські революції» зазвичай суттєво розширюють політичні свободи самовираження, але водночас, на відміну від соціальних революцій, послаблюють спроможність держави, не стримують зростання злочинності й не зменшують корупції, загострюють соціальну нерівність та етнічну напруженість і зрештою підривають стабільність та легітимність післяреволюційних режимів (с. 359–416). Дефіцитарні революції можуть успішно руйнувати режими, але виявляються неспроможними побудувати на їхньому місці сильніші альтернативи, залишаючи після себе ще більш фрагментовані суспільно-політичні порядки.

З глобальної перспективи пострадянські майдани виявилися невдалими спробами інтеграції в порядок із центром у США, які сприяли його низхідній кризовій траєкторії. Спрямовані проти спадщини радянської революції, вони руйнували старе, не маючи спроможності побудувати на його місці щось міцне. Вони не кидали виклику глобально панівному суспільному ладу й не пропонували принципово іншої альтернативи. Як наслідок, вони запускали не соціально-революційну й не пасивно-революційну динаміку, а підштовхували подальшу дезінтеграцію. Майдани та інші сучасні дефіцитарні революції стали проявом і водночас механізмом розвитку й загострення взаємопов'язаних криз революції та гегемонії, що посилюють одна

7 Ця концепція дефіцитарних революцій докладніше розроблена в Ishchenko (2025).

одну.

Поглиблення суспільно-політичної дестабілізації стало результатом сучасних дефіцитарних революцій, породженим саме поєднанням революційної форми з контргегемонною слабкістю – роз'єднаністю, дезорганізацією й нездатністю робітничого класу артикулювати спільні інтереси, – яку дефіцитарні революції не долають, а посилюють. Це, своєю чергою, поглиблює кризу гегемонії – подальшу політичну фрагментацію панівного класу – і посилює дезінтеграційні наслідки. Помаранчева революція 2004 року та Євромайдан 2014-го конкретно ілюструють цю динаміку. Майдани протистояли цезаристським спробам Віктора Януковича (а також Росії) й утверджували волю «народу» проти уряду через масову протестну мобілізацію. Як це типово для сучасних дефіцитарних революцій, ця мобілізація залишалася слабко організованою, в межах аморфних коаліцій, із розпливчастими вимогами та без єдиного керівництва (Bayat, 2017; Beissinger, 2022). Як усі революції, вони поляризували суспільство й політику, але також посилювали певні соціальні групи та політичних акторів. Проте, на відміну від соціальних революцій, майдани породжували поляризацію впоперек фундаментальних соціальних класів, а не вздовж їхніх меж, зіштовхуючи групи й фракції робітничого та буржуазного класів за дедалі більш етнізованою лінією поділу «Схід/Захід» і сприяючи їхній подальшій політичній фрагментації. Майдани перевизначали межі української нації, виключаючи тих, хто їх не підтримував, як «недостатньо українських», негромадянських, відсталих, плебейських і радянських, причому ці люди виявлялися більш «східними» і в географічному, і в політичному сенсі (Baysha, 2018; Zhuravlev & Ishchenko, 2020). Відповіддю стали антимайданні мобілізації та місцева підтримка анексії Криму й відокремлення Донбасу: для кожного із цих процесів місцева українська соціальна база мала вирішальне значення, навіть якщо Росія відігравала важливу, хоч і неоднакову, роль у їхньому ініціюванні, ескалації та доведенні до результату (Arel & Driscoll, 2023; Katchanovski, 2026; Kudelia, 2025). Сек'юритизаційна реакція «західного» табору, із свого боку, виводила ці соціальні групи, акторів, їхні невдоволення й інтереси за межі легітимної української політики, зводячи всю проблему до російської «гібридної війни» проти України й хибно розуміючи місцеві джерела контрреволюції. Водночас посилення, яке давала революція на тлі класової дезорганізації, обмежувалося більш привілейованими соціальними групами і краще організованими політичними акторами – насамперед професійними прозахідними громадськими організаціями, радикальними націоналістами – та опортуністичними «олігархами», що перебігали з табору в табір. Наслідком стало посилення програм та інтересів, що розходилися з інтересами більшості українців і переважної частини самих учасників майданів. Політичне посилення «західного» табору, своєю чергою, загострювало етнізовану поляризацію, адже він прагнув маргіналізувати соціальні групи й політичних акторів, здатних перешкодити його програмі перетворення України на «країну їхньої мрії» через інтеграцію в американоцентричний порядок та етнонаціоналістичну трансформацію. Мінським угодам, які передбачали реінтеграцію відокремленого Донбасу, опиралися саме з цієї причини (Ishchenko, 2023b; Korotaev, 2023; Petro, 2023). Їхнє виконання справді, ймовірно, заблокувало б «прозахідну» програму, але могло також відновити соціальну основу цезаристської стабілізації, політично посиливши «східний» табір і відкривши можливості для його повернення до правлячої коаліції.

Результатом стало загострення пострадянського класового конфлікту й політичної фрагментації всередині панівного класу. «Західний» табір був достатньо сильним, щоб перешкодити будь-якій цезаристській консолідації політичних капіталістів, але недостатньо сильним, щоб об'єднати панівний клас, не кажучи вже про всю націю, довкола власної програми. Його головну обіцянку інтеграції України в американоцентричний порядок підривали поглиблення кризи самого цього порядку та звуження можливостей для власне гегемонного включення України, на противагу просто захисній консолідації проти Росії. «Західний» табір міг гуртува-

тися довкола Віктора Ющенка 2004 року, Петра Порошенка 2014-го й 2019-го та Володимира Зеленського 2022-го, коли побоювався зміни західної траєкторії України, – але кожне таке об'єднання розпадалося майже так само швидко, як виникало. Глибинна фрагментація панівного класу раз у раз давалася взнаки; держава продовжувала втрачати легітимність; жоден сильний режим не міг укорінитися. 73 відсотки голосів 2019 року за цілковитого політичного аутсайдера – який поєднав майданне відкидання «старих еліт» із широким невдоволенням результатами Євромайдану – показали, наскільки далеко зайшла дестабілізація. Уже через два роки, напередодні повномасштабної війни, Зеленського сприймали як нічим не відмінного від «олігархів», яких він обіцяв усунути, а сам він затівав конфлікти з усіма основними фракціями політичних капіталістів – не тільки «проросійською» Віктора Медведчука, а й фракціями Порошенка та найбагатшої людини країни Ріната Ахметова. Та сама схема повторилася в розпаді згуртування довкола Зеленського, що виникло на початку повномасштабного вторгнення, на тлі зростання втрат від війни, зниження очікувань перемоги й щораз нових корупційних скандалів.

Динаміка дефіцитарних революцій зрештою спрямувала Україну на шлях, що суперечив довгостроковим колективним інтересам пострадянських політичних капіталістів, але не дозволяв консолідувати державу й націю довкола іншої фракції панівного класу. Як наслідок, для Кремля дестабілізаційна траєкторія майданів водночас становила дедалі більшу загрозу, але також відкривала можливість, якою можна було скористатися. З одного боку, посилення «західного» табору та позицій транснаціонального капіталу – навіть там, де це не вело до формальної інтеграції в ЄС і НАТО в осяжному майбутньому, – підривало перспективу побудови суверенного центру накопичення капіталу в пострадянському регіоні, істотну частину якого становила б важка промисловість, успадкована від радянської України. Оскільки не було ані пропозиції, ані можливості гегемонного включення пострадянських політичних капіталістів в американоцентричний порядок *en bloc* – а не тільки вибірково й індивідуально, – що дозволило б їм реалізовувати в його межах свої колективні інтереси, їх мусили організовувати ззовні й згори цезаристські режими – насамперед путінський. Зокрема, саме ця проблема лежала в основі виключення Росії з розширення НАТО. На відміну від України чи Грузії, щоб прийняти Росію, довелося б глибоко трансформувати або НАТО, або саму Росію: або НАТО втратило б свій американоцентричний характер, або Росія пережила б зміну режиму й приведення до влади покірнішої еліти, щоб відкрити доступ до командних висот своєї економіки та поставити під контроль її величезний ядерний арсенал. Дефіцитарні революції в пострадянських державах зрештою загрожували пострадянським політичним капіталістам дезорганізацією та політичною й економічною маргіналізацією їх одного за одним, як це поступово відбувалося в Україні після Євромайдану.

З іншого боку, майдани, які перешкоджали консолідації місцевих цезаристських режимів, не створюючи замість них сильнішої суверенної держави, і посилювали дестабілізаційні процеси, також відкривали можливість для Кремля. Примітно, що початковий план «спеціальної військової операції» робив ставку саме на українську політичну фрагментацію та швидкий розпад централізованого опору (Watling et al., 2023; Zabrodskyi et al., 2022). План перебільшував, але не вигадував із нічого дестабілізаційні тенденції, що робили Україну вразливою. Хоча початковий план швидко провалився, викликавши серед українців гуртування після вторгнення й очікування перемоги над Росією, ці явища виявилися тимчасовими й обмеженими, а глибші процеси, що лежали в основі суспільно-політичної дезінтеграції в Україні та світі, зрештою знову далися взнаки. У цій перспективі російське вторгнення можна розглядати як спробу цезаристського розв'язку, нав'язаного з-за кордону, – оскільки сам український панівний клас не спромігся виробити власного, – який мав слугувати довгостроковим колективним інтересам пострадянських політичних капіталістів на тлі ерозії американоцентричного поряд-

ку, причому Україну обрали як нібито легке поле бою.

Війна і держави

Траєкторію, що привела до війни, не можна звести до наслідку прорахунків, оман чи опортунізму окремих осіб чи бодай переконливо ними пояснити її початок, хоч би якими впливовими були ці особи. Так само ця траєкторія аж ніяк не була наперед визначена розколами примордіальних ідентичностей, спадщиною «історичного імперіалізму» чи геополітичними конфліктами. Наголос на випадковості й індивідуальній агентності зазвичай веде до відмови від будь-якого послідовного пояснення таких макропроцесів, як війни. Наголос на детермінованості схильний відтворювати телеологічні наративи, що вибірково шукають (і завжди можуть знайти!) ретроспективні підтвердження в минулому. У випадку російсько-української війни це призвело до відтворення етнонаціоналістичних і ліберальних телеологій або, з протилежного табору, міжнародного «реалізму», що есенціалізує інтереси складних класових суспільств. Усі ці пояснення не відповідають на питання, чому й коли структурні конфлікти переросли у війну та чому їм не вдалося запобігти.[8] Натомість концепція подвійної кризи підходить до війни, зосереджуючись на динамічних політичних процесах, породжених колективними діями та їхньою неспроможністю об'єднатися довкола інтересів фундаментальних соціальних класів. Ці процеси встановлюють межі, в яких діє індивідуальна агентність, і зумовлюють, які структурні чи «історичні» конфлікти активуються й коли. Розширення НАТО, російський «імперіалізм» та етнонаціоналізм можна пояснити тільки через політичну організацію й дезорганізацію класових інтересів, що постали з радянського розпаду як у регіональному, так і в глобальному масштабі. Саме ця найфундаментальніша динаміка призвела до війни й також визначила її ймовірний результат: ключовою тут була спроможність ефективно мобілізувати й розподіляти людські, економічні та військові ресурси для спільного зусилля, водночас підриваючи таку саму спроможність противника.

Результат війни ніколи не був визначений наперед простим дисбалансом ресурсів між Україною та Росією чи між Росією і НАТО. «Ресурси» ніколи не бувають просто «під рукою», начебто автоматично доступні, лише тому, що вони фігурують у статистиці. Людей, гроші, зброю потрібно організувати, зібрати, вилучити, купити – мобілізувати в широкому сенсі слова, – а потім ефективно спрямувати на спільну мету. Це суспільно-політичні процеси, які відбуваються зовсім по-різному й дають різні результати залежно від характеру держави, її спроможності та взаємин із фундаментальними соціальними класами. Насправді історія дає багато прикладів того, як менші нації перемагали набагато сильніших противників у затяжних війнах на виснаження, часто маючи мало тієї величезної підтримки потужних союзників, якою користувалася Україна, або зовсім її не маючи. Революційна Франція після 1789 року й революційна Росія після 1917-го відбили контрреволюційні інтервенції коаліцій великих держав, а згодом десятиліттями панували над значними частинами Європи. Так само перемогли В'єтнам у період з 1950-х до 1970-х та Афганістан з 1979 до 2021 року, а зовсім нещодавно Іран показав, що здатний одночасно протистояти найсильнішій світовій і найсильнішій регіональній державам навіть після обезголовлювального удару. Раз у раз соціальні революції та національно-визвольні боротьби перемагали всупереч несприятливим обставинам, формуючи сильніші, більш мобілізовані держави в процесі подолання екзистенційних загроз із боку внутрішніх і зовнішніх контрреволюцій (Beissinger, 2022; Levitsky & Way, 2022). Крім того, соціальні революції не тільки створювали мобілізаційні держави вдома, а й могли надихати

8 Систематичний розгляд критичних прогалин в основних пояснювальних наративах походження російсько-української війни див. у Bakalov (2024).

масові міжнародні рухи солідарності, які допомагали підривати контрреволюції з-за кордону, іноді навіть створюючи загрозу революційних ситуацій у державах-інтервентах.

В Україні, однак, динаміка була протилежною. Майданні революції та націоналізм також стали вирішальними чинниками цієї війни, але вони діяли проти мобілізаційної спроможності країни, а не на її користь. Сучасну державу з високою мобілізаційною спроможністю вже побудували на українській землі радянська революція й катастрофічні війни початку XX століття. Національний проект, який міг би спиратися на цю спадщину, зник із радянським розпадом, а антирадянський націоналізм, що стрімко заповнив вакуум, був спрямований проти самих основ цієї революційної модернізації. Майдани як дефіцитарні революції не могли встановити замість повалених жодного сильнішого чи тривкішого режиму. Їхня етнізована поляризація живила дезінтеграцію, а не консолідацію – і не тільки всередині України. Ідентитарний і водночас прозахідний, компрадорський етнонаціоналізм тільки шкодив універсалізації української справи, яка могла б породити революційну солідарність усередині Росії чи на Глобальному Півдні (Ishchenko, 2022a), – саме в тих країнах, які після 2022 року стали вирішальними для підтримання російської економіки. Натомість «західний» табір, посилений майданами, поставив долю України в залежність від американоцентричного порядку й не міг очолити жодної прогресивної модернізації, оскільки сам цей порядок сповзав у дедалі глибшу кризу.

Тому масова відмова підкорятися державному примусу – мільйони ухилянтів, сотні тисяч випадків самовільного залишення частини чи дезертирства, дедалі більший опір мобілізації, ненасильницький і дедалі частіше насильницький, – становила не просто сукупність індивідуальних стратегій виживання, а найгостріший прояв кризи самої української держави: держави, яка мала мало довіри до війни й, попри короткочасну ейфорію 2022 року, підірвала залишки довіри своїх громадян під час війни. Жорстокий примус «бусифікації» становить прямий наслідок цього й підживлює порочне коло падіння легітимності держави та еліт і поглиблення суспільно-політичної дезінтеграції (Artiukh & Fedirko, 2025; Korotaev & Ishchenko, 2025). Саме тому націоналізм ставав дедалі радикальнішим, етнізованим і розкольницьким – результат, який не був ані неминучим, ані в будь-якому сенсі «природним» для країни у стані війни, враховуючи, як він відштовхував багатьох українців і підривав залишки міжнародної солідарності. Проте він також не був «ірраціональним». Коли більшість не хоче воювати, віддану справі меншість, що скорочується, доводиться мобілізувати ще сильніше й дедалі підвищувати ставки, щоб уже принесені жертви не здавалися марними. Її потрібно постійно запевняти, що вона воює не просто за черговий корумпований уряд. Коли істотного поступу в інтеграції до транснаціональних структур американоцентричного порядку, насамперед ЄС і НАТО, досягти набагато важче – часто неможливо, і це суперечить потужним усталеним інтересам як на Заході, так і серед внутрішніх політичних капіталістів, – радикалізація етнонаціоналістичної «дерусифікації», «декомунізації» й «деколонізації» стає найлегшим способом творити «Україну їхньої мрії», навіть якщо вона ніколи не була мрією більшості українців.

Пострадянська Україна не була ані «розділеною нацією» в культуралістському сенсі, ані випадком прогресивного націєтворення. Вона перебувала в безперервній і нерозв'язаній національній кризі. Націоналізм тут не був складником модернізації. Навпаки, він спрямовувався проти її спадщини, намагаючись водночас вибороти нішу серед привілейованих класів «цивілізації», до якої сподівався приєднатися. Проте якщо сама ця «цивілізація» занурювалася в кризу, то те, що проголошувало себе українським націєтворенням, у ретроспективі виявлялося його протилежністю: дезінтеграцією та демодернізацією України.

Порівняймо мобілізаційну кризу в Україні – країні, яка нібито веде «екзистенційну» війну,

– із стабільним припливом добровольців до російської армії.[9] Важливо не те, що цей приплив ґрунтується насамперед на високій і дедалі більшій матеріальній винагороді, а те, що Кремль понад три роки поспіль спроможний її підвищувати й виплачувати за умов жорстких санкцій і без іноземної допомоги, бодай наближеної до тієї, яку отримала Україна. Тому кожне пояснення, що спирається на дисбаланс ресурсів між двома державами, мусить відповісти на просте питання: чому західні країни, незрівнянно багатші за Росію, не запропонували Україні більше фінансової підтримки, достатньої, щоб підняти оплату солдатам до рівня, який приваблював би добровольців з українського робітничого класу приблизно в російських масштабах, позбавляючи країну потреби в дедалі більш примусовій мобілізації, і водночас дозволив би найняти більше іноземних найманців? Частково причина полягає в політичній фрагментації Заходу: навіть допомога на нинішньому рівні – незамінна для України, але відносно мала як частка ВВП ЄС і США (Bomprezzi et al., 2025), – швидко відкрила дедалі глибші розколи серед західних еліт і населення. Проте тривожніша частина відповіді полягає в тому, що більші гроші не дали б набагато більше українських солдатів, як ясно показала неспроможність вигідних молодіжних контрактів 2025 року залучити суттєву кількість добровольців навіть із найздоровішої вікової групи 18–24 років (Nieczypor, 2026). Збільшення сум, які обіцяє держава, не матиме очікуваного ефекту, коли її інституції слабкі, а громадяни їй принципово не довіряють. І саме тут війна виявила вирішальну відмінність між Україною та Росією – відмінність, сформовану розбіжною динамікою подвійної кризи.

Звернімо увагу, як Захід досі не спромігся не тільки достатньо зміцнити Україну, а й підірвати Росію. Західну військову підтримку України зрештою обмежував поріг прямого конфлікту НАТО з Росією та його ймовірної ескалації в ядерну війну (Allison, 2025). Тому реалістична українська й натовська стратегія перемоги лежала в іншій площині: провокувати розколи в російській еліті та суспільстві через посилення санкцій, зростання втрат на полі бою, інтенсивніші удари по нафтопереробних заводах і логістичній інфраструктурі, покликані порушити повсякденне життя й надходження держави, а також «скасування» росіян і російської культури на міжнародних майданчиках. Витрати нібито «ірраціональної» війни мали перевищити межі терпіння і російської еліти, і ширшого населення – не готових страждати заради воєнних цілей, яких вони ніколи по-справжньому не поділяли, – і таким чином підірвати Росію зсередини, за додаткового припущення, яке може виявитися помилковим, що Україна зможе підтримувати власну мобілізацію досить довго, аби цей тиск подіяв. Природно, російські олігархи відвернуться від Путіна або навіть змовляться проти нього, щоб повернути свої активи й торгівлю із Заходом. Безперечно, російський середній клас віддасть перевагу свободам глобального споживання та професійної мобільності перед ізоляцією й приниженням. Звісно, російські робітники повстануть проти зростання вартості життя та нових хвиль примусової мобілізації, які настануть після висихання потоку добровольців. Навіщо терпіти подальші незручності заради путінських «історичних фантазій»? І, безсумнівно, виявиться вищість західної «цивілізованої» демократії над російським «варварським» деспотизмом.

Хоча притягальна сила, яку «демократичний капіталізм» ще міг за інерцією виявляти, колись допомогла підірвати Радянський Союз, що занепадав, а згодом дестабілізувати слабші пострадянські режими, спокушаючи опортуністичні еліти та компрадорський середній клас, у XXI столітті вона незмінно зазнавала поразки в протистоянні з Росією. Невдоволення війною серед певних частин російських еліт і робітників справжнє й ще може породити протести, змови еліт або збройні заколоти на кшталт невдалого повстання приватної військової компанії «Вагнер» 2023 року. Але вони не обов'язково повалять режим. Ризик катастрофічної деста-

9 Від 2024 року Росія набирає в середньому приблизно 1000 нових солдатів щодня (Kluge, 2026).

білізації на тлі згасання гегемонної привабливості американоцентричного порядку також реальний. Однак дотепер путінський цезаристський авторитаризм – на відміну від хаотичних наслідків майданів – зміцнював суверенну державу, обслуговуючи довгострокові колективні інтереси російського панівного класу, а також створюючи значний лояльний сегмент середнього класу, що спирається на державний сектор (Rosenfeld, 2021). Цей контраст між консервативною та дефіцитарно-революційною відповідями на подвійну кризу необхідний для розуміння того, чому війна зміцнила російську державу й водночас розхитала українську, і чому воєнна мобілізація у двох країнах пішла настільки різними шляхами.

Так само, як українську консолідацію неправильно розуміли й перебільшували – вона радше слугувала дискурсом, який приховував переважно протилежну дезінтеграційну динаміку, – російську консолідацію під час війни хибно тлумачили й недооцінювали. Її розглядали або як вияв підтримки імперської ідеології, притаманної російській культурі та історії, або як байдужий, деполітизований конформізм більшості, посилений репресіями й еміграцією опозиційної меншості (незрівнянно меншої за групи незгодних, які Україна втратила внаслідок анексії, окупації, еміграції чи внутрішніх репресій і відчуження з 2014 року). Обидва прочитання припускають наперед визначене відтворення – ідеології або пасивного конформізму – й не помічають суспільно-політичної динаміки, пов'язаної з траєкторією російського державного сектору та воєнної економіки (Ishchenko et al., 2023). Точний характер цієї консолідаційної динаміки залишається предметом попередніх досліджень і дискусій. Дехто описує її як розвиток антизахідної національної ідентичності (Matveeva, 2025), інші – як просто «м'який патріотизм», навіть не націоналізм у власному сенсі, зведений до посилення лояльності до країни або навіть окремого регіону (Zhuravlev et al., 2025). Проте серед конкретних соціальних груп може діяти щось більше, вкорінене в їхніх соціально-економічних колективних інтересах. Окремі верстви робітничого класу, які виграють від військового кейнсіанства, можуть переживати щось на кшталт фордистської інкорпорації, однак без її організаційної складової – профспілок та партій (Morris, 2026). У наших даних деякі російські респонденти (переважно представники пов'язаного з державою середнього класу) артикулювали дискурс суспільно-політичного порядку, який поступово розвивається, модернізується й стає справедливим під організаційним проводом російської держави; порядку, в якому, на їхню думку, можна легітимно піднятися до еліти і який навіть передбачає змістовну підтримку деяких істотних елементів авторитарного технократичного правління (Ishchenko, 2026).[10] Якщо в Україні головна надія на модернізаційний розвиток спиралася на інтеграцію в американоцентричний порядок та громадянський активізм меншості, то в Росії джерелом розвитку виступає сама держава. При цьому навіть ті росіяни, які нічого не чекають від своєї держави, зазвичай сприймають підтримуваний нею порядок як даність, хоч би що вони думали про режим чи війну. Українці ж оцінюють свою державу за завищеними й несправдженими очікуваннями щодо того, що вона їм винна, і більшість не вважає себе зобов'язаною віддати за неї життя. Путінський цезаризм організовує пасивну згоду через примус і патронаж, а надто з 2022 року – через гроші. Російська держава може й далі купувати своїх солдатів за контрактом, доки має чим платити. Натомість в Україні дефіцитарні революції породили активне відчуження. Українській державі необхідна довіра громадян, а її не повернеш жодними грошима. Державі лишається хапати солдатів силоміць, що ще більше підживлює порочне коло делегітимації держави та суспільно-політичної дестабілізації. Повномасштабна війна гостро поставила потребу в тривалому загальнонаціональному зусиллі з мобілізації людей і ресурсів суспільства впродовж довгого

10 На основі аналізу глибинних інтерв'ю, зібраних у 2024–2025 роках у межах проекту «Війни після революції: Майдан і пострадянська криза гегемонії» під керівництвом Володимира Іщенка та Олега Журавльова за підтримки Інституту Alameda, https://alameda.institute/war-after-revolution/. Matveev & Zhuravlev (2026) пропонують частково відмінне тлумачення деяких із цих інтерв'ю.

часу й показала, наскільки вагомою стала ця принципова відмінність у відповідях пострадянських країн на подвійну кризу.

Чи визріє якась із цих динамік у справжній гегемонний розвиток у Росії – і навіть чи відкриє потенціал для контргегемонного розвитку, як я припустив раніше (Ishchenko, 2024b, с. 63, 74), – ще належить побачити.[11] Зрештою, це може залежати від того, чи почне пострадянський політичний капіталізм у деяких істотних аспектах наслідувати китайську модель (Milanović, 2019), що стало б можливим, якби Китай утвердився як альтернативний гегемонний полюс для світових панівних класів, насамперед на Глобальному Півдні. Але навіть без такого гегемонного розвитку російський цезаризм принаймні сповзає в кризу повільніше, ніж Україна, а можливо, і повільніше, ніж Захід. У війні на виснаження цього може бути достатньо для перемоги. Тим часом тривалі витрати на допомогу Україні разом із зворотними наслідками санкцій тільки поглибили політичну фрагментацію західного панівного класу, загострюючи розколи всередині західних країн і між ними. Втрачаючи спроможність до глобального лідерства, цей панівний клас вдається до дедалі більшого примусу, роблячи ставку на свою нинішню військову перевагу, – і тим самим добиває американоцентричний міжнародний порядок, замість відновлювати глобальне панування США.

Майбутні перспективи (якщо вони взагалі існують)

Майбутнє пострадянської України зазвичай описували через порівняння з іншими країнами, що саме собою свідчило про втрату власної програми розвитку. Радянський Союз, включно з Україною, колись прагнув «наздогнати й перегнати Америку», водночас намагаючись побудувати кращий суспільний лад. Утративши це внутрішнє й самостійно визначене джерело майбутнього, Україна була змушена шукати своє бачення в образах інших. Одночасно криза всіх гегемонних проектів виявляється в розмиванні політичної мови: слова на кшталт «демократія», «верховенство права» й «суверенітет» утратили будь-яку ілюзорну самоочевидність. Нам залишається тільки примітивний прийом указування на іноземні приклади в надії, що їх одразу зрозуміють і приймуть як позитивні, без постановки питання, хто саме їх так сприйматиме. З плином часу ці запозичені моделі утворили згасаючу, регресивну траєкторію, що ставала дедалі менш амбітною й дедалі менш інклюзивною для українців різних регіонів, культур і класів.

Наприклад, напередодні незалежності 1991 року майбутнє України часто порівнювали з майбутнім найбагатших і найрозвиненіших західноєвропейських країн: Франції, Великої Британії, Німеччини та Італії. Завдяки хибному статистичному прийому – відокремленню радянської України від цілого, невіддільною частиною якого вона була, – її можна було представити як країну з однією з найбільших промислових економік і найпотужніших військових сил Європи. Залишається спірним, чи не була вже наприкінці 1980-х втрачена можливість розвиватися на основі цієї спадщини. Проте безсумнівно, що розрив із радянським проектом – не просто через формальну незалежність, а через всі процеси, спрямовані на свідоме руйнування політико-економічних і соціальних основ сучасної України, – означав відмову від будь-якого майбутнього серед розвинених націй.

Уже в 1990-х ці амбіції суттєво знизилися. Новими орієнтирами стали країни Вишеградської групи, а українські майдани уявляли як наш запізнілий 1989 рік, що давав шанс надолужити відставання через успішний перехід до ЄС і НАТО. Проте фактичним результатом стало не наслідування польського шляху, а живлення польської економіки мільйонами де-

11 Два такі процеси вже намічаються: концентрація капіталу й «чеболізація» російських політичних капіталістів (Petrov, 2023) та водночас помітне зростання структурної сили російських робітників, пов'язаних із воєнною економікою (Morris, 2026).

шевих українських працівників. Ще іронічніше, що з 2000-х наші західні сусіди, ці нібито взірці постсоціалістичного переходу, спочатку поступово, а потім усе швидше зближувалися в ключових аспектах своїх політичних режимів із нашим заклятим ворогом – путінською Росією (Ishchenko & Kalb, 2026; Szelényi, 2015). Орбан, Фіцо, Бабіш, Качинський – ці лідери та їхні партії можуть зазнавати виборчих поразок, але їхня «нелиберальна» політика відповідає потужному соціальному запиту, що зростає ще сильніше в міру загострення кризи американоцентричного порядку і, зокрема, ЄС, тож вони повертатимуться до влади, причому з іще виразнішою антиукраїнською програмою, як у Польщі.

Із початком повномасштабної війни оцінки реалістичних перспектив України знизилися ще більше. Широко поширений аналіз, опублікований у травні 2025 року Центром геополітики JPMorgan Chase, уособлював цей зсув, окреслюючи чотири сценарії: «Південна Корея», «Білорусь», «Ізраїль» і «Грузія», жоден із яких, примітно, вже не передбачав членства в НАТО.[12] Якщо сценарій «Білорусі» (перетворення України Росією на васальну державу) і модель «Південної Кореї» (захист України європейськими військами під американськими гарантіями) вважали найменш імовірними, то «Ізраїль» і особливо «Грузію» розглядали як більш імовірні результати.

Протягом усієї повномасштабної війни найвпливовіші українські діячі, включно з президентом Зеленським і генералами Залужним та Будановим, посилалися на модель «Ізраїлю» як бажаний результат за відсутності повної інтеграції в структури ЄС і НАТО. Насправді ця ідея передувала війні: багато представників українського прозахідного політичного табору давно захоплювалися Ізраїлем як сильною, мілітаристською й етнонаціоналістичною державою на рубежі «західної цивілізації», що безжально захищає свої інтереси від ворожих сусідів, а також від «небезпечного», надто «східного» населення на власній території. «Східноєвропейський Ізраїль» фактично описує функцію, яку Україна має виконувати для Європейського Союзу: оборона від Росії, передана зовнішньому виконавцеві. Можна згадати термін «федерати», яким у пізній Римській імперії позначали «варварські» племена, допущені до поселення в імперських кордонах саме для захисту імперії від інших «варварів». Не ставши національною державою, яка прагне представляти спільні інтереси людей у кордонах, успадкованих від радянської України, Україна зрештою може перетворитися на «державу-функцію», що обслуговує інтереси певної фракції європейських еліт. У цьому баченні мало важить, хто саме виконує функцію: саме визначення «українця» буде відповідно перевизначене, виключаючи – можливо, навіть формально, через позбавлення громадянства чи виборчих прав – тих, хто не відповідає функції, незалежно від того, чи опиняться вони за межами українських кордонів, що звужуються, чи всередині них. І навпаки, воно включатиме тих, хто готовий виконувати «ізраїльську» функцію, хоч би наскільки байдужими вони були до української культури, яка нібито стояла на кону в цій війні.

Однак, навіть відкинувши глибокі етичні й політичні наслідки ототожнення з Ізраїлем, таке майбутнє вимагало б величезних інвестицій і для створення військово-промислового комплексу, здатного зрівнятися з російськими потужностями, і просто для зупинення демографічної кровотечі воєнних років, водночас залучаючи мільйони трудових мігрантів і солдатів на знелюднену й спустошену землю. Держави розвитку на рубежах холодної війни були можливими в добу швидкого зростання демократичного капіталізму, яскравий приклад – Південна Корея. Чи залишається це здійсненним сьогодні – відкрите питання, не тільки через суто економічні обмеження, а й тому, що підтримувати політичну єдність європейських еліт дедалі важче на тлі зростання внутрішньої негативної реакції на витрати війни й мілітаризації.

12 «The Russia-Ukraine Endgame and the Future of Europe», Центр геополітики, JPMorgan Chase, травень 2025 року, https://www.jpmorganchase.com/content/dam/jpmorganchase/documents/center-for-geopolitics/jpmc-cfg-russia-ukraine.pdf.

Натомість «грузинський сценарій» – саме те, чого компрадорське «громадянське суспільство» голосно побоювалося від самої переконливої перемоги Зеленського. Як і Україна, Грузія пережила власну майданну революцію 2003 року, а потім війну з Росією 2008-го після спроби повернути сепаратистську Південну Осетію – події, спровоковані сумнозвісним рішенням Бухарестського саміту, який запропонував обом країнам розпливчасте «майбутнє в НАТО». Уряд «Грузинської мрії», що 2012 року змінив післяреволюційного президента Міхеїла Саакашвілі, не відмовився від мети європейської інтеграції, але попри це вдарив по власному прозахідному табору й «громадянському суспільству», ухваливши законодавство про іноземних агентів і придушивши опозиційні протести 2024 року всупереч інтенсивному тиску ЄС. Результат «Грузія» – це «бунт еліт», що встановлює цезаристське правління, незалежне і від компрадорського «громадянського суспільства», і від транснаціонального капіталу. Часто звинувачуваний у «проросійському» повороті, він точніше постає як частина «сувереністського» балансування місцевих політичних капіталістів між великими державами на тлі дезінтеграції порядку з центром у США (Gigantino, 2024). Саме такого балансування українські еліти, уражені політичною фрагментацією й короткозорістю, не змогли підтримувати до катастрофічних подій 2014 року. Хоча їхня здатність здійснити таку стратегію тепер далеко не очевидна, вона може стати неминучою, якщо внаслідок війни Росія вийде зміцненою, Захід – більш розділеним, а глобальний порядок продовжить зсув до багатополярності чи навіть гегемонії з центром у Китаї.

У міру того, як українські горизонти темнішають, навіть «щось на кшталт Ізраїлю» чи «щось на кшталт Грузії» починає виглядати оптимістично порівняно з похмурішими прецедентами, що вимальовуються попереду. Привид Сирії чи Лівії, що відлунює найкатастрофічніші траєкторії дефіцитарних революцій Арабської весни, переслідує Україну від перших спалахів насильства в центрі Києва під час Євромайдану. Тепер він представляє реалістичне майбутнє, якщо і «західні», і «східні» зусилля із стабілізації зазнають невдачі на тлі прийдешнього глобального хаосу. Це перспектива неспроможної держави: уряд у Києві контролює тільки фрагменти своєї території, тоді як значні простори залишаються окупованими сусідніми державами або переходять під де-факто контроль радикальних рухів, а не будь-якої визнаної державної влади. Третій армійський корпус і розгалужена екосистема пов'язаних військових підрозділів, парамілітарних рухів і громадських організацій ультраправого «Азовського руху», ретельно обілені й прославлені як в українській, так і в західній публічній сфері (Golinkin, 2023; Havryshko, 2026), дедалі більше набувають позицій, щоб стати українським відповідником «поміркованих демократичних ісламістів» Ахмеда аш-Шараа (який очолював організацію, що колись була сирійською філією «Аль-Каїди»), котрий тепер консолідує контроль над своєю країною після п'ятнадцяти років заплутаної громадянської війни. Західне ліберальне правління в центрі світ-системи, навіть на вершині розвитку демократичного капіталізму після Другої світової війни, зазвичай спиралося на диктатури й жорстоке насильство на периферії. Тепер, коли ліберальний порядок руйнується в самому центрі, «центристські» еліти дедалі охочіше приймають авторитарні практики й мракобісні ідеології у відчайдушній спробі зберегти владу.

Рухаючись далі вниз регресивним шляхом, коли очікування майбутнього стрімко падають, угода про корисні копалини, яку торік Дональд Трамп нав'язав Зеленському і повні подробиці якої досі не розкриті українській громадськості, вказує на те, що можна назвати сценарієм «Конго», або точніше – «Катанги». Катанга була багатою на корисні копалини конголезькою провінцією, короткочасне відокремлення якої на початку 1960-х організували бельгійські гірничодобувні корпорації та найманці, щоб зберегти контроль над родовищами міді й кобальту після формальної деколонізації. Цей сценарій описує для України не неспроможну державу на кшталт Сирії (хоча обидва можуть співіснувати), а радше захоплену видобувну державу: ре-

сурсну колонію, де політичний суверенітет формально зберігається, але функціонально спустошується для обслуговування агресивного видобутку критичних мінералів та експлуатації решти прибуткової інфраструктури. У цьому можливому майбутньому американські корпорації за підтримки приватних військових підрядників, а не офіційних «миротворців», забезпечуватимуть прямий доступ до українських ресурсів, узагалі обходячи потребу у функціонуючій національній державі. Це оголена комерціалізація території, за якої прибуткові зони стають сек'юритизованими островами посеред моря соціальної занедбаності. У такому майбутньому Україна – не прикордонний щит, а проблемний актив, який належить ліквідувати в стратегічній ресурсній конкуренції проти суперників США.

У міру поглиблення світової кризи пошук українського майбутнього в дзеркалі відомих «моделей» чи «сценаріїв» може виявитися цілковито марним. Цікаво, що оновлений прогноз JPMorgan Chase на 2026 рік раптом назвав «фінський сценарій» – поступитися Росії територією, зберігши західну орієнтацію та зрештою вступивши до ЄС і, можливо, у дуже віддаленій перспективі навіть до НАТО, – найімовірнішим результатом для України.[13] Те, що це має вважатися оптимістичним сценарієм, хоча власний «західний» табір країни роками засуджував «фінляндизацію» України як «капітуляцію», також виявляє регресивну траєкторію. Ще серйознішим стає питання, чи можливе взагалі будь-яке майбутнє. Подальша глобальна політична фрагментація становить екзистенційну загрозу всьому людству – через зростання ризику ядерної війни або провал міжнародної координації для відвернення кліматичної катастрофи. Криза, що загострюється, вимагає відповіді: або нового гегемонного порядку, нав'язаного панівними класами згори, або контргегемонної революції, здійсненої знизу, або, можливо, нового циклу взаємного посилення обох.

Проте безпосередній імператив – виживання. Щоб Україна мала будь-яке майбутнє, вона спершу мусить витримати теперішнє. Ця необхідність виходить далеко за її власні кордони, відгукуючись усім знедоленим землі, які страждають від спіралі кризи, що розкручується, набагато гостріше, ніж ті, хто перебуває над ними. На тлі поглиблення катастрофи пріоритетом мусить бути порятунок життів і збереження того, що залишилося від зруйнованої інфраструктури країни, адже без цієї людської й матеріальної основи жодне майбутнє не можливе. Жоден російський режим не вічний, жодне американське президентство не постійне, а Європейський Союз, безсумнівно, не застрахований від занепаду й розпаду. Зберегти те, що ми ще маємо, – це акт не покори, а опору: утримувати позиції для відродження, коли бурі цього міжцарів'я нарешті вщухнуть. Зрештою, питання не в тому, якою Україною ми станемо, а в тому, чи зможемо ми протриматися досить довго, щоб знову самостійно визначити відповідь на це питання.

Посилання

Allison, R. (2025). "Averting Acute Escalation in Russia's War against Ukraine." International Affairs, 101(5), 1769–91.

Arel, D., & Driscoll, J. (2023). Ukraine's Unnamed War: Before the Russian Invasion of 2022. Cambridge University Press.

Artiukh, V. (2020). Neo-perestroika: Labor and State Capitalism under Belarusian Passive Revolution. Central European University.

Artiukh, V., & Fedirko, T. (2025). "War and Dependent State Formation in Ukraine." Focaal: Journal of Global and Historical Anthropology, 2025 102:57–72.

Bakalov, I. (2024). "Explaining the Russian Invasion in Ukraine: Between Geopolitics, Civilisational Choice, and Dead-end Capitalist Transition." Globalizations, 21(7), 1215–32.

13 «Ukraine Endgame: The Path to an Imperfect Peace», Центр геополітики, JPMorgan Chase, травень 2025 року, https://www.jpmorganchase.com/content/dam/jpmorganchase/documents/center-for-geopolitics/jmpc-cfg-ukraine-report.pdf.

Bayat, A. (2017). Revolution without Revolutionaries: Making Sense of the Arab Spring. Stanford University Press.

Baysha, O. (2018). Miscommunicating Social Change: Lessons from Russia and Ukraine. Lexington Books.

Beissinger, M.R. (2022). The Revolutionary City: Urbanization and the Global Transformation of Rebellion. Princeton University Press.

Bomprezzi, P., Cherepinskiy, D., Irto, G., Kharitonov, I., Nishikawa, T., & Trebesch, C. (2025). Ukraine Support after 3 Years of War: Aid Flows Remain Low but Steady - Shift towards Weapons Procurement. Kiel Institute for the World Economy.

Boucoyannis, D. (2025). "Who Was Afraid of Russia? The Forgotten Evidence of the 1990s." The Washington Quarterly, 48, no. 4:83–110.

Colborne, M. (2022). From the Fires of War: Ukraine's Azov Movement and the Global Far Right. ibidem-Verlag.

Cooper, L. (2024, 18 December). On the Home Front: Ukraine's War Economy and the Spirit of Defiance. Institute for Human Sciences.

De Smet, B. (2016). Gramsci on Tahrir: Revolution and Counter-Revolution in Egypt. Pluto Press.

Dzarasov, R. (2013). The Conundrum of Russian Capitalism: The Post-Soviet Economy in the World System. Pluto Press.

Furet, F. (2000). The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century. University of Chicago Press.

Gigantino, B. (2024, 25 October). "In Georgia, a National Election Is a Geopolitical Struggle." Jacobin.

Golinkin, L. (2023, 13 June). "The Western Media Is Whitewashing the Azov Battalion." The Nation.

Gorbach, D. (2024). The Making and Unmaking of the Ukrainian Working Class: Everyday Politics and Moral Economy in a Post-Soviet City. Berghahn Books.

Gorbach, D. (2026). "Reactive Nationalism? Governance Through Identities in an Eastern Ukrainian City." Europe-Asia Studies. https://doi.org/10.1080/09668136.2026.2716371.

Gramsci, A. (1971). Selections from the Prison Notebooks. International Publishers.

Gumenyuk, N. (2022, 16 July). "Russia's Invasion Is Making Ukraine More Democratic." The Atlantic.

Havryshko, M. (2026, 6 February). "Ukraine's Military Has a Real Nazi Problem." Responsible Statecraft.

Ishchenko, V. (2014, 13 November). "Ukraine Has Ignored the Far Right for Too Long – It Must Wake up to the Danger." The Guardian.

Ishchenko, V. (2017). "The Ukrainian New Left and Student Protests: A Thorny Way to Hegemony." In M. Wennerhag, C. Fröhlich, & G. Piotrowski, eds., Radical Left Movements in Europe, 211–29). Routledge.

Ishchenko, V. (2018). Nationalist Radicalization Trends in Post-Euromaidan Ukraine. PONARS Eurasia Policy memo no. 529.

Ishchenko, V. (2022a). "Ukrainian Voices?" New Left Review 138: 1–10.

Ishchenko, V. (2022b, 3 October). "Behind Russia's War Is Thirty Years of Post-Soviet Class Conflict." Jacobin.

Ishchenko, V. (2023a). "NATO through Ukrainian Eyes." In G. Anderson, ed., Natopolitanism: The Atlantic Alliance since the Cold War, 263–73. Verso.

Ishchenko, V. (2023b). "The Minsk Accords and the Political Weakness of the 'Other Ukraine.'" Russian Politics, 8, no. 2: 127–46.

Ishchenko, V. (2023c). "Ukraine." In F. Escalona, D. Keith, & L. March, eds., The Palgrave Handbook of Radical Left Parties in Europe, 665–92. Palgrave Macmillan.

Ishchenko, V. (2024a). "Class or Regional Cleavage? The Russian Invasion and Ukraine's 'East/West' Divide." European Societies 26, no. 2: 297–322.

Ishchenko, V. (2024b). Towards the Abyss: Ukraine from Maidan to War. Verso.

Ishchenko, V. (2025, 24 October). "Deficient Revolutions and (Counter)hegemony Crisis: Political Fragmentation in Ukraine's Euromaidan." Paper presented at "Protesting Crises: Progressive Social

Movements in the Face of Authoritarian Backlash" conference, Scuola Normale Superiore, Florence.

Ishchenko, V. (2026, 8 October). "Soldiers by Contract, Soldiers by Capture: Revolutions, States and the Return of Mass War in Ukraine and Russia." Paper presented at CEECON conference, Freie Universität Berlin.

Ishchenko, V., & Kalb, D. (2026). "Eastern European Reactionary Nationalism: A Ukrainian Exception?" In D. Kalb & W. F. Bello (Eds.), Backlash: The Global Rise of the Radical Right, 142–65). Pluto Press.

Ishchenko, V., & Korotaev, P. (2025, 25 August). "Ukraine's Anti-Corruption Showdown Isn't About Democracy." Jacobin.

Ishchenko, V., Matveev, I., & Zhuravlev, O. (2023). Russian Military Keynesianism: Who Benefits from the War in Ukraine?" PONARS Eurasia Policy Memo no. 865.

Ishchenko, V., & Zhuravlev, O. (2021). How Maidan Revolutions Reproduce and Intensify the Post-Soviet Crisis of Political Representation. PONARS Eurasia Policy Memo no. 714.

Ishchenko, V., & Zhuravlev, O. (forthcoming). "Post-Soviet Vicious Circle: The Crisis of Hegemony and the Crisis of Revolution." In D. J. Riley & M. Santoro, eds., The Anthem Companion to Gramsci. Anthem Press.

Jäger, A. (2026). Hyperpolitics: Extreme Politicization without Political Consequences. Verso.

Kasianov, G. (2026). "'To discipline and punish': A punitive turn in the memory politics in Ukraine, 2006–2025." Memory Studies.

Katchanovski, I. (2026). The Russia-Ukraine War and its Origins. Palgrave Macmillan.

Kibita, N. (2024). The Institutional Foundations of Ukrainian Democracy: Power Sharing, Regionalism, and Authoritarianism. Oxford University Press.

Kluge, J. (2026, 08 August). "Russian Recruitment Stabilizes at 1,000 per Day". Russianomics.

Korotaev, P. (2023, 16 July). "Minsk Part 2: The Donbass Proletarian Hydra." Events in Ukraine.

Korotaev, P., & Ishchenko, V. (2025, 23 January)." Why Is Ukraine Struggling to Mobilise Its Citizens to Fight?" Al Jazeera.

Kudelia, S. (2025). Seize the City, Undo the State: The Inception of Russia's War on Ukraine. Oxford University Press.

Lanson, M., & Le Tréhondat, P. (2025, 16 September). "Bjarke Friborg (Red-Green Alliance, Denmark): 'There Is No Contradiction between Military Support for Ukraine and Criticising NATO and the Arms Industry." Links: International Journal of Socialist Renewal.

Levitsky, S., & Way, L. (2022). Revolution and Dictatorship: The Violent Origins of Durable Authoritarianism. Princeton University Press.

Marcetic, B. (2023, 25 February). "The State of Ukrainian Democracy Is Not Strong." Jacobin.

Matveev, I., & Zhuravlev, O. (2026, 20 March). " The Middle Class in Wartime Russia: Between Loyalty and Resignation." Paper presented at "Ideology and the Transformation of Europe in Time of War" workshop, WARPUT project, Belgrade.

Matveeva, A. (2025, 25 December). "Why Russians Haven't Risen up to Stop the Ukraine War." Responsible Statecraft.

Mierzejewski-Voznyak, M. (2018). "The Radical Right in Post-Soviet Ukraine." In J. Rydgren, ed., The Oxford Handbook of the Radical Right, 608-29. Oxford University Press.

Milanović, B. (2019). Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World. The Belknap Press of Harvard University Press.

Morris, J. (2026, 8 March). "The Phantom Limb and Fictive Kinship in Wartime Russia." Red Threads.

Nieczypor, K. (2026, 3 April). Ukraine's Mobilisation Crisis: A New Minister, Old Challenges. OSW Centre for Eastern Studies.

Onuch, O., & Way, L. A. (2024, May). "Why Ukraine's Elections Can Wait." Journal of Democracy.

Petro, N.N. (2023). The Tragedy of Ukraine: What Classical Greek Tragedy Can Teach Us About Conflict Resolution. De Gruyter.

Petrov, N. (2023). “The Evolution of Russia’s Patronal System: Elites during the War and after Putin.” In B. Madlovics & B. Magyareds., Russia’s Imperial Endeavor and Its Geopolitical Consequences: The Russia-Ukraine War, Volume Two, 3–25. Central European University Press.

Riley, D.J., & Brenner, R. (2025). “The Long Downturn and Its Political Results.” New Left Review 155:25–70.

Rosenfeld, B. (2021). The Autocratic Middle Class: How State Dependency Reduces the Demand for Democracy. Princeton University Press.

Sewell, W.H. (1996). “Historical Events as Transformations of Structures: Inventing Revolution at the Bastille”. Theory and Society 25, no. 6, 841–81.

Szelényi, I. (2015). “Capitalisms after Communism.” New Left Review 96:39–51.

Umland, A. (2020). “The Far Right in Pre- and Post-Euromaidan Ukraine: From Ultra-Nationalist Party Politics to Ethno-Centric Uncivil Society.” Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization, 28, no. 2:247–68.

Watling, J., Danylyuk, O. V., & Reynolds, N. (2023). Preliminary Lessons from Russia’s Unconventional Operations during the Russo-Ukrainian War, February 2022–February 2023. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies.

Zabrodskyi, M., Watling, J., Danylyuk, O.V., & Reynolds, N. (2022). Preliminary Lessons in Conventional Warfighting from Russia’s Invasion of Ukraine: February–July 2022. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies.

Zhuravlev, O., & Ishchenko, V. (2020). “Exclusiveness of Civic Nationalism: Euromaidan Eventful Nationalism in Ukraine”. Post-Soviet Affairs, 36, no. 3:226–45.

Zhuravlev, O., Kalugina, M., & Kappinen, S. (2025). “Fragmented Solidarity: Why Local Patriotism instead of Nationalism in Wartime Russia?” Russian Analytical Digest 333:11–15.

Zhyrun, I. (2026). Ukraine’s NATO Identity Politics: Representations of National Identity on the Question of Accession. ibidem Verlag.

Дубинянський, М. (2023, 24 червня). «Рідна мати війна». Українська правда.

Зубченко, Я. (2022, 24 червня). «Кремлеботи, трансформуймося! Як проросійські пропагандисти перетворилися на “патріотів”». Українська правда.

Костюк, Б. (2016, 24 серпня). «Україна, можливо, остання країна в Європі, де за європейські цінності жертвують життям – історик.” Радіо Свобода.

Любка, А. (2022, 21 червня). «Країна нашої мрії». Збруч.

Титов, С. (2023, 21 декабря). «Новый русский. Как украинский кум Путина зарабатывает в России и кто ему помогает». Настоящее время.

Захист ідентичності на майдані: Переосмислення українського Євромайдану та Антимайдану

Вільям Джей Ріш, Коледж Джорджії, Мілледжвілл, штат Джорджія, Сполучені Штати

З 2008 року масові протести в усьому світі виходили на вулиці та привертали увагу світової громадськості. Підживлені цифровими медіа й народним невдоволенням економічними кризами, корумпованими урядами та демократичними інституціями, які не виправдали сподівань, ці рухи майданів, як назвав їх Паоло Джербаудо, становлять нову форму народного опору. Від Туніса й Каїра до Мадрида, Стамбула та Волл-стріт ці протести передбачають зайняття майдану й об'єднання націй проти тиранічного правління та несправедливих політичних і економічних систем. Вони породжують нові форми суспільної організації, нові форми активізму та нові колективні ідентичності, які промовляють від імені нації.[1] Марк Байссінгер, який називає такі рухи міськими громадянськими революціями, стверджує, що ці протести здатні мобілізувати опозицію до репресивних режимів від імені нації. Учасники займають громадські площі поблизу ключових центрів державної влади й тиснуть на режими, змушуючи їх до краху або значних поступок. З кінця холодної війни ці революційні рухи стали частішими й успішнішими, про що свідчать кольорові революції у Східній Європі та Арабська весна. Проте навіть успішні міські громадянські революції не спроможні перетворити політичні системи й розв'язати проблеми, які спочатку їх спричинили.[2]

У цій статті розглядаються нові ідентичності, сформовані в майданних рухах в Україні. Приклади взято з моєї нової книжки «Український Євромайдан: від революційної ейфорії до божевілля війни».[3] З листопада 2013 до травня 2014 року український Євромайдан та його протилежність – Антимайдан – становили майданні рухи, породжені цифровими медіа й народним невдоволенням економічною несправедливістю та урядовою корупцією. Проте формування нових ідентичностей на майдані відбувалося по-різному. Два протестні рухи вступили в боротьбу за національну ідентичність України. Зрештою це призвело до того, що обидва рухи не змогли суттєво перетворити політичні системи чи відповісти на соціально-економічні претензії звичайних громадян.

У статті обстоюється думка, що існували два різні бачення майбутнього України, які впливали на те, як громадяни сприймали себе членами нації. Для Євромайдану Україна повинна була стати європейською нацією та частиною західної цивілізації, віддаляючись від радянського минулого й російського впливу. Учасники Антимайдану не обов'язково заперечували існування України як нації, хоча дехто наполягав, що Україна, Росія та Білорусь становлять одну націю братніх народів. Вони поділяли громадянський націоналізм радянської України, де українців об'єднувала територія, а не мова чи культура, і де необхідно було зберегти економічні, сімейні та культурні зв'язки з Росією. Для Антимайдану Україна була культурно й етнічно різноманітною державою, відмінності якої слід поважати, перетворивши її на федерацію. Для Євромайдану Україна повинна була залишитися унітарною державою, хоча й із децентралізо-

1 Gerbaudo, Paulo Gerbaudo, The Mask and the Flag: Populism, Citizenism and Global Protest (Oxford and New York: Oxford University Press, 2017); Paulo Gerbaudo, Tweets and the Streets: Social Media and Contemporary Activism (London: Pluto Press, 2012).

2 Mark Beissinger, The Revolutionary City: Urbanization and the Global Transformation of Rebellion (Princeton: Princeton University Press, 2022).

3 William Jay Risch, Ukraine's Euromaidan: From Revolutionary Euphoria to the Madness of War (New York and London: Bloomsbury Academic, 2026). В інтерв'ю, цитованих у цій статті, використовуються псевдоніми, наведені в цій книжці.

ваною владою. Історична пам'ять відігравала роль у визначенні цих двох конкуруючих бачень національної ідентичності. На Євромайдані національні герої, зокрема суперечливі постаті, шановані українськими ультраправими, стали прийнятними на протестних заходах. Для Антимайдану українців як націю визначали радянські герої та перемога Радянського Союзу у Другій світовій війні.

Спочатку хочу зробити кілька застережень щодо Антимайдану. Слід визнати, що Антимайдан був менш цілісним і більше залежав від підтримки та керівництва регіональних і центральних урядовців. Після краху режиму Віктора Януковича 22 лютого 2014 року його учасники приєдналися до контрпротестів так званої «російської весни». Російські керівники, спецслужби й військові, а також звичайні громадяни Росії відіграли значну роль у перетворенні цього руху на прихильника регіонального сепаратизму. «Російська весна» призвела до російського вторгнення й анексії Криму, а потім – до військового втручання на Донбасі. Проте принаймні в перші тижні протести «російської весни» продовжували висловлювати це інше бачення майбутнього України. Ідея перетворення України на федеративну державу продовжувала з'являтися на протестах на підтримку сепаратистських рухів Донбасу. Нова нація, сформована у вогні революції в Києві, тільки зміцнила переконання учасників Антимайдану в тому, що вона ворожа до них.

Протести Євромайдану, які почалися 21 листопада 2013 року й поширилися на інші міста, з самого початку зверталися до політики національної ідентичності. Угода про асоціацію з Європейським Союзом, переговори щодо якої адміністрація Януковича призупинила, уособлювала гадане повернення України до Європи. «Європа» означала не тільки угоду про вільну торгівлю, а й запровадження європейських стандартів в українському житті: верховенства права, обмеження корупції, розширення можливостей малого й середнього бізнесу, подорожей і роботи в Європі та, як гадалося, вищого рівня життя. Тісніші зв'язки з Росією, включно із вступом до Євразійського митного союзу, майже не пропонували майбутнього. Протестувальники вбачали в цих зв'язках гарантію російського панування над Україною. Після того як адміністрація Януковича 30 листопада 2013 року розігнала протест у центрі Києва, Євромайдан став боротьбою проти авторитарного режиму. Це була битва за майбутнє нації.

Протестний табір на головній площі Києва та протести Євромайдану в інших частинах України мобілізували підтримку, апелюючи до української національної ідеології. Ця ідеологія, яку обстоював табір, що я називатиму українським національно-демократичним, виникла в боротьбі проти комунізму наприкінці 1980-х років. Вона нагадувала інші тенденції у Східній Європі, де ультраправі об'єдналися з іншими силами й повалили комунізм у регіоні.[4] Ця ідеологія об'єднувала лібералів, консерваторів і представників українських ультраправих. Вона наголошувала, що нація важливіша за всі інші питання, зокрема клас і гендер. Вона висловлювала опозицію до радянського й російського панування та захищала українську мову й культуру. Нарешті, українська національна ідеологія проголошувала героями суперечливі постаті українського минулого, зокрема Степана Бандеру, лідера Організації українських націоналістів (ОУН), і Романа Шухевича, очільника Української повстанської армії (УПА). Таких націоналістів, як Бандера та Шухевич, убили радянські органи безпеки після Другої світової війни. Вони стали мучениками боротьби проти комунізму. Проте цих націоналістів часів Другої світової заплямували співпраця з Третім Рейхом і причетність до масових убивств євреїв та поляків. Їхня партизанська боротьба проти радянської влади після війни тероризувала ра-

4 Tom Junes, "Illiberalism in eastern Europe is a legacy of 1989," openDemocracy, November 20, 2019, https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/illiberalism-eastern-europe-legacy-1989; Emily Channell-Justice, Without the State: Self-Organization and Political Activism in Ukraine (Toronto: University of Toronto Press, 2022), 85 – 86; Katherine Verdery, National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceauşescu's Romania (Berkeley: University of California Press, 1991).

дянських громадян, включно із самими українцями. Радянська пропаганда ототожнювала такі рухи з нацизмом, а національні форми самовираження, навіть уживання української мови, у пізньорадянський період таврували як «бандерівські».

Протести Євромайдану запозичили символи таких націоналістичних організацій воєнного часу, як ОУН. «Слава Україні! Героям слава!» стало вітанням серед націоналістів ОУН під час Другої світової війни; націоналісти салютували одне одному на зразок фашистів Муссоліні в Італії.[5] «Героями» були загиблі члени ОУН. Це гасло поширювалося серед молодих українських футбольних уболівальників, які перебували під впливом правих груп. На час Євромайдану навряд чи протестувальники, особливо молодші, знали первісне значення гасла. Воно було достатньо загальним, щоб відірватися від свого походження з фашистської доби, проте залишалося прикладом впливу українських ультраправих на протестну риторику про націю. Червоно-чорні прапори ОУН часів Другої світової війни з'являлися на мітингах, протестах і маршах на підтримку Євромайдану. Протести Євромайдану перейняли й інші ультраправі гасла, що виникли вже в незалежній Україні. «Слава нації! Смерть ворогам!» походило від ультраправої організації Українська національна асамблея - Українська народна самооборона (УНА-УНСО). На заходах Євромайдану лунало відверто фашистське гасло, похідне від національного гімну Німеччини воєнного часу, «Україна – понад усе!». Час від часу на мітингах Євромайдану лунали зневажливі згадки про етнічних росіян у вигуку «Хто не скаче, той москаль!». Коли наприкінці січня протести стали насильницькими, ультраправі гасла й символи набули нового значення. Вони перетворилися на необхідні складники безкомпромісної війни проти держави. Уже 8 грудня 2013 року активісти Євромайдану, багато з яких належали до ультраправих, зносили пам'ятники Леніну як ненависні символи радянського минулого. У міру радикалізації протестів статуї Леніна падали в містах і містечках Центральної України. Після втечі Януковича з України протестувальники повалили Леніна в таких південних містах, як Миколаїв і Херсон. Вони обговорювали такі самі дії в Запоріжжі, Харкові та навіть у Сімферополі в Криму.

На відміну від Євромайдану, Антимайдан висловлював політику ідентичності, яка стверджувала, що Україна – братня нація Росії та Білорусі, а її гадане повернення до Європи – акт західного втручання в українські справи. Замість демонізувати радянське минуле учасники Антимайдану приймали його. Георгіївську стрічку, що складалася з оранжевих і чорних смуг, носили громадяни Росії та України на відзначення радянської перемоги у Другій світовій війні. Вона була складником політики пам'яті президента Володимира Путіна, яка на початку 2000-х років знаходила відгук в обох націях. Протестувальники й прихильники Антимайдану позначали свою належність до руху, носячи стрічку на мітингах. Вони розгортали та виставляли прапори в кольорах георгіївської стрічки. Радянські символи й згадки про перемогу радянського народу над фашизмом з'явилися на боці Антимайдану після початку насильства між учасниками Євромайдану та правоохоронцями. Це було видно біля міліцейських барикад на вулиці Грушевського в Києві, неподалік парламенту. Відео, зняте під час перемир'я між силами Євромайдану й правоохоронцями 10 лютого 2014 року, показувало дерев'яні дошки, які бійці спецпідрозділів і «Беркута» перетворили на написи зі свого боку барикад. Один із написів російською говорив: «Спасибо деду за победу!» – про радянську перемогу у Другій світовій війні. Інші написи вказували в бік Євромайдану, називаючи його учасників «мавпами» й «народженими в муках», натякаючи на психічні розлади або труднощі з навчанням. Того дня на євромайданівському боці барикад відбувався музичний концерт, покликаний позитивно вплинути на міліціонерів поблизу. Проте на сцені біля барикад висів прапор ОУН. Ця сцена

5 Grzegorz Rossoliński-Liebe, Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult (Stuttgart: ibidem-Verlag, 2014), 179 – 80.

вказувала на зіткнення двох бачень нації.[6] Усього через кілька днів, 18 лютого, в парку біля парламенту спалахнула сутичка між протестувальниками Євромайдану, які намагалися натиснути на парламент, щоб він обмежив повноваження Януковича, та бійцями спецпідрозділів, силами «Беркута» й проплаченими учасниками протесту, які перекривали їм шлях. Сили Януковича перейшли в наступ і жорстоко били всіх на своєму шляху. Один із протестувальників Євромайдану пригадував, що прихильники Антимайдану, нападаючи на них, називали їх бандерівцями, фашистами й гомосексуалами та погрожували розправитися з ними так, як їхні діди розправлялися з нацистами та їхніми поплічниками під час Другої світової війни. Здавалося, вони були готові не тільки побити, а й убити протестувальників Євромайдану в парку.[7] Той день, що став початком подій, які я називаю лютневим повстанням, дуже нагадував громадянську війну – так сказав мені англійською один доброволець Самооборони Майдану.[8] З огляду на роль політики ідентичності в лютневому повстанні можна дійти висновку, що воно нагадувало громадянську війну, засновану не на етнічних чи мовних відмінностях, а на питанні, чи має Україна залишатися відданою радянському минулому або стати європейською державою, вільною від російського впливу.

Після краху режиму Януковича наприкінці лютого 2014 року прихильники Антимайдану прагнули захистити радянське минуле. Хвиля повалень Леніна переконала їх, що «бандерівці» йдуть до їхніх міст і містечок, щоб знести Леніна, а потім навіть убивати звичайних громадян, яких не вважають справжніми українцями. Захист пам'ятників Леніну в таких містах, як Харків, Запоріжжя й Донецьк, перетворився на майданні протести, що символізували початок так званої «російської весни». Захист радянських пам'ятників, російської мови, місцевих історій та ідентичностей, а також федералізація української держави стали мобілізаційними гаслами таких зібрань Антимайдану. Українські медіа дуже швидко назвали ці мітинги «проросійськими» або навіть «сепаратистськими», хоча термін «Антимайдан» і далі використовувався щодо цього відродженого протестного руху. Під час «російської весни» представники ультралівих та ультраправих зблизилися й прагнули захистити свої громади від нового уряду в Києві. Десятиліття зусиль місцевих політичних еліт, особливо в Криму та на Донбасі, прищепили місцевим мешканцям відчуття, що їх оточують українські націонал-демократи, які потурають ультраправим русофобським рухам і планують ліквідувати робочі місця, закрити підприємства, заарештовувати й навіть убивати тих, хто розмовляє не тією мовою або ходить не до тієї церкви. Площі Леніна стали протестними спільнотами, де учасники могли висловлюватися безладно й агресивно, поширювати нелібералні, антизахідні погляди та теорії змови. У таких містах, як Миколаїв, де Леніна вже прибрали, вони зайняли меморіал десантникам, які загинули, намагаючись звільнити місто від нацистів під час Другої світової війни. В Одесі протестувальники Антимайдану зайняли Куликове поле, де місто традиційно проводило заходи пам'яті Другої світової війни.

Символи Другої світової війни під час «російської весни» стали всюдисущими. Увечері 6 квітня 2014 року в Харкові зі звукової системи гриміла класична радянська воєнна пісня «Вставай, страна огромная!» як сигнал для протестувальників Антимайдану штурмувати й зайняти будівлю Харківської обласної державної адміністрації, біля якої вони зібралися. Їхні лідери проголосили народну республіку, що проіснувала зовсім недовго.[9] Подібна символіка з'явилася в захопленому обласному управлінні СБУ в Луганську, яке стало осередком так

6 Sergei Rulev, "10 02 14 Na fronte zatish'e pered burei," YouTube, February 10, 2014, https://www.youtube.com/watch?v=9qXzDXgW9kA (більше недоступне).

7 Богдан, інтерв'ю Українському інституту національної пам'яті, Київ, 23 липня 2014 року.

8 Данило, інтерв'ю авторові, Київ, 22 березня 2014 року.

9 Slava Mavrichev, Facebook, April 6, 2014, https://www.facebook.com/photo.php?fbid=615244795233170&set=a.483005518457099&type=3&theater.

званої Луганської народної республіки: 21 квітня 2014 року над його входом висів банер. Він прирівнював їхній протест до оборони будинку Павлова в Сталінграді. Під час Другої світової війни Червона армія утримувала цей легендарний житловий будинок шістдесят днів, доки інші війська не прибули, прорвали облогу, розгромили там німецькі сили та переломили хід війни, після чого Червона армія просунулася аж до перемоги в Берліні. Для одного місцевого блогера луганська СБУ перебувала на передовій контрнаступу «русского мира» на захід проти нових нацистів. Блогер пригадував, як перед входом до захопленої будівлі СБУ стояв перед цим банером із захопленням. Він заявив: «Історія твориться на наших очах».[10] Слова блогера, здавалося, перегукувалися з настроями по інший бік барикад – у протестному таборі Євромайдану в Києві, де активіст Євромайдану та історик, майбутній керівник української політики історичної пам'яті, закликав аудиторію YouTube прийти на майдан 8 грудня 2013 року. Він стверджував, що вони «разом творять історію».[11] Сили ультраправих та ультралівих зблизилися, утворюючи коаліції, які за російської допомоги обстоювали російський націоналізм та імперіалізм.[12]

Збройні повстання на Донбасі та роль Росії в них стривожили активістів Євромайдану, яким замість розбудови нового європейського майбутнього України довелося стримувати сепаратизм, щоб він не розірвав країну. Насильство проти мітингів за єдність України в таких містах, як Донецьк, і терор озброєних людей проти активістів за єдність України змусили учасників Євромайдану та їхніх союзників чинити опір. Рухи за єдність України в Миколаєві, Харкові й Запоріжжі боролися з імовірними сепаратистами. Подібно до того, як прихильники Антимайдану демонізували їх, називаючи розумово відсталими, гомосексуалами й фашистами, учасники Євромайдану почали називати своїх противників колорадськими жуками. Колорадський жук носить кольори георгіївської стрічки – чорні та оранжеві смуги. Така риторика не обов'язково породжувала готовність людей убивати одне одного, проте окреслювала дві спільноти – Антимайдан та Євромайдан, або сили за єдність України, – члени яких відчували загрозу.[13] Якщо після 2008 року майданні рухи в інших частинах світу використовували грубу риторику, щоб спрямувати гнів учасників і глузувати з противників, то в Україні такі мовленнєві акти підривали громадянський націоналізм, який учасники Євромайдану нібито представляли.[14] Це можна було спостерігати в Одесі 10 квітня 2014 року, коли протестувальники Євромайдану оточили готель, де перебував союзник Януковича та відомий прихильник «російської весни». Вони планували закидати його камінням, яйцями й зеленкою. Сили Антимайдану намагалися змусити їх піти. «Одеська дружина», воєнізована організація з відверто російськими імперськими поглядами, протистояла протестувальникам. Один із її учасників закликав свій бік скандувати російською: «Майданутых на кол! Чтоб Бандера плакал!». Бік Євромайдану скандував не менш зневажливе звернення до противників російською: «Мы – Одесса, вы – говно!». Вони вигукували «Чемодан, вокзал, Россия!», вимагаючи, щоб ті залишили країну.[15] 2 травня 2014 року сутички між учасниками маршу за єдність України та

10 yadocent, "Ekskliusiv iz doma Luganskogo SBU," April 21, 2014, https://yadocent.livejournal.com/563627.html

11 Hromads'kyi sektor Ievromaidanu, "Volodymyr V'iatrovych: Prykhod' 8 hrudnia na Maidan!," YouTube, December 7, 2013, https://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=xCzgXBaWqZM

12 Докладніше про такі розколи серед українських лівих у 2013–2014 роках див.: Volodymyr Ishchenko, "Left Divergence, Right Convergence: Anarchists, Marxists, and Nationalist Polarization in the Ukrainian Conflict, 2013 – 2014." Globalizations, 17, no. 5 (2020): 820 – 39.

13 Deborah A. Jones, "The Fascist and the Potato Beetle: Patriotic Chronotopes and Dehumanizing Language in the Ukraine Conflict." American Ethnologist, 50, no. 1 (February 2023): 30 – 42.

14 Gerbaudo, The Mask and the Flag, 82 – 83.

15 Anna Dombrovskaia, "Boinia v Odesse i pobeg Tsareva 10 aprelia. 18+," YouTube, April 20, 2014,

силами Антимайдану призвели до загибелі десятків учасників Антимайдану в Будинку профспілок, що височів над їхнім протестним табором. Багато з них померли від отруєння димом. Дехто обгорів до невпізнання. Прихильники Євромайдану святкували поразку потенційних сепаратистів. Один політик назвав протестувальників Антимайдану «полчищами колорадських жуків», які напали першими й заслуговували на ліквідацію.[16] У день смертельних сутичок один український політолог написав у Facebook: «Коли я був маленький, дідусь на городі вчив мене збирати колорадських жуків у банку, а потім підпалювати її».[17]

Політика ідентичності українського Євромайдану й Антимайдану допомагала вибудовувати протести та мітинги на громадських площах, які промовляли від імені людей, ніким не представлених. У перші тижні Євромайдану видовище сотень тисяч людей, які сходилися до центру Києва та проголошували народження революції, надихало відвідувачів – не тільки американських сенаторів Джона Маккейна та Кріса Мерфі, а й мене. Проте у такої постановки революції були свої недоліки. Зосередившись на національній ідентичності, Євромайдан не зміг залучити звичайних робітників та бідні верстви, які вимагали розв'язання своїх соціально-економічних проблем.[18] Здавалося, протестувальники представляють всю націю, але насправді активісти Євромайдану, часто ультраправі, виганяли лівих з майдану, не даючи обговорювати ці проблеми. Після падіння режиму Януковича Антимайдан, здавалося, обіцяв революцію знедоленим у депресивних центрах вугільної, металургійної та інших галузей промисловості. Проте політика національної ідентичності, а саме російський націоналізм та російський імперіалізм, зрештою привласнила цей рух. Унаслідок революції Євромайдану, що принесла Україні зміну режиму, українці стали більш, а не менш розділеними. Тільки російські вторгнення в Україну – спочатку 2014-го, а потім 2022 року – об'єднали їх. Вийти на майдан, щоб урятувати націю, було шляхетним і гідним захоплення вчинком. Учасники відчували, що разом творять історію. Проте ця історія принесла непередбачені трагедію та кровопролиття, як видно з нинішньої війни проти російської військової агресії.

https://www.youtube.com/watch?v=iMD-tp1ssWY. Відеозаписи цих подій, зібрані з різних джерел, див. на YouTube-каналі проросійського активіста Дениса Артем'єва: https://www.youtube.com/@user-mj1oq3di5y.

16 Леся Оробець, Facebook, 2 травня 2014 року, https://www.facebook.com/lesyaorobets/posts/pfbid02U2dYT45RV3waR4EFXnSz4L3yD6wKXs2AJajUDxr4Nfb3E5ZgyhJs5R5Z88LpwKt1l.

17 Ім'я автора допису тут не розголошується. Свого часу допис викликав бурхливу реакцію серед дослідників України, і автор невдовзі його видалив.

18 Volodymyr Ishchenko, "Insufficiently Diverse: The Problem of Nonviolent Leverage and Radicalization of Ukraine's Maidan Uprising." Journal of Eurasian Studies 11, no. 2 (2020): 201–15.

Сприймати Україну серйозно: Про перешкоди на шляху до запитання «чому»

Анна Іванова

Гіссенський університет імені Юстуса Лібіха

Стежачи за значною частиною сучасних академічних і політичних дискусій про Україну, швидко помічаєш, що тільки одна відповідь на запитання «Що пішло не так в Україні?» вважається ідеологічно прийнятною: Росія. Не тільки саму війну аналізують виключно крізь призму російського імперіалізму – хоча ця рамка настільки наполегливо витісняє інші пояснення, що понад чотириста відомих дослідників Східної Європи закликали «читати менше про внутрішню політику України та міжнародні відносини», щоб «зрозуміти джерела російсько-української війни».[1] Внутрішні проблеми України та її міжнародні відносини також часто пояснюють Росією, використовуючи різні аргументи: корупцію на найвищих щаблях влади трактують як радянську інституційну спадщину; критику внутрішньої політики відкидають як кремлівський наратив; російськомовних громадян України описують як жертв русифікації; навіть суперечки із сусідньою Польщею щодо історичної пам'яті нерідко пояснюють маніпуляціями Москви, а не нерозв'язаними складнощами спільного минулого й сьогодення двох сусідніх держав. Теза про відповідальність Росії за українські проблеми сягає далеко в історію – найширші трактування відносять первісний злам до часів Київської Русі – і поширюється на кожну сферу аналізу, функціонуючи як онтологічна передумова панівної пояснювальної моделі України як держави й суспільства.

Однак цей аргумент спирається значно більше на теологічні, ніж на наукові засади – не тому, що він завжди хибний, а тому, що сумнів у ньому часто сприймають радше як єресь, ніж як інтелектуальну незгоду. Інакше кажучи, трактування Росії як всеохопної пояснювальної категорії стану українських справ не проходить перевірки на спростовність. У термінах Поппера,[2] наукове знання відрізняє від метафізики, релігії чи ідеології не накопичення підтверджень, а методологічна й емпірична можливість спростування. Отже, сумнів – не нестача відданості справі, а рушій дослідження. Відповідно, пояснювати російським впливом абсолютно все, що будь-коли відбувалося в Україні, – аналітично слабка й інтелектуально лінива позиція, яка підміняє дослідження причин неспростовним пояснювальним принципом. Це закриває саме ті питання, які наука мусить ставити. Тому, шукаючи відповідь на запитання «Чи пішло щось не так в Україні?» – і якщо так, то що саме, – я вважаю за необхідне почати з пояснення, чому взагалі правомірно ставити таке запитання, особливо в академічних дискусіях.

Перше пояснення – наукове. Базова передумова соціального дослідження вимагає визначити об'єкт, поставити його в центр вивчення й зберігати критичну позицію щодо нього.[3] Серйозно вивчати державу й суспільство означає піддавати їх ретельному аналізу: ставити під сумнів припущення, перевіряти конкурентні гіпотези й залишатися відкритими до висновків, які можуть виявитися незручними або політично невигідними. Нехтувати цими принципами означає замінювати дослідження апологією або засудженням. Не тільки як дослідниця, але значно більше як харків'янка, я добре знаю про злочини Росії та її роль у руйнуванні життя в

1 "An Elon Musk-Supported Apology for Russia's War on Ukraine," Ukrains'ka Pravda, 28 April 2026, https://www.pravda.com.ua/eng/articles/2026/04/28/8032087/.

2 Karl Popper, The Logic of Scientific Discovery (London: Routledge, 2005).

3 Zygmunt Bauman and Tim May, Thinking Sociologically, 2nd ed. (Oxford: Blackwell, 2001), 165–80.

Україні – я бачила їх на власні очі й пережила їх. Ці злочини та ширші процеси в російській державі, режимі, армії й суспільстві необхідно критично вивчати. Без такого аналізу неможливо повністю зрозуміти те, що відбувається в Україні. Водночас аналіз російських чинників не повинен витісняти дослідження процесів усередині самого українського суспільства. Поставити Україну в центр дослідження означає насамперед серйозно ставитися до інтересів українців і сил, що їм протидіють. Вивчення України, обов'язково уважне до ширшого контексту – а саме до ролі її сусідів, партнерів та інших учасників у наближенні держави до катастрофи, – усе ж повинно розглядати її як повноцінний об'єкт дослідження. Воно повинно ставити питання про її структури, динаміку й історичні траєкторії, щоб сприяти дискусіям про майбутнє – особливо якщо ми хочемо, щоби це майбутнє суттєво відрізнялося від сьогодення.

У такого дослідницького підходу неминуче є прямий політичний наслідок: розглядати Україну як суверенну й незалежну державу означає визнавати її здатність до політичної суб'єктності як усередині країни, так і на міжнародній арені. Пояснювати всі труднощі України виключно діями Кремля означає неявно заперечувати цю суб'єктність: зображати Україну переважно нездатною визначати власний шлях, об'єктом геополітичної конкуренції, а не суб'єктом власної історії. Однак суверенітет передбачає не тільки владу, вплив і здатність ухвалювати рішення, але й відповідальність за зроблений вибір та його наслідки.[4] Якщо Україну належить сприймати серйозно як політичного суб'єкта, її рішення та їхні результати повинні піддаватися такому самому аналітичному розгляду, як і рішення будь-якої іншої суверенної держави. Саме з цієї позиції – серйозного ставлення до України і як об'єкта дослідження, і як суб'єкта політики – виходить цей нарис. І саме з цієї позиції неможливо не помітити, що в Україні щось пішло глибоко не так.

Переосмислення держави й нації

Уважніший погляд на внутрішній розвиток України показує, що сьогодні країна за багатьма параметрами поступається собі часів перших років незалежності. Витоки цього занепаду передують війні 2022 року й пов'язані з тим, як після розпаду СРСР перебудовували державу й націю. Ще до російського вторгнення Україна стала однією з найбідніших країн Європи: її ВВП на душу населення у 2021 році становив 4775 доларів США, що відставало від показників більшості європейських і навіть інших пострадянських держав.[5] Вона дедалі глибше інтегрувалася в периферію капіталістичної світової системи, для якої характерні економічна залежність, слабкі державні інституції, політична нестабільність і соціальна поляризація.[6] Але тридцять п'ять років тому Україна вступила в період незалежності за відносно сприятливих умов. У неї був розвинений промисловий сектор, величезні сільськогосподарські ресурси та інфраструктурна мережа, яка забезпечувала соціальне відтворення населення чисельністю 52 мільйони.[7] Суспільство незалежної України постало як продукт радянської модерності – ур-

4 Alan James, "The Practice of Sovereign Statehood in Contemporary International Society," Political Studies 47, no. 3 (1999): 457–73.

5 World Bank, "GDP per Capita (Current US$) – Ukraine," World Bank Open Data, NY.GDP.PCAP.CD, дата звернення: 10 липня 2026 року, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=UA.

6 Andrii Maliuk, "Trajectory of Socio-Economic Development of Ukraine in 1991–2021 from a World-System Perspective," Interdisciplinary Political Studies 11, no. 1 (2025): 292.

7 Anders Åslund, How Ukraine Became a Market Economy and Democracy (Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, 2009); Robert S. Kravchuk, Ukrainian Political Economy: The First Ten Years (New York: Palgrave Macmillan, 2002); A. I. Amosha, N. E. Briukhovetskaia, and I. P. Buleev, "O vosstanovlenii vedushchei roli mashinostroeniia v postroenii novoi ekonomiki Ukrainy," Ekonomichnyi visnyk Donbasu,64, no. 2 (2021): 94–107.

банізоване й освічене, сформоване промисловим розвитком і значними можливостями соціальної мобільності, з виразними регіональними відмінностями та широким етнічним розмаїттям.[8] На відміну від деяких інших радянських республік, вихід України з Радянського Союзу з перспективи 1990-х і 2000-х років виглядав мирним.

Однак ці сприятливі умови не дали результатів, які вони начебто обіцяли. Незалежність започаткувала одночасне переосмислення держави й нації та перегляд того, як і хто управлятиме ресурсами, успадкованими від радянської держави. Процеси, які часто аналізують як державотворення й націєтворення,[9] починалися не з чистого аркуша, а трансформували вже сформовані радянські українські державу й націю. Концепція національної держави, зосередженої на титульній нації, замінила універсалістський радянський проект, а багатоетнічне населення належало привести у відповідність до цілісної національної та культурної ідентичності.[10] Цю мету переслідували так завзято, що перебудова нації часто випереджала, а часом і підривала розвиток стабільних державних інституцій. Як зауважив Ослунд, у перші роки незалежності «Україна майже ні на чому не зосереджувалася, крім націєтворення», піднімаючи його до рівня «всеохопного пріоритету».[11]

Водночас, під постійним тиском міжнародних фінансових інституцій, Україна впроваджувала неоліберальну економічну програму. На відміну від більшості інших радянських республік, до 2021 року Україна так і не спромоглася відновити економіку до рівня 1990 року.[12] Крім того, економіка зазнала переорієнтації: цілі високотехнологічні підгалузі, як-от авіабудування, важке й енергетичне машинобудування, ракетна та космічна техніка, постраждали; частка високотехнологічних виробництв скоротилася.[13] Частка промисловості у валовій доданій вартості впала з 54,6 відсотка у 1991 році до 23,2 відсотка у 2021-му,[14] а залишилася економіка, переорієнтована на експорт сировини, залежна від імпортних компонентів і побудована на низькій оплаті праці як головній конкурентній перевазі[15] – траєкторія, яку Гужва й Гончаренко описують як «примітивізацію» української економіки.[16]

Ці економічні перетворення радикально змінили соціальний ландшафт. Через перерозподіл державної власності в номенклатурно-кримінальних мережах виник нечисленний олігархічний клас, який зосередив у своїх руках виробничі активи, тоді як основний тягар витрат ліг на решту населення.[17] У середині 1995 року Світовий банк встановив, що 29,5 відсотка українських домогосподарств перебували за межею бідності.[18] Сировинний бум 2000-х років спричинив різке скорочення абсолютної бідності – з 32 відсотків у 2001 році до менш ніж 8 від-

8 Georgiy Kasianov, Memory Crash: The Politics of History in and around Ukraine, 1980s–2010s (Budapest: Central European University Press, 2022), 387–98.

9 Mikhail Minakov, “Istoriia i svoboda na vostoke Evropy: K osmysleniiu postsovetskogo perioda,” Palladium, no. 6 (2023), https://freeuniversity.pubpub.org/pub/p6-01/release/1.

10 Rogers Brubaker, “Nationalizing States Revisited: Projects and Processes of Nationalization in Post-Soviet States,” Ethnic and Racial Studies 34, no. 11 (2011): 1785–1814.

11 Åslund, How Ukraine Became a Market Economy, xii.

12 World Bank, “GDP (Constant 2015 US$) – Ukraine,” World Bank Open Data, indicator NY.GDP.MKTP.KD, дата звернення: 10 липня 2026 року, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?locations=UA.

13 Maliuk, “Trajectory of Socio-Economic Development,” 299–300.

14 Maliuk, “Trajectory of Socio-Economic Development,” 300.

15 Maliuk, “Trajectory of Socio-Economic Development,” 293.

16 Ihor Guzhva and Kyrylo Honcharenko, “Industry of Ukraine: Current Trends and Factors of Development,” Market Relations Development in Ukraine, no. 1 (224) (2020): 18–24 [українською].

17 Oleksandr Baranovs’kyi and Volodymyr Sidenko, “Problemy vlasnosti ta lehalizatsii kapitaliv i dokhodiv v Ukraini,” Natsional’na bezpeka i oborona, no. 2 (50) (2004): 2–13.

18 World Bank, Poverty in Ukraine, Report no. 15602-UA (Washington, DC: World Bank, 1996), https://documents1.worldbank.org/curated/en/413691468779375547/pdf/multi-page.pdf

сотків у 2005-му за власною межею базових потреб Світового банку.[19] Наступне десятиліття значною мірою звело нанівець ці здобутки, а війна на Донбасі та економічна криза 2014-2015 років за один рік збільшили частку населення з доходами нижче прожиткового мінімуму з 17 до 52 відсотків.[20] Через три десятиліття, після часткового відновлення, а потім російського вторгнення, за оцінкою Світового банку, у 2025 році 41,6 відсотка населення жили нижче національної межі прожиткового мінімуму – приблизно вдвічі більше, ніж у 2021-му.[21] До того ж протягом цих років соціальну державу поступово демонтували реформами освіти (2017, 2026), охорони здоров'я (2017, 2020) і пенсійного забезпечення (2011, 2017).

Перебудова держави й нації породила специфічний «поділ праці».[22] Колишня радянська номенклатура значно більше займалася перебудовою держави й поділом її активів, ніж питаннями національної ідентичності, залишаючи символічну сферу переважно культурним елітам, колишнім дисидентам і націоналістичним активістам. Однак перебудова української нації відбувалася швидко й посіла помітне місце в публічних дискусіях. Тож яку саме націю будували? Модель, на яку від початку спирався цей проект, у важливих аспектах походила з XIX століття й застосовувалася до суспільства на порозі XXI-го. Вона ґрунтувалася на наративі аграрної нації з низькою соціальною мобільністю, обмеженою грамотністю та слабкими каналами суспільної комунікації. Відповідно до етнокультурного націоналізму XIX століття цей наратив ототожнював націю з етносом – етнокультурною, мовною та релігійною спільнотою.[23] Історія української нації спиралася на уявлення, збережені в діаспорних спільнотах,[24] які зображали її як «нескінченний ланцюг страждань, труднощів, боротьби за виживання та вічного прагнення до національного самовизначення».[25] Здобуття незалежності сприймали як тріумф історичної справедливості, досягнутий поверненням до традицій недовговічної Української Народної Республіки. Російську імперію та СРСР розглядали як зовнішні сили, що силоміць втягнули Україну у свою орбіту, тоді як участь українців у створенні, підтриманні та розвитку обох держав «у кращому разі пояснювали протиставленням "заслуг і подвигів окремих людей" "злу радянської імперії"»[26] або взагалі не обговорювали. Існування української нації простежували до Київської Русі як ранньої форми державності й далі – до ранніх племінних форм суспільної організації, що дозволяло говорити про тисячолітню українську націю.

У перші роки реалізація цього проекту на політичному рівні відбувалася у формі громадянського націоналізму – моделі, яку протягом 1990-х років просували як нормативну кінцеву мету посткомуністичного переходу[27] і яка розуміє націю як спільноту, об'єднану лояльністю

19 World Bank, Ukraine Poverty Update, Report no. 39887-UA (Washington, DC: World Bank, 2007), 6–7, https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/b933fd79-81a6-5bc0-afe4-5b7024917c39/content.

20 World Bank, Ukraine Poverty and Shared Prosperity Update, 2016–2019 (Washington, DC: World Bank, 2021), 2–6, https://documents1.worldbank.org/curated/en/099430006232220098/pdf/P172046085949 30609d8f08307fb5dd1ed.pdf.

21 World Bank, Monitoring Living Conditions in Ukraine: Spring 2026 Update, Listening to Ukraine (Washington, DC: World Bank, 2026), 3, https://thedocs.worldbank.org/en/doc/3df3ca7530237868137cf8a73f9b36b2-0080062026/original/Listening-to-Ukraine-Update-Spring-2026.pdf.

22 Georgiy Kasianov, "Ukraine as a 'Nationalizing State': A Review of Practices and Outcomes," Sociology of Power 33, no. 2 (2021): 121 [російською].

23 Kasianov, Memory Crash, 213–47.

24 Per A. Rudling, "Repatriating an Edifying Past: The Diaspora Ukrainian Authoritarian Right and Power over Memory, 1991–2021," Nationalities Papers 52, no. 6 (2024): 1308–31.

25 Kasianov, Memory Crash, 213.

26 Andrii Portnov, "Uprazhneniia s istoriei po-ukrainski (Zametki ob obshchestvennykh izmereniiakh funktsionirovaniia istorii v postsovetskoi Ukraine)," Ab Imperio 2007, no. 3: 93-102.

27 Matthew Blackburn, "The Persistence of the Civic–Ethnic Binary: Competing Visions of the Nation and Civilization in Western, Central and Eastern Europe," National Identities 24, no. 5 (2022): 468, https://

до національної держави та формально охоплює всі етнічні групи. У результаті примордіалістська концепція нації, на якій ґрунтувалася державна політика пам'яті, могла співіснувати з формами пам'яті представників різних етнічних груп, регіонів і соціальних класів, не визначаючи політичних рішень. До того ж державний контроль над пам'яттю був доволі обмеженим і непослідовним, а питання символів і ритуалів вирішували на рівні регіональної влади.[28] Цю ранню гнучкість уможливлювала й глибша спадкоємність: незалежна Україна в багатьох аспектах залишалася продовженням Української Радянської Соціалістичної Республіки.[29] Символічні зміни – прапори, гімни, валюта, назви вулиць – відбувалися за незмінності власності, територій і статусів УРСР, зокрема членства в ООН. Більшість радянських законів залишалися чинними, більшість радянських функціонерів зберігали посади, навіть багато ритуалів залишалися на місці, а вся цивільна, критична й промислова інфраструктура залишилася. Націоналізм на цьому етапі мав інструментальний характер: він допомагав колишнім радянським елітам легітимізувати свою владу, зберігати кар'єри й отримувати вигоду від поточного перерозподілу капіталу, водночас слугуючи важелем зовнішньої політики, який стратегічно застосовували за потреби.[30]

Із часом ця прагматична конструкція наповнювалася дедалі виразнішим етнонаціональним змістом, оскільки колишня радянська номенклатура намагалася зберегти оперативний контроль над державними активами, а націоналістичні активісти й дисиденти зосереджувалися на управлінні символічною сферою. Головним критерієм включення стало дотримання певного вузького розуміння української культури, мови, ідентичності та бачення минулого. Згодом законодавство про пам'ять стало головним механізмом інституціоналізації цього звуження. Спочатку закони про пам'ять визначали історичні події, які держава вважала гідними вшанування, – наприклад, Другу світову війну[31] і Голодомор;[32] потім вони приписували, як і кого пам'ятати, – наприклад, через героїзацію Степана Бандери та Романа Шухевича[33] або ухвалення закону про борців за незалежність України,[34] а у своїй найрадикальнішій формі почали встановлювати кримінальні покарання за порушення.[35] Етнічний націоналізм не замі-

doi.org/10.1080/14608944.2021.2006169.

28 Portnov, "Uprazhneniia s istoriei po-ukrainski," 94.

29 Artem Lytovchenko and Olena Muradyan, "Preconditions for Regional Divisions in Ukraine and the Global Implications of the Ukrainian Crisis," in Uluslararası Politikada Ukrayna Krizi, ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar, and Zafer Yıldırım (Istanbul: Beta, 2014), 37–38.

30 Mikhail A. Molchanov, "Post-Communist Nationalism as a Power Resource: A Russia-Ukraine Comparison," Nationalities Papers 28, no. 2 (2000): 276-279.

31 Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», № 1684-III, 20 квітня 2000 року, Відомості Верховної Ради України, 2000, № 30, ст. 239; втратив чинність 21 травня 2015 року на підставі закону № 315-VIII, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-14. Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», № 315-VIII, 9 квітня 2015 року, Відомості Верховної Ради України, 2015, № 25, ст. 191.

32 Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», № 376-V, 28 листопада 2006 року, Відомості Верховної Ради України, 2006, № 50, ст. 504.

33 Указ Президента України «Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України», № 965/2007, 12 жовтня 2007 року, https://www.president.gov.ua/documents/9652007-6491; скасований рішенням суду на тій підставі, що звання можна присвоювати тільки громадянам України. Указ Президента України «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України», № 46/2010, 20 січня 2010 року, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46/2010; скасований рішенням суду у 2011 році на тій підставі, що звання можна присвоювати тільки громадянам України.

34 Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», № 314-VIII, 9 квітня 2015 року, Відомості Верховної Ради України, 2015, № 25, ст. 190, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19/ed20150409.

35 Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», № 317-VIII, 9 квітня 2015

нив громадянський варіант, а став співіснувати з ним і посилювати його, поширюючи вимоги національної відповідності за межі мови й культури та дедалі більше ідеологізуючи саму категорію нації. Отже, простір для уявлення й обговорення того, якою могла б бути українська нація, постійно звужувався, а її образ дедалі більше регулювали згори.

Проте незалежно від того, був критерій належності культурно-мовним чи політично-ціннісним, обидва варіанти проводили однакову межу[36] й обидва діяли як «форма знання»,[37] сприймаючи соціальний світ виключно крізь національні категорії та роблячи інші поділи – клас, регіональну належність, мову й покоління – другорядними або невидимими. Саме тому український націоналізм, у громадянському чи етнічному різновиді, структурно не був пристосований до представництва суспільства, від імені якого претендував говорити. Опитування, проведені протягом років незалежності, з разючою регулярністю показували, що питання мови, культури й минулого посідали нижні рядки цих рейтингів. Наприклад, у 2001 році 76 відсотків українців вважали пріоритетною проблемою рівень життя населення, тоді як тільки близько 5 відсотків вказували на статус російської та української мов, а 8 відсотків – на відродження української нації.[38] Сам по собі такий розподіл не дивує: у даних опитувань більшості країн матеріальні турботи переважають символічні, зокрема й у країнах, які зовсім не зазнають економічних труднощів. В українському випадку важливий не цей рейтинг, а те, чому він відповідав. В деяких інших країнах пріоритет рівня життя фіксує стабільні фонові настрої; тут він відображав документально підтверджений економічний обвал і масове зубожіння. Символічний порядок денний домінував незалежно від суспільного запиту й економічних даних. Таким чином, українські національні уявлення XIX століття виявилися неспівмірними з матеріальними й соціальними прагненнями суспільства, яким вони керували, – сучасного суспільства, що прагнуло незалежності не як самоцілі, а як умови поліпшення рівня життя та розширення життєвих можливостей.[39]

Від виключення до стирання: визначення меж національної належності

Якщо ранній період незалежності утвердив націєтворення як панівний публічний порядок денний, то період після Євромайдану прискорив інвестиції в символічну сферу, через які українське націєтворення перейшло від спроби перебудувати українську націю до спроби нормативно визначити, хто до неї належить. Антикомунізм і поступове обмеження російської мови стали важливими інституційними інструментами правового закріплення дедалі вужчого розуміння української національної належності. У 2010-х роках ані Росія, ані Антимайдан не просували комуністичного проекту, проте обидві сторони використовували радянські символи в цьому конфлікті. Саме таке привласнення, а не реальна комуністична політика, дало привід заборонити ці символи в Україні. Демонтаж радянських пам'ятників, перейменування топонімів, заборона Комуністичної партії, декомунізаційне законодавство та скасування попереднього мовного закону разом становили форму символічної мобілізації, наслідки якої для українського суспільства були далеко не символічними. У такий спосіб Україна із запізненням

року, Відомості Верховної Ради України, 2015, № 26, ст. 219, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19/ed20150409.

36 Oleg Zhuravlev and Volodymyr Ishchenko, "Exclusiveness of Civic Nationalism: Euromaidan Eventful Nationalism in Ukraine," Post-Soviet Affairs 36, no. 3 (2020): 226–45.

37 Rogers Brubaker, Ethnicity without Groups (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), 18.

38 Kyiv International Institute of Sociology, "Dumky ta pohliady naselennia Ukrainy, sichen' 2001 roku," 17 January 2001, section "Sotsial'no-politychni oriientatsii," https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=252&y=2001&m=1&page=1.

39 David R. Marples, "Ukraine's Drive to Independence in 1991," Canadian Slavonic Papers 61, no. 3 (2019): 321–45.

приєдналася до антикомуністичного режиму пам'яті, який постав у Східній Європі наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років, у період розширення Європейського Союзу. Розуміння того, чим був цей режим і в чому український антикомунізм був подібний до нього та відрізнявся від нього, необхідне для розуміння подальших подій.

Дедалі більше наукових робіт[40] про антикомунізм як рамку політики пам'яті в постсоціалістичних державах показують, що його найкраще розуміти не як самоочевидне осмислення травматичного минулого, а як боротьбу за владу, спрямовану на встановлення режиму істини. Цей режим одночасно визначає, як слід пам'ятати минуле, які політичні позиції легітимні сьогодні та які майбутні можливі. Як показав Зомборі,[41] східноєвропейський антикомунізм став результатом структурного обміну під час вступу країн Східної Європи до ЄС. Якщо післявоєнна західноєвропейська пам'ять була організована навколо Голокосту та злочинів фашизму, то Східна Європа доповнила цю рамку другою засадничою травмою – злочинами комунізму, позиціонуючи себе як подвійну жертву обох режимів. У цьому процесі Східна Європа внесла комунізм і претензію на статус жертви як свій специфічний історичний досвід, а західноєвропейські інституції кодифікували цей наратив.[42] Отже, «розширення ЄС постало як процес інтеграції, через який континентальна цивілізація возз'єднувалася відповідно до своїх нібито універсальних цінностей».[43] Пам'ять про комунізм таким чином канонізували насамперед як пам'ять про терор, репресії та жертви, хоча повсякденні спогади в постсоціалістичних державах залишалися значно неоднозначнішими, поєднуючи згадки про труднощі із спогадами про соціальну захищеність, модернізацію та колективний поступ.[44]

Україна увійшла в це поле за доволі інших умов. У східноєвропейських державах антикомунізм легітимізували через процес приєднання до європейських структур. Український антикомунізм, своєю чергою, заявляв, що йде шляхом західних сусідів, але набув легітимності через революційні імпульси Євромайдану й мобілізаційний вплив війни. У результаті він став одночасно менш консенсусним і більш безкомпромісним. Опитування громадської думки неодноразово показували обмежену підтримку декомунізації: у листопаді 2016 року тільки 35 відсотків респондентів підтримували перейменування населених пунктів і вулиць, тоді як 57 відсотків виступали проти, з виразним регіональним поділом: підтримка становила 63 відсотки на заході України, 32 – у центрі, 19 – на півдні та 18 – на сході;[45] у заборони комуністичної

40 Див. Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment: Competitive Victimhood in European Politics," Revue d'études comparatives Est-Ouest 51, no. 2–3 (2020): 21–54, https://doi.org/10.3917/receo1.512.0021; Zoltán Dujisin, "A History of Post-Communist Remembrance: From Memory Politics to the Emergence of a Field of Anticommunism," Theory and Society 50, no. 1 (2021): 65–96, https://doi.org/10.1007/s11186-020-09401-5; Berthold Molden, "Mnemonic Hegemony? The Power Relations of Contemporary European Memory," in EUtROPEs: The Paradox of European Empire, ed. John W. Boyer and Berthold Molden, Cahiers Parisiens 7 (Chicago: University of Chicago Press, 2014), 104–30; Jelena Đureinović, "Beyond the State Agency: Anti-Communist Memory Work in Post-Milošević Serbia," in Researching Memory and Identity in Russia and Eastern Europe: Interdisciplinary Methodologies, ed. Jade McGlynn and Oliver T. Jones (Cham: Palgrave Macmillan, 2022), 183-97, https://doi.org/10.1007/978-3-030-99914-8_11; Jelena Subotić, Yellow Star, Red Star: Holocaust Remembrance after Communism (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2019).

41 Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment."

42 Georgiy Kasianov, "Istorychna polityka ta ontolohichna bezpeka: kontseptual'ni ramky ta analitychni sposterezhennia," Intermarum: istoriia, polityka, kul'tura, no. 17 (2025): 19; Dujisin, "A History of Post-Communist Remembrance."

43 Máté Zombory, «The Anti-Communist Moment," 36.

44 Berthold Molden, "Resistant Pasts versus Mnemonic Hegemony: On the Power Relations of Collective Memory," Memory Studies 9, no. 2 (2016): 126, https://doi.org/10.1177/1750698015596014.

45 Rating Group, "Attitude toward Certain Historical Figures and De-Communization Process in Ukraine," 17 November 2016, https://www.ratinggroup.ua/en/news/otnoshenie-k-otdelnym-istoricheskim-

ідеології була більша підтримка, проте із схожими тенденціями регіонального розподілу[46]. Водночас місцева влада часто саботувала здійснення декомунізації,[47] а науковці[48] та Венеціанська комісія Ради Європи[49] також критикували це рішення. Проте навколо цього проекту сформувалася розгалужена інституційна інфраструктура: Український інститут національної пам'яті, законодавчі механізми, освітні реформи, культурні інституції, медійні ініціативи та організації громадянського суспільства. Активісти, що здобули революційну легітимність на Майдані та достатній вплив на парламентські рішення, спромоглися провести антикомуністичний порядок денний, представляючи його водночас як механізм демократизації та інструмент національної консолідації й посилаючись на східноєвропейські держави як зразок. Однак на практиці український антикомунізм відрізнявся від східноєвропейських прецедентів і часом, і масштабом. У Центральній та Східній Європі осмислення комуністичного минулого зосереджувалося на функціонерах та інституціях, де вони працювали: люстрація майже завжди обмежувалася державним сектором, партійні чиновники зазвичай підлягали провадженням тільки за співпрацю із спецслужбами або можливі кримінальні злочини, а суцільного відкидання всіх колишніх функціонерів переважно не було.[50] Цей момент перехідного правосуддя минув за два десятиліття до початку української декомунізації. На той час спадала й друга, символічна хвиля: Литва, Латвія, Угорщина та Польща обмежили комуністичну символіку, але кримінальна відповідальність збереглася тільки в небагатьох юрисдикціях, оскільки більшість держав перейшла до адміністративних стягнень.[51] Україна пішла проти цієї течії, криміналізувавши виготовлення, поширення та публічне використання комуністичної символіки з покараннями до п'яти років ув'язнення, а для посадовців, повторних правопорушників і тих, хто діє через медіа, – до десяти. Касьянов вказує на ще одну закономірність: правові репресії непропорційно часто вражали маргіналізовані верстви населення.[52] У 2015-2021 роках за статтею 436-1 «Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів» було порушено 334 кримінальні справи й ухвалено 24 обвинувальні вироки; між 2022 роком і серединою 2025-го відповідні показники зросли до 896 і 307. Із 279 засуджених у пізнішому періоді, щодо яких суди зафіксували соціальний статус, 124 були безробітними або неформально зайнятими, 84 – пенсіонерами, 23 – людьми з інвалідністю; інші – працівниками низькокваліфікованих професій, більшість із середньою або професійно-технічною освітою.[53] Правопорушення стосувалися худі з написом «СССР», прапора, який несли містом у надії продати, листівки, переданої іншій людині, і щонайменше у двадцять одному випадку – вподобання чужого допису.[54] Ця ситуація відкриває ще одне питання: чому закон, представлений

lichnostyam-i-processu-dekommunizacii-v-ukraine.

46 Rating Group, "Attitude toward Certain Historical Figures and De-Communization Process in Ukraine."

47 UNIAN, "Prystrasti za dekomunizatsiyeyu," 2 June 2016, https://www.unian.ua/society/1363662-pristrasti-za-dekomunizatsieyu.html.

48 David R. Marples, "Open Letter from Scholars and Experts on Ukraine Re. the So-Called 'Anti-Communist Law,'" Krytyka, April 2015.

49 Venice Commission, Joint Interim Opinion on the Law of Ukraine on the Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Regimes and Prohibition of Propaganda of Their Symbols, CDL-AD(2015)041-e (Strasbourg: Council of Europe, 2015), https://odihr.osce.org/odihr/216281.

50 Helga A. Welsh, "Dealing with the Communist Past: Central and East European Experiences after 1990," Europe-Asia Studies 48, no. 3 (1996).

51 Georgiy Kasianov, "'To Discipline and Punish': A Punitive Turn in the Memory Politics in Ukraine, 2006–2025," Memory Studies (2026): 2, https://doi.org/10.1177/17506980261460344.

52 Kasianov, "'To Discipline and Punish,'" 16.

53 Kasianov, "'To Discipline and Punish, 14.

54 Kasianov, "'To Discipline and Punish,'"11.

як захист від зовнішньої агресії, знайшов своїх адресатів серед безробітних, пенсіонерів і людей з інвалідністю? Отже, при уважнішому розгляді стає помітною не тільки суворість санкцій, але і їхній класовий вимір.

Антикомуністичний консенсус, закладений у політику пам'яті східноєвропейських держав, створив риторичну «пастку»: як тільки антикомунізм стає синонімом демократії, свободи та європейськості, ставити під сумнів його передумови вкрай важко. Опозицію трактують уже не як політичну незгоду, а як свідчення моральної неповноцінності, і антикомунізм стає універсальною передумовою легітимної участі в публічному житті. Ця умова одночасно впливає на всі часові виміри. Щодо минулого законодавство про пам'ять приписувало нормативні тлумачення радянського періоду, засуджуючи комунізм, зображаючи його зовнішнім і нав'язаним Україні та криміналізуючи його символи. Щодо сьогодення це звужувало спектр доступних політичних позицій, обмежувало політичну участь і опозиційну політику, а також можливості представництва значних соціальних груп. Щодо майбутнього антикомунізм закривав сам горизонт мислимих альтернатив. Він привласнив і переозначив саму категорію революції: прославляючи Євромайдан як прогресивну революцію, він піднімав народну мобілізацію до визначальної ознаки революційної дії, роблячи її соціально-перетворювальний зміст другорядним. Водночас ідею соціальної революції в її емансипаційному значенні, як стверджував Траверсо, відправили в архів – «до розділу "тоталітаризм" в історії XX століття»[55] – і оголосили злочинною. Конституційно закріпивши прагнення інтеграції до ЄС і вступу до НАТО, законодавці окреслили українське майбутнє, у якому не було місця соціально-революційному перетворенню. Будь-яку спробу кинути виклик постсоціалістичному неолібералізму, як і в інших східноєвропейських державах, в Україні засуджували як «етично небезпечну й неприйнятну, таку, що повертає примару тоталітаризму»,[56] і державні діячі, і громадянське суспільство. Розмова про майбутнє в категоріях класу, перерозподілу, суспільної власності чи соціального захисту в кращому випадку змістилася на самі маргінеси. Будь-яке бачення соціальних перетворень поза горизонтом ліберальної демократії та ринкового капіталізму відкидали заздалегідь. Разом із цим націю міцно утвердили як головного суб'єкта колективного життя, наполягаючи на єдності інтересів усіх, хто до неї належить.

Цю риторичну «пастку» додатково посилює логіка жертви, на якій спирається антикомуністична рамка. Як показали Бер та співавтори, антикомунізм спричинив «ескалацію віктимізації в історичних дискусіях»[57] – конкурентне роздування претензій на страждання, яке закриває критичне обговорення, замінюючи його моральними нормами. Статус жертви завдяки зв'язку з невинністю надає моральний авторитет: він легітимізує дії постраждалої групи й водночас відводить увагу від її власної поведінки, оскільки жертва за визначенням не може відповідати за обставини своїх страждань.[58] У найрозвиненіших формах статус жертви переходить у те, що описують як націоналізм жертви, – форму націоналізму, побудовану на пам'яті про колективні страждання, у якій бінарна опозиція провини й невинності стає головною призмою

55 Enzo Traverso, Le passé, modes d'emploi: Histoire, mémoire, politique (Paris: La Fabrique, 2005), 88, цит. за: Máté Zombory, "The Anti-Communist Moment: Competitive Victimhood in European Politics," Revue d'études comparatives Est-Ouest 51, no. 2–3 (2020): 32.

56 Liviu Chelcea and Oana Druţă, "Zombie Socialism and the Rise of Neoliberalism in Post-Socialist Central and Eastern Europe." Eurasian Geography and Economics 57, nos 4–5 (2016): 525-26. https://doi.org/10.1080/15387216.2016.1266273.

57 Valentin Behr, Muriel Blaive, Anemona Constantin, Laure Neumayer, and Máté Zombory, "An Anti-Communist Consensus: The Black Book of Communism in Pan-European Perspective," Revue d'études comparatives Est-Ouest 51, nos. 2–3 (2020): 17, https://doi.org/10.3917/receo1.512.0055.

58 Elissa Helms, Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina (Madison: University of Wisconsin Press, 2013), 4; Lilie Chouliaraki, Wronged: Victimhood in Public Discourse (New York: Columbia University Press, 2024).

тлумачення політичної дійсності.[59] Застосована до України, ця логіка бачить націю насамперед як вічну жертву зовнішнього гноблення – імперій, русифікації, радянського панування, російської агресії, – структурно ускладнюючи запитання про те, чи несуть самі українські політичні діячі будь-яку відповідальність за шлях країни в минулому й сьогодні. Пояснення, що спираються на суперечливі інтереси, політичні рішення або інституційні провали, ризикують виглядати морально підозрілими, оскільки ускладнюють наратив жертви. Саме ця логіка робить запитання про те, що пішло не так в Україні, якщо розглядати її на власних підставах, не просто незручним, а практично нелегітимним.

Антикомунізм в Україні не залишився в межах історичної пам'яті. Те, що історичний досвід комунізму в Україні був пов'язаний насамперед із Радянським Союзом, дозволило розчинити СРСР в українському політичному дискурсі в ширшому нарративі російського імперського панування. Тому засудження комунізму часто зливалося з відкиданням російської культури й мови. Це ототожнення також закріпили юридично. Законодавство про пам'ять і закони про декомунізацію прямо прирівнюють Радянський Союз, Російську імперію та послідовні форми російської державності як безперервні вияви того самого імперського проекту. Отже, питання російської мови в Україні вийшло із сфери культурних прав чи адміністративної зручності й зрештою стало трактуватися як інструмент підтримання та захисту національного проекту.

Від здобуття незалежності українське мовне законодавство щодо російської мови рухалося виразною траєкторією: від дозволених форм, що враховували мовне розмаїття країни, до дедалі обмежувальніших норм, зосереджених на виключному публічному домінуванні української. Хоча Конституція формально гарантує вільний розвиток, використання й захист російської та мов меншин, наступне законодавство поступово звужувало практичну сферу цих гарантій. Вирішальний зсув стався після 2014 року: одним із перших кроків післямайданної влади було скасування чинного закону про регіональні мови, який надавав розширені права мовам, якими розмовляли понад 10 відсотків населення певного регіону. Ця траєкторія прискорилася через низку правових та інституційних змін, кульмінацією яких став Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що встановив українську як обов'язкову мову публічної комунікації та суттєво обмежив сферу використання мов меншин.[60] Закон «Про національні меншини» запровадив додаткові обмеження мов, пов'язаних із державами, визнаними агресорами або окупантами,[61] – положення, фактично спрямоване проти російської. Державні інституції, відповідальні за дотримання мовних норм, розширили повноваження нагляду за публічним використанням мов. Процес отримав концептуальне завершення в рішенні Конституційного Суду від липня 2021 року, який оголосив українську «кодом нації»[62] і прямо відкинув уявлення про російськомовних українців як окрему соціально-демографічну групу. За аргументацією Суду, російськомовні громадяни достатньо володіють українською й тому не потребують колективного захисту. Їхнє існування переосмислили

59 Jie-Hyun Lim, "Victimhood Nationalism in Contested Memories: National Mourning and Global Accountability," in Memory in a Global Age: Discourses, Practices and Trajectories, ed. Aleida Assmann and Sebastian Conrad, Palgrave Macmillan Memory Studies (London: Palgrave Macmillan, 2010), 139.

60 Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», № 2704-VIII, 25 квітня 2019 року, Відомості Верховної Ради України, 2019, № 21, ст. 81, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text.

61 Закон України «Про національні меншини (спільноти) України», № 2827-IX, 13 грудня 2022 року, Відомості Верховної Ради України, 2023, № 46, ст. 114, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text.

62 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», № 1-р/2021, справа № 1-179/2019(4094/19), 14 липня 2021 року, 8, 18, https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2021.pdf.

як наслідок історичної русифікації, а не усталену соціальну реальність, яку потрібно враховувати.[63]

Проте ця правова рамка нехтує соціальною реальністю, яку нібито покликана регулювати. У 1991–1994 роках 56,2 відсотка українців визначали російську як «найзручнішу» або «бажану» мову спілкування – на південному сході цей показник сягав 81,5 відсотка.[64] Євромайдан і збройний конфлікт 2014 року не змінили радикально загальнонаціонального розподілу мов повсякденного вжитку.[65] До того ж у 2015 році 52 відсотки українців підтримували надання російській офіційного статусу в регіонах, де цього бажала більшість,[66] а напередодні повномасштабного вторгнення «майже половина громадян України активно використовувала цю мову [російську] переважно або нарівні з українською».[67] Навіть у 2023 році близько 80 відсотків мешканців Одеси й Харкова повідомляли, що вдома користуються російською.[68] За цими цифрами стоять конкретні соціальні групи, які в кількох регіонах становлять більшість населення. Як lingua franca Російської імперії та Радянського Союзу російська в Україні ніколи не була мовою меншини у звичайному розумінні: її засвоювали як першу мову не тільки етнічні росіяни, але й представники широкого кола етнічних груп[69] та різного соціального походження – вчителі, промислові робітники, студенти. До того ж у південно-східних регіонах цей процес почався ще в дорадянську добу, коли населені пункти регіону перетворювалися на промислові й торговельні центри Російської імперії.

Після початку російського вторгнення 2022 року правові обмеження мовного вжитку супроводжувала відкрита стигматизація російськомовних українців у публічному дискурсі. Залежно від контексту ці люди поставали як жертви русифікації, що потребують культурної реабілітації, як носії чужого впливу, потенційні колаборанти, залишки радянського минулого або група, якої не існує[70]. Міністр освіти вказав на «кореляцію» між ракетними ударами по Україні та російською мовою.[71] Колумніст найбільшого онлайн-видання країни стверджував, що «російськомовних українців не існує, тільки русифіковані», водночас покладаючи на них «частку відповідальності за цю війну».[72] Мер Івано-Франківська підтримав запровадження мовних патрулів для контролю використання російської в публічному просторі.[73] Відомий

63 Oleksandr Kyselov, “How Language Is Weaponized in Wartime Ukraine,” Jacobin, 5 September 2025, https://jacobin.com/2025/09/russian-language-ukraine-weaponized-war.

64 Volodymyr Kulyk, “Rodnoi iazyk i iazyk obshcheniia: na chto dolzhna orientirovat’sia iazykovaia politika?” Vestnik obshchestvennogo mneniia: Dannye. Analiz. Diskussii, no. 3 (105) (2010): 77.

65 Volodymyr Kulyk, “Language Shift in Time of War: The Abandonment of Russian in Ukraine,” Post-Soviet Affairs 40, no. 3 (2024): 165, https://doi.org/10.1080/1060586X.2024.2318141.

66 Kyiv International Institute of Sociology, “Stavlennia do statusu rosiis’koi movy v Ukraini,” 10 April 2015, https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=517&y=2015&m=4.

67 Kulyk, “Language Shift in Time of War,” 160.

68 Rating Sociological Group, Eighth All-Ukrainian Municipal Survey, April–May 2023 (Kyiv: Center for Insights in Survey Research, 2023), 154, https://web.archive.org/web/20250317124205/https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/municipal_survey_may_2023_ua_-_final.pdf.

69 Liudmila Kudriavtseva, “Status russkogo iazyka vs iazykovaia samoidentifikatsiia grazhdan Ukrainy,” Slovo.ru: Baltiiskii aktsent, no. 3 (2012): 35.

70 “Kremin zaiavyv, shcho ne isnuie rosiis’komovnykh ukraintsiv,” NV, 22 November 2023, https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/taras-kremin-rozpoviv-chi-isnuye-ponyattya-rosiyskomovni-ukrajinci-50370471.html.

71 Iuliia Kharchenko, “’U takykh liudei ie problemy’: Lisovyi zhorstko vyslovyvsia pro rosiis’ku movu, koly litaiut rakety,” 24 Kanal, 15 February 2026, https://24tv.ua/education/ministr-osviti-lisoviy-pro-movne-pitannya-shkolah-yak-vin-povyazav_n3010237.

72 Dmytro Sinchenko, “’Russkoiazychnykh ukraintsev’ ne sushchestvuet. Est’ tol’ko rusifitsirovannye,” Ukrains’ka Pravda, 17 June 2022, https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2022/06/17/7352949/.

73 Vitaliia Kohuch and Andrii Harhara, “V Ivano-Frankivs’ku diiut’ movni patruli – iak vykoriniuiut’

актор запропонував бити дітей за російську мову; письменник закликав публічно докоряти батькам «русифікованих» дітей.[74] Чинна Уповноважена із захисту державної мови дійшла до того, що поставила під сумнів, чи взагалі можна вважати homo sapiens людей, які не перейшли на українську.[75] Вражає те, що ці зображення приписують російськомовним українцям практично будь-який можливий статус, крім статусу звичайних громадян, здатних самостійно визначати власну суб'єктність. Вони можуть бути жертвами, загрозами безпеці, колоніальними підданими або історичними аномаліями – але дедалі менше їх визнають частиною населення, існування якої можна вважати самоочевидним.

Кожен раз, коли я чую, що російськомовні українці – «політичний конструкт»,[76] мимоволі замислююся, ким саме були люди, серед яких я прожила все життя. Невже мої батьки, чиї казки перед сном давали мені відчуття безпеки, і бабусі та дідусі, чиї розповіді про власне життя давали відчуття тяглості, були просто жертвами, які не спромоглися усвідомити свою справжню ідентичність? Вихователі в моєму дитсадку, шкільні вчителі та університетські викладачі, які навчили мене сумніватися, ставити питання, цікавитися, аналізувати й розуміти, – чи були вони принаймні «homo sapiens»? Мої сусіди в багатоквартирному будинку, які солідарно підтримували одне одного у скрутні часи, і мої прабабусі та прадідусі в селі, які пережили всі потрясіння XX століття, – невже вони були тільки залишками русифікації? Мої друзі, з якими я ділилася дитячими таємницями, першими закоханостями та різними відкриттями – російською, завжди, – невже вони були колонізованими суб'єктами, нездатними до емансипації? Чи існували взагалі всі ці люди? Чи існую я?

Це питання не риторичне. Із соціологічної перспективи те, що відбувається, можна зрозуміти як рух від онтологічного виключення до стирання.[77] Виключення передбачає існування групи, якій у певній картині світу відмовляють у правах, ресурсах або визнанні. Стирання відмовляється визнавати саме існування групи. Якщо російськомовних українців не існує, то неможливі ні легітимне представництво їхніх інтересів, ні вимоги від їхнього імені, ні колективні скарги, що потребують політичної уваги. Зникнення категорії взагалі усуває можливість політичного оскарження: неможливо організуватися або вимагати визнання як член групи, про яку офіційний дискурс наполягає, що її немає. У цього закриття є конкретна соціальна адреса. Прихильність до російської не зникла після лютого 2022 року, але стала концентрованішою: найсильніше вона зберігається серед робітничого класу, для якого питання мови й символів залишаються «далеко не нагальними проблемами».[78] Те, що представляється як культурна політика, діє як «соціальна боротьба на ґрунті мови»[79] – себто форма класової боротьби, інструмент, за допомогою якого панівний клас зміцнює свій символічний та інституmovu ahresora z ukrains'kykh vulyts'," 5 Kanal, 11 November 2024, https://www.5.ua/suspilstvo/v-ivano-frankivsku-diiut-movni-patruli-iak-vykoriniuiut-movu-ahresora-z-ukrainskykh-vulyts-338243.html.

74 Mariia Kasii, "Po sr*tsi rizkoiu vidporoty, – aktor Bohdan Beniuk zaklykav byty ditei za rosiis'ku movu," 24 Kanal, 29 April 2025, https://24tv.ua/show24/bogdan-benyuk-zaklikav-biti-ditey-za-rosiysku-movu-zayava-aktora_n2810518.

75 "Vsi, khto vvazhaie sebe liudynoiu rozumnoiu, pereishly na ukrains'ku movu, – movna ombudsmenka," UNIAN, 5 January 2026, https://www.unian.ua/society/ukrajinska-mova-olena-ivanovska-zaklikala-ukrajinciv-pereyti-na-derzhavnu-movu-13246389.html.

76 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», № 1-р/2021, справа № 1-179/2019(4094/19), 14 липня 2021 року, 8, 18, https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2021.pdf.

77 Kevin Richardson, "Exclusion and Erasure: Two Types of Ontological Oppression," Ergo: An Open Access Journal of Philosophy 9, no. 23 (2023): 603–22, https://doi.org/10.3998/ergo.2279.

78 Daria Saburova, "Novyi symvolichnyi poriadok: robitnychyi klas ta movne pytannia," Spilne / Commons, 25 December 2024, https://commons.com.ua/uk/robitnichij-klas-ta-movne-pitannya/.

79 Saburova, "Novyi symvolichnyi poriadok."

ційний авторитет, а витрати лягають на тих, хто найменше здатний їх оскаржити.

Вибірковість визнання виразно підкреслює цю проблему. Україна визнає й захищає культурні та мовні права інших меншин: кримськотатарську зберігають як мову корінного народу, а розширений захист угорської меншини погоджено в межах переговорів про інтеграцію до ЄС. Російській, із набагато численнішою спільнотою мовців, відмовляють у рівноцінній сфері використання. Мій аргумент тут стосується не захисту російської мови. Вимагати захисту означало б прийняти передумову нинішньої політики – що мова становить питання безпеки – і тільки сперечатися про те, яку саме мову держава повинна захищати. Результатом була б глибша сек'юритизація питання, а не його розв'язання. Йдеться про зняття заборон і дестигматизацію мільйонів громадян України, для яких із різних причин російська – перша мова, а отже, один з інструментів, за допомогою яких вони розуміють, хто вони, орієнтуються в суспільстві, осмислюють світ і посідають у ньому певну позицію. Ставлення до російськомовних українців як до проблеми, яку слід розв'язати, а не соціальної реальності, яку потрібно враховувати, не було неминучою необхідністю – неоднорідність можна організувати інакше. Світ дає численні приклади багатомовних, багатоетнічних і багатоконфесійних держав, зокрема й постконфліктних, які виробили дієві механізми представництва інтересів усіх мовних та етнічних груп, включно з найменшими меншинами. Кордони України охоплювали саме таке суспільство – складене з уламків двох імперій, сформоване століттями накладання адміністративних, мовних, конфесійних і культурних меж, які самі становили нашарування конфліктів та антагонізмів, багато з яких не зникли й сьогодні. Це не обов'язково повинно ставати перешкодою. Бельгія, Канада, Швейцарія, Індія – усі постали із складної спадщини й знайшли, хай і недосконалі, способи управляти внутрішніми відмінностями, не заперечуючи їхнього існування й не вдаючись до війни. Наприклад, Боснія прийшла до подібного устрою після війни та з наміром запобігти їй у майбутньому – що по-своєму повчально. Проте українські державотворці обрали модель малих, переважно етнічно однорідних національних держав Центральної та Східної Європи й Балтії – держав, які, з одного боку, успішно віддалилися від Росії та увійшли до Європейського Союзу, а з іншого, за демографічним і соціальним складом принципово відрізнялися від України. У результаті Україна отримала націєтворчий проект, який розглядав неоднорідність не як ресурс для розвитку, а як загрозу, яку слід нейтралізувати. Саме цей вибір цей нарис визначає як критичний поворотний момент.

Сек'юритизація нації: загрози і страх

Після трьох десятиліть визначення нації та того, хто до неї належить, українське націєтворення після російського вторгнення 2022 року досягло кульмінації в тенденції, що поступово розвивалася від перших років незалежності, – сек'юритизації етнічних і громадянських складових нації. Мову, культуру, історичну пам'ять, політичні позиції та навіть виробництво наукового знання почали тлумачити як питання екзистенційної загрози; вони водночас виступають джерелами небезпеки, об'єктами захисту й засобами оборони. Таке розширення поняття безпеки за межі безпосередніх фізичних загроз – не нове явище. Ще наприкінці 1980-х років Копенгагенська школа доводила, що безпека формується дискурсивно: акт сек'юритизації визначає певний референтний об'єкт як такий, що перебуває під екзистенційною загрозою, і тим самим виправдовує мобілізацію надзвичайних заходів, які виходять за звичайні межі політичного протиборства.[80] Ця логіка не заперечує існування реальних загроз, але привертає увагу до їхніх наслідків для демократичних процесів за межами безпосередньої сфери воєн-

80 Barry Buzan, Ole Wæver, and Jaap de Wilde, Security: A New Framework for Analysis (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1998.

ного конфлікту.

Марія Мяльксоо стверджувала, що держави під екзистенційною загрозою прагнуть не тільки забезпечити своє виживання, а й «забезпечити своє буття як буття певного типу» – зберегти конкретне бачення того, ким вони себе вважають, як умову свого подальшого існування.[81] Україна – не виняток. Ведучи війну проти Росії, українська влада досить точно визначила, яку саме Україну варто захищати й що загрожує цьому проекту. Однак наслідок перетворення соціальних, політичних, культурних та ідеологічних проблем на питання безпеки полягає в тому, що ті, хто ставить під сумнів державне пояснення того, чим Україна постає як нація і держава, більше не інакодумці чи опоненти, а вороги, яких потрібно переслідувати за законом. Наприклад, кількість обвинувальних вироків за статтею 436-1 зросла з двадцяти чотирьох за шість років між 2015 і 2021 роками до понад трьохсот між 2022 роком і серединою 2025-го; переважна більшість стосувалася дописів, перепублікацій і щонайменше у двадцяти одному випадку – уподобань у соціальних мережах.[82]

Сек'юритизація вибірково звужує простір допустимих незгод: можна критикувати економічну політику уряду, заперечувати проти підвищення податків і комунальних тарифів, засуджувати реформи освіти й охорони здоров'я та публічно говорити про недостатні пенсії. Ніщо з цього не тягне за собою юридичних санкцій. Ба більше, поточні «картонні протести» демонструють, що критика відступу політичного режиму від демократії з позицій панівної ідеології також не має юридичних наслідків. Натомість про минуле, ідентичність, націю, культуру та мову існує тільки один прийнятний спосіб говорити. Мовну політику не можна відкрито обговорювати, оскільки вважається, що вона стосується національного виживання; закони про пам'ять не можна ставити під сумнів, оскільки вважається, що вони захищають історичну правду; обмеження політичних організацій виправдовують захистом самої демократії. Чим більше питань сек'юритизується, тим менше їх залишається відкритими для звичайної незгоди. Саме таку асиметрію породжує сек'юритизація, починаючи підривати саму політику та прагнучи придушити або зафіксувати «внутрішньо властивий політичному антагонізм».[83] Демократична політика передбачає незгоду. Вона потребує існування суперників, чиї ідеї можна заперечувати, але чиє право брати участь у публічній дискусії залишається безсумнівним. Як доводила Муфф, розрізнення суперника та ворога фундаментальне для демократичної політики.[84] Проте за умов сек'юритизації зберігати це розрізнення дедалі важче. Як тільки незгоду витлумачено як загрозу безпеці, а опонента перетворено на ворога, питання вже не в тому, чи переконливі його аргументи, а в тому, чи небезпечна його присутність. Як наслідок, публічне обговорення поступається управлінню безпекою. Питання, які зазвичай належали б до сфери політичної дискусії й за своєю природою колективні, – які свята відзначати, яких ритуалів дотримуватися, які партнерства розвивати, які політичні програми обговорювати – стають закритими для оскарження й навіть криміналізуються.

Парадоксально, але цей процес деполітизує саме ті питання, які найнагальніше потребують політичного обговорення. Заздалегідь фіксуючи пам'ять, ідентичність і належність, він закриває дискусію про те, в якому суспільстві українці хочуть жити. Боротьба між конкуруючими баченнями спільного блага замінюється адмініструванням офіційно санкціонованих істин. Зникає не сам конфлікт, а публічний простір, у якому його можна виразити й узгодити. Це породжує разючий парадокс у самому осерді сучасного українського публічного дискурсу.

81 Maria Mälksoo, "'Memory Must Be Defended': Beyond the Politics of Mnemonical Security," Security Dialogue 46, no. 3 (2015): 224.
82 Kasianov, "'To Discipline and Punish.'"
83 Mälksoo, «›Memory Must Be Defended,'" 227.
84 Chantal Mouffe, Agonistics: Thinking the World Politically (London and New York: Verso, 2013), 6–7.

Панівні політичні та академічні наративи часто наголошують на безпрецедентній національній єдності: війна, як стверджують, нарешті консолідувала Україну в єдину політичну націю, розчинивши поділи минулого.[85] Проте саме існування такої кількості заборон – на символи, мову, історичні інтерпретації, політичні позиції – вказує на те, що в українському суспільстві існують погляди, саму наявність яких вважають несумісною з національною згуртованістю. Отже, за такого підходу єдність розуміють через усунення інакодумства. Процес сек'юритизації, який, як стверджують, зміцнює національну ідентичність, насправді звужує політичну спільноту: ті, хто кидає виклик цьому наративу, дедалі частіше постають як загрози, а не як політичні опоненти. Таким чином, логіка сек'юритизації поглиблює динаміку включення та виключення на підставі політичних позицій або етнічності, позначаючи цих людей як джерело загрози. Те, що починалося як спроба визначити націю, перетворюється на спробу убезпечити це визначення від альтернативних розумінь соціальної реальності.

Сек'юритизація публічного життя не залишається на рівні законодавства та інституційного устрою, а проникає далі, у повсякденні взаємодії. Провадження за статтею 436-1 регулярно відкривали на підставі анонімних повідомлень і скарг пильних громадян: сусідів, колег, знайомих.[86] Як тільки починає вважатись, що загрози перебувають не тільки за державними кордонами, а й усередині самого суспільства, співгромадяни стають потенційними джерелами небезпеки. Це проявляється через кримінальні переслідування за вподобання та перепублікацію комуністичних символів у соціальних мережах; штрафи за використання російської мови в публічному просторі; безконтрольну стигматизувальну риторику посадовців та активістів, які закликають до суворих санкцій проти «неналежних» громадян; погрози ультраправих груп, які влада залишає без реагування, а медіа популяризують; постійну відмову як академічного, так і медійного аналізу розглядати ці явища як проблеми, гідні серйозної уваги. На афективному рівні результатом стає суспільство, в якому панує страх.

Страх, який зазвичай розглядають як психологічне явище, має соціальні та політичні наслідки. Хоча люди можуть переживати те, що можна назвати «природними» емоційними реакціями на безпосередні фізичні подразники, політичні емоції – це реакції на матеріальні та соціальні зміни, які інституційно виробляються й підтримуються.[87] Страх – одна з центральних політичних емоцій. Гоббс дав політичному страху канонічне формулювання: страх смерті, неминучого наслідку війни всіх проти всіх, спонукає людину віддати свободу суверенові в обмін на безпеку. Велика трагедія, як-от війна, терористичний напад чи геноцид, створює реальні підстави для маніпулювання страхом, водночас легітимізуючи суспільний порядок, який у відповідь може вдаватися до репресивних засобів, увічнюючи насильство. У такі моменти інтелектуали й політики визначають, хто і що становить загрозу, та звертаються до страху як до «джерела єдності» проти неї.[88] Водночас джерело політично виробленого страху зазвичай подається як моральне або навіть екзистенційне, а це означає, що боротьба проти нього постає не як змагання за владу, а як боротьба за виживання.

Страх зовнішнього ворога історично слугував інструментом консолідації населення та контролю еліт. Як показав Робін, страх послідовно використовують для прищеплення певних

85 Olga Kutsenko, "From Divided Society to Civic Nation? The Rise of Civic Nationalism in Ukraine," Innovation: The European Journal of Social Science Research 39, no. 1 (2026): 24–43.

86 Kasianov, "'To Discipline and Punish'"; Komarovskyi and Volokha, "Prison for 'Likes' in the Social Networks?"

87 Див. Martha C. Nussbaum, Political Emotions: Why Love Matters for Justice (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2013); Arlie Russell Hochschild, The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling, 3rd ed. (Berkeley: University of California Press, 2012); Sara Ahmed, The Cultural Politics of Emotion, 2nd ed. (Edinburgh: Edinburgh University Press), 2014.

88 Corey Robin, Fear: The History of a Political Idea (New York: Oxford University Press, 2004), 1-15.

політичних цінностей: «страх громадянської війни повинен породжувати повагу до верховенства права, страх тоталітаризму – цінування ліберальної демократії, страх фундаменталізму – підтримку толерантності та плюралізму».[89] Проте така консолідація проти зовнішньої загрози не передбачає відсутності страху, спрямованого всередину, – страху перед владою, санкціями, маргіналізацією та виключенням. Навпаки, страх – інструмент нерівності, оскільки підтримує ієрархії, в яких одні визначають, чого слід боятися, а інші коряться.[90] В Україні страх діє багатьма способами. Мільйони українців переживають страх смерті, руйнування та різноманітних втрат як реакцію на небезпеки війни. Влада й публічні діячі використовують страх, щоб мобілізувати людей до участі у війні на фронті та консолідувати суспільство проти визначених загроз. Проте риси, пов'язані з цими загрозами, не обмежуються Росією та росіянами: різною мірою вони присутні в значній частині самого українського суспільства. У результаті страх зовнішнього ворога накладається на страх репресій або маргіналізації у власній державі та суспільстві. Як доводила Ахмед, страх не просто реагує на вже наявні загрози – він активно створює розрізнення між тими, хто належить до спільноти, і тими, хто не належить.[91] Якщо сек'юритизація встановлює межі прийнятної політики, то страх стає механізмом, через який ці межі безперервно підтримуються й забезпечуються. За такого підходу єдність досягається радше через страх бути визначеним як той, хто стоїть поза нацією, ніж через спільне національне прагнення.

Отже, така форма інтеграції парадоксально становить форму фрагментації, яка водночас руйнує довіру й посилює атомізацію. Вона заважає людям формувати незалежні судження, усвідомлювати спільні інтереси та будувати форми солідарності, необхідні для колективної дії. Натомість вона збільшує соціальну дистанцію й породжує підозру. В інтерв'ю, проведених для моєї докторської дисертації, респонденти послідовно повідомляли, що можуть обговорювати основні політичні питання – ті, які впливають на життя всього суспільства і для розв'язання яких потрібне публічне обговорення, – тільки в найвужчих і найбільш довірених колах особистих стосунків, водночас стаючи дедалі обережнішими у взаємодіях із незнайомцями, колегами та інституціями. Публічне життя звужується. Масова політика стає недосяжною. Неформальна самоцензура поширюється. Результатом стає колективний відхід: соціальні відносини структуруються радше очікуванням можливих санкцій, ніж співпрацею та солідарністю. У цьому сенсі страх посилює боротьбу правлячих еліт за гегемонію, діючи водночас через примус – для тих, хто кориться із страху перед безпосередніми юридичними чи фізичними наслідками, – і через згоду – для тих, хто засвоїв межі дозволеного. Таким чином, те, що на рівні соціальних відносин постає як національна єдність, значною мірою підкріплюється страхом.

Наслідки цього афективного клімату помітні у сфері виробництва знання. Страх дедалі більше структурує академічне життя в українознавстві на всіх рівнях. Вибір теми дослідження, формулювання дослідницьких питань, мова представлення результатів – усе формується очікуванням наслідків. Цілі сфери суспільного життя, які породжують значне напруження, – насильницька мобілізація, ухилення від призову, незаконний перетин кордону, політичне ув'язнення, мовні конфлікти – фактично залишаються недостатньо дослідженими, оскільки звернення до них пов'язане з політичним ризиком. Респонденти вагаються висловлювати погляди, що відрізняються від суспільно схвалених наративів, або взагалі відмовляються відповідати: частка відмов від відповідей на чутливі питання в опитуваннях та інтерв'ю сягнула рівня, який сам по собі становить висновок про стан публічного життя.[92] Академічні незгоди

89 Robin, Fear, 4.
90 Robin, Fear, 18-20.
91 Ahmed, The Cultural Politics of Emotion.
92 Див. Kit Rickard, Gerard Toal, Kristin M. Bakke, and John O'Loughlin, "How Reliable Are

перетворюються на кампанії викриття, публічного осоромлення та вимог ідеологічної відповідності, що проявляються в колективному листі проти «незручних» дослідників, внесенні наукових публікацій до чорних списків, кампаніях проти лекцій, які вважають політично незручними. Починаєш замислюватися, чи колега прийшов на конференцію взяти участь у дискусії, чи повідомити про ідеологічні відхилення. Вагаєшся перед поданням рукопису, не знаючи, чи певне формулювання порушує чинний закон або спричинить звинувачення в нелояльності. Процес наукового рецензування перетворюється на засіб передавання погроз. Навіть визнані науковці приватно зізнаються в самоцензурі через страх маргіналізації або хибного тлумачення. Неявне припущення, що стоїть за кожним дослідженням, полягає в тому, що під час війни єдине легітимне наукове зобов'язання – служити інтересам нації. Виробництво знання підпорядковується нагляду поліцейського типу, межі якого визначає політична лояльність.

Публічна сфера, керована страхом, не може надійно виробляти знання про саму себе, а наука – достовірні знання про суспільство, яке вона вивчає. Наука, в якій страх унеможливлює відхід від панівного підходу, не може уникнути стагнації, оскільки втрачає здатність до новаторства. Молодші дослідники відтворюватимуть той самий спосіб мислення, замість пропонувати нові підходи до важливих проблем. У ширшому сенсі чим небезпечнішими стають певні питання, тим менше суспільство здатне розуміти власний стан і тим менше воно здатне уявляти альтернативи цьому станові чи навіть способи його поліпшення. Я включаю до цього опису власне становище не задля драматичного ефекту. Пишучи цей текст, я не знаю, як установити, чи порушила закон і вже стала злочинницею, чи мені ще дозволять залишатися соціологом, який ставить питання про українське суспільство та шукає відповіді на них. Те, що я не можу це визначити, – не приватна проблема, а ілюстрація стану правової системи, яку Венеціанська комісія назвала «нечіткою», коли оприлюднила висновки щодо законів про «декомунізацію».[93]

Війна, звичайно, створює реальне й безпосереднє джерело небезпеки. Ракети, окупація, вимушене переміщення та смерть – не уявні загрози, а пережиті реалії; і багато хто з тих, хто несе додатковий тягар мовної або ідеологічної підозри, переживає ці реалії з особливою гостротою. Стверджувати протилежне означало б глибоко хибно прочитати цей нарис. Саме тому, що небезпека реальна, вона стає надзвичайно потужним принципом легітимації – таким, за якого головною логікою управління стає «перерозподіл страху»,[94] а не його зменшення. Те, що подається як необхідна відповідь на екзистенційну загрозу, водночас становить механізм консолідації символічної влади певного бачення України над усіма іншими. Таким чином, суспільство поступово втрачає здатність обговорювати, яким воно хоче бути, і дедалі менше здатне включати в це обговорення всіх, хто міг би зробити суперечливий внесок. Тільки публічна сфера, в якій неоднорідність розглядають як ресурс, а не як загрозу, могла б створити основу для такої єдності, яка справді здатна підтримати суспільство під час війни й після неї.

Висновок: умови для змін

Оглядаючи тридцять п'ять років української незалежності, можна побачити закономірність: у міру того як держава дедалі глибше занурювалася в різні взаємопов'язані кризи, публічний порядок денний визначали не відповіді на їхні першопричини, а рішення у сфері політики ідентичності, тоді як деіндустріалізація, демонтаж соціальної держави та концентрація багатства в руках олігархів відбувалися здебільшого поза публічними дискусіями. Політичну

Polls in Wartime Ukraine?" PONARS Eurasia Policy Memo, no. 830 (15 February 2023), https://www.ponarseurasia.org/how-reliable-are-polls-in-wartime-ukraine/.

93 Venice Commission. Joint Interim Opinion.

94 Kyselov, "How Language Is Weaponized."

спільноту української держави переозначили в національних категоріях, а розвиток нації трактували як самодостатню мету, а не засіб поліпшення умов життя населення. З часом концепція нації звужувалася не через перехід від громадянського до етнічного націоналізму або навпаки, а через їхнє співіснування та взаємне посилення. Разом вони звузили концепцію нації значно сильніше, ніж кожен окремо: мова, культура, ідеологія, громадянська орієнтація – усе стало предметом обмежувального інституційного регулювання, яке виробляло ідеальний тип українського громадянина, відхилення від якого ставало дедалі неприпустимішим. Допустимі варіанти української національної належності звузилися настільки, що невдовзі навіть найвідданіший патріот може виявитися неспроможним відповідати її вимогам. Війна потім легітимізувала сек'юритизацію всього процесу, змусивши дивитися на складові націєтворення крізь призму загрози й безпеки.

У результаті цих процесів постав, у термінах Фуко, режим істини: рамка, яка організує владні відносини в суспільстві, виробляючи певне бачення реальності не як результат соціальних процесів, історичного розвитку й боротьби за владу, а як саму істину. Істина стоїть над критикою, сумнівом, незгодою, заздалегідь визначаючи, що можна змістовно сказати, а що виходить за межі серйозної дискусії. Вона навіть не потребує консенсусу – її просто сприймають як даність. Режим істини про Україну як державу й суспільство діє саме так, причому одночасно на двох рівнях. По-перше, він поглиблює кризу гегемонії,[95] замість того щоб її розв'язувати: стабільна гегемонна влада спирається на вироблення згоди й вимагає поступок підпорядкованим групам – вона мусить пропонувати достатньо тим, ким управляє, щоб їхня покора виглядала добровільною. Спираючись на розгалужені структури громадянського суспільства й широку інституційну інфраструктуру, цей режим до певної межі виробляє згоду. Але в міру того як межі дозволеного звужуються, а поступки змінюються виключенням і примусом, він дедалі більше покладається на примус: погрози, заборони, маргіналізацію та криміналізацію. По-друге, той самий режим істини управляє панівним політичним і академічним дискурсом про Україну через тезу, з якої починався цей нарис: що Росія – єдине джерело українських невдач. Проте якщо Росія пояснює все, тоді ніщо всередині України не потребує пояснення; а те, що не потребує пояснення, неможливо аналізувати, і те, що неможливо аналізувати, неможливо свідомо змінити. Ця динаміка не просто приховує проблему – вона поглиблює її й постійно відтворює. Йдеться не тільки про те, що в Україні щось пішло не так. Йдеться про те, що самі умови для визначення того, що пішло не так, для публічного обговорення й серйозного дослідження цього також були зруйновані.

Війна, розв'язана Росією, очевидно, становить величезну загрозу, яка руйнує українське суспільство й державу, і тільки її негайне припинення може суттєво поліпшити становище України. Але чи могло щось у сфері відповідальності українських діячів бути організоване інакше? Цей нарис – спроба визначити деякі з таких сфер. Однак його опис тільки вказує на те, що пішло не так. Він окреслює симптоми структурної кризи; наступним кроком було б глибоке дослідження їхніх причин. Належний діагноз вимагав би знайти джерело кризи й сформулювати засоби її подолання. Це потребує відповіді не тільки на запитання, що пішло не так, але й чому: чому було зроблено саме такий вибір, хто отримав від нього вигоду й хто програв, які альтернативи були закриті й ким, і які соціальні сили ще можуть дати інші результати. До того ж спрямовувати це запитання виключно до України було б недостатньо й зрештою несправедливо. Як стверджує Іщенко в цьому випуску, Україна – не аномалія, а норма або навіть «авангард світу в кризі»:[96] країна, що рухається попереду процесів, поміт-

95 Volodymyr Ishchenko, "Class or Regional Cleavage? The Russian Invasion and Ukraine's 'East/West' Divide," European Societies 26, no. 2 (2024): 8–16, https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2275589.
96 Volodymyr Ishchenko, "The Broken Mirror of the World in Crisis," The Ukrainian Forum, готується до друку, 2026.

них, можливо, в менш гострій формі, на значній частині планети, і показує найрадикальніші варіанти майбутнього, які можуть чекати на інші суспільства, якщо траєкторія залишиться незмінною. Вихолощення демократичного обговорення, заміна політики перерозподілу політикою визнання,[97] сек'юритизація незгоди, концентрація багатства на тлі руйнування публічних інституцій – жодне з цих явищ не суто українське. У цьому сенсі запитання «Що пішло не так в Україні?» – варіант ширшого запитання про те, що йде не так у світі «демократичного капіталізму» після «кінця історії», і складність постановки цього запитання не зменшує його нагальності.

Важливо, що на це запитання неможливо відповісти з позиції страху. Будь-яку відповідь за таких умов заздалегідь сформують межі дозволеного: альтернативні пояснення або структурно придушать, або вони взагалі не будуть озвучені, або їх підштовхнуть до радикалізації, і вони стануть джерелом наступної ескалації всередині українського суспільства. Десек'юритизація публічної сфери та складових націєтворення – практична передумова будь-якої серйозної розмови про майбутнє України. Конкретно це означало б повернути політику в Україну: знову відкрити простір оспорювання влади, щоб практики, а не заборони визначали, що вважається істинним і що заслуговує підтримки. Це означало б створити умови для висловлення різних бачень сьогодення й майбутнього – щоб самі українці, а не приписи будь-якої влади, могли обмірковувати, куди і як хочуть рухатися. Це також означало б відновити умови для справжньої наукової дискусії поза пропагандою та боязким аналізом на межі дозволеного, коли ніколи достеменно не знаєш, яка межа виявиться фатальною. Ні те, ні інше не становить науки й не служить Україні.

Я завершую цей текст у Харкові, коли добігає кінця п'ятий рік війни. Пишу ці рядки в день, коли два російські FPV-дрони влітають в автомобілі моїх сусідів і вбивають їх на єдиній дорозі до нашого району – дорозі, де я знаю кожне дерево на узбіччі й кожну тріщину в покритті, дорозі, яка здавалася найбільш буденною частиною мого існування, а тому за визначенням не могла приховувати небезпеки. Цими днями я боюся їхати додому. Шукаючи безпечніший об'їзд, якого немає, я думаю: так, в Україні справді щось пішло не так, якщо найбезпечніше місце, яке я будь-коли знала, відчувається небезпечним. Чи очевидні злочини Росії дають достатню підставу взагалі перестати говорити про Україну або відкласти вивчення українського суспільства до припинення насильства? Чи цей страх скасовує всі інші, описані мною в цьому нарисі? Радше навпаки – він їх загострює. Страх перед тим, що приходить ззовні, – бомбами, ракетами, дронами, окупацією – посилюється страхом перед тим, що може прийти зсередини: ув'язненням за вподобання, насильницькою мобілізацією на вулицях, виключенням із лав «homo sapiens» за мовною ознакою. Обидва звужують можливості людей в Україні розпоряджатися своїм життям. Саме тому ми мусимо зберегти кожну можливість вивчати те, що відбувається в нашому суспільстві, обговорювати це й формулювати альтернативи. Ми не можемо дозволити собі «читати менше» про Україну. Ми мусимо постійно приділяти їй увагу, у кожному вимірі, водночас роблячи все можливе для негайного припинення війни.

97 Nancy Fraser, "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age," New Left Review, no. I/212 (July–August 1995), 68-70, https://doi.org/10.64590/4rl.

Степан Бандера та шлях України до війни з Росією

Гжегож Россолінські-Лібе

На запитання «Чи щось пішло не так в Україні?» можна відповісти по-різному. Відповідаючи на нього, я застосую короткострокову перспективу й зосереджуся на запереченні етнічного насильства як чиннику внутрішньої поляризації, послаблення держави та російської агресії. Внутрішню політичну й культурну поляризацію України можна простежити щонайменше з кінця XVIII століття, коли Україна була поділена між Російською імперією та імперією Габсбургів. Упродовж довгого XIX століття українська культура формувалася під впливом двох різних державних систем, які сприяли виникненню двох різних ментальностей. Цей внутрішній поділ зберігався в міжвоєнний період, коли українці в радянській Україні зазнавали впливу іншої політики, ніж українці в Польщі. Крім того, польська колонізація України в XIV столітті та панування польських еліт у Західній Україні до Другої світової війни ускладнювали ситуацію на цих територіях, які 1991 року стали Україною.

Унаслідок цього тривалого культурного й політичного розвитку Україну можна назвати країною двох націй. Велика українська нація живе в Центральній та Східній Україні, що раніше входили до Російської імперії та Радянського Союзу, а менша – у Західній Україні, колишній габсбурзькій Галичині. До першої належить приблизно 80 відсотків, а до другої – приблизно 20 відсотків населення України. Поділ України на дві нації був важливим чинником внутрішньої поляризації країни через відмінності в мовах, ментальностях і самосприйнятті людей. Націоналістична та проєвропейська ідентичність західних українців відрізнялася від ідентичностей, поширених у Центральній та Східній Україні. У цих регіонах існувала глибока, багатовікова українська культурна ідентичність, але також радянська українська, а в декого – проросійська ідентичність.

Крім того, що Україна – країна двох націй, або людей із двома різними ментальностями та ідентичностями, це також країна, населення якої зазнало багатьох форм насильства. Наприкінці XIX століття євреї зазнавали нападів в українських містах, зокрема в Одесі та Києві. Під час громадянської війни в Росії в Центральній та Східній Україні було вбито понад сто тисяч євреїв – це було найбільше масове вбивство євреїв до Голокосту. У 1932–1933 роках голод у радянській Україні забрав життя понад трьох мільйонів українців, а багато інших українців стали жертвами інших форм радянського терору. Під час Другої світової війни в Україні загинули майже сім мільйонів людей; 5,2 мільйона з них – цивільні, серед яких 1,6 мільйона євреїв.

Заперечення етнічного насильства, яке я розгляну в цьому есе, стосується історії Організації українських націоналістів (ОУН), Української повстанської армії (УПА), дивізії Ваффен-СС «Галичина», і меншою мірою – також інших націоналістичних груп та організацій, що діяли в Західній Україні. ОУН і УПА вбили близько ста тисяч поляків та вигнали ще кілька тисяч із Західної України. Члени ОУН також допомагали нацистам у вбивстві восьмисот тисяч євреїв у Західній Україні, хоча на політичному рівні нацисти з ОУН не співпрацювали. У 1944-1950 роках українські націоналісти воювали з НКВС у конфлікті, що нагадував громадянську війну. Під час цього конфлікту радянські війська вбили 153 000 українців у Західній Україні, депортували 203 000 і заарештували 134 000.

Масове насильство, що відбувалося в Західній Україні, не було винятковим для цієї частини Європи. Інші нації та спільноти пережили подібні форми геноцидного насильства. Україну вирізняло серед інших східноєвропейських країн специфічне заперечення насильства, вчине-

ного націоналістами. Її відмінність полягала в тому, що це заперечення переплiталося з наративом про антиколоніальну боротьбу за незалежність або за українську державу, вільну від російського, радянського, польського та інших політичних впливів. Цей процес заперечення виявлявся у вшануванні Степана Бандери як національного героя, борця за свободу та жертви Радянського Союзу. Хоча заперечення насильства власної нації – культурна модель і політичний інструмент у Центрально-Східній Європі та інших частинах світу, український випадок був винятковим у тому сенсі, що сприяв поляризації політичної ситуації та пронизував усі верстви західноукраїнського суспільства, зокрема журналістів, істориків, інтелектуалів і місцевих політиків.

Але як заперечення насильства в Україні загострило політичну кризу, як воно вплинуло на країну й дестабілізувало її? Чи спонукало воно Путіна напасти на Україну? На мою думку, масштабне заперечення націоналістичного насильства було водночас симптомом культурної та політичної дестабілізації країни й чинником, що сприяв цій дестабілізації. Можливо, воно також вплинуло на рішення Путіна напасти на Україну та дало йому виправдання. Зрештою, Путін заявив, що розпочинає «спеціальну військову операцію», аби усунути «фашистський уряд у Києві». Але чому українці взагалі заперечували насильство, вчинене українськими націоналістами? Чи не було б стратегічно мудріше осмислити цей бік своєї історії замість того, щоб його заперечувати?

Коли на початку 2000-х років я почав досліджувати Бандеру, я не розумів, що українці в Західній Україні та діаспорі, вшановуючи його, заперечували насильство українських націоналістів. Дехто з них не усвідомлював значення своїх дій. Спочатку мені здавалося, що учасники вшанувань Бандери віддають шану українському політичному лідерові, який боровся проти Радянського Союзу. Коли я зрозумів зв'язок між запереченням і патріотичними вшануваннями, мене вразили інтенсивність та масштаби цього заперечення. Насильство заперечували не тільки праві групи, а майже все суспільство, включно із звичайними українцями, істориками та ліберальними й проєвропейськими інтелектуалами, політиками та журналістами. Я пригадую розмову тільки з однією людиною в Західній Україні, яка не заперечувала насильства й скептично ставилася до культу Бандери. Таке ставлення пояснювалося тим, що її родичів убили українські націоналісти. Культ Бандери був настільки популярним, що майже ні з ким у Західній Україні неможливо було нормально поговорити про цей бік української історії, а також про багато інших питань, пов'язаних із Шоа. Бандерою не тільки захоплювалися в музеях і зображували його героєм у біографіях, а й шанували в школах та університетах. Учителі організовували конкурси на найкращий твір про Бандеру, а студенти на семінарах обговорювали героїчний характер «українського визвольного руху» та визначну роль Бандери в ньому. Тема була настільки політизованою та інструменталізованою ідеологічно, що навіть професійні ліберальні історики в Західній Україні захоплювалися Бандерою й іншими українськими націоналістами або вважали їх природною частиною української культури та ідентичності. Звичайне пояснення цього явища полягало в тому, що українці вшановують Бандеру не як символ фашизму, націоналізму, насильства й антисемітизму, а як символ боротьби за незалежність та опору російській окупації.

Культ Бандери бере початок у 1930-1940-х роках. Тоді ним захоплювалися як лідером фашистського руху, який повинен був звільнити Україну від польської та російської окупації. У 1941 році очікували, що Бандера стане очільником української держави, якою керуватиме ОУН(б) і яка функціонуватиме в гітлерівській Новій Європі на зразок хорватської та словацької держав. Попри проголошення, Гітлер не визнав цю державу, а Бандеру та деяких інших членів ОУН(б) невдовзі заарештували й утримували під вартою як особливих політичних в'язнів до кінця 1944 року.

Сучасний антикомуністичний культ Бандери як уособлення героїчної боротьби за неза-

лежність проти Радянського Союзу виник тільки після його вбивства в Мюнхені 1959 року. Культ сформувався у спільнотах української діаспори в Канаді, Західній Німеччині, Австралії, США, Великій Британії та інших західних країнах. Головними творцями й поширювачами культу були ветерани ОУН, УПА та Ваффен-СС «Галичина», які під час Другої світової війни вбивали поляків, євреїв і «комуністичних» українців у Західній Україні та захоплювалися Бандерою як своїм лідером. Вшановуючи його як героя, вони заперечували та виправдовували злочинні дії українських націоналістів.

Подібний культ Бандери виник на початку 1990-х років у Західній Україні. Для західноукраїнського суспільства він був дуже привабливим політично й культурно, оскільки вшанування пам'яті Бандери, вбитого КДБ у Мюнхені 1959 року, нагадувало про радянський терор в Україні та відвертало увагу від злочинів націоналістів. На відміну від цих націоналістичних вшанувань, більшість українців у Центральній та Східній Україні відкидали культ Бандери, оскільки протягом кількох десятиліть зазнавали впливу радянської пропаганди, яка зображувала українських націоналістів ворогами радянського народу й української нації, а Бандеру – втіленням зради. Унаслідок цих процесів у Центральній та Східній Україні Бандеру переважно сприймали як лиходія та антигероя – принаймні до нападу Путіна на Україну. Обидва типи ставлення до Бандери мобілізували великі маси людей на марші й демонстрації за або проти нього. Музеї, телепередачі, агіографії, музичні фестивалі, романи та вірші поширювали культ Бандери й поляризували українське суспільство.

Ці різні способи розуміння та вшанування Бандери й ОУН свідчать про те, наскільки поляризованим було українське суспільство у 1990-х, 2000-х і 2010-х роках. Коли на початку 2000-х я почав досліджувати Бандеру, я не був цілком певен, ким він насправді був: націоналістом, борцем за свободу, дисидентом? Мені знадобився певний час, щоб це з'ясувати, і це вдалося тільки після вивчення його життя та історії українського націоналізму. Не дивно, що українські історики в Західній Україні відкинули мою біографію Бандери, адже вона змушувала суспільство зіткнутися із своїм темним минулим і чітко показувала, що його спосіб вшанування Бандери образливий для жертв українських націоналістів.

Така реакція виразно свідчила про небажання українського суспільства поглянути у вічі власному минулому. Україна – не одинока нація, яка відмовлялася осмислювати темні сторінки своєї історії, але, на моє враження, в українському випадку ця відмова була особливо сильною, бо тісно пов'язувалася із складною політичною ситуацією всередині України та між Україною й Росією. Визнати, що Бандера був лідером фашистського руху, який планував створити етнічно однорідну державу в гітлерівській Новій Європі, означало зрадити Україну – у сенсі підтримати російську імперську політику або «російський» наратив української історії. 1991 року, коли українська держава стала реальністю і приблизно 60 відсотків українців розмовляли російською як рідною мовою, західні українці та національно-демократична еліта сприймали Росію і її пострадянську імперську політику як загрозу й уникали будь-якої самокритики, що могла підживити російську пропаганду.

Отже, культ Бандери був ознакою того, що в Україні щось пішло не так. Я переконаний, що українські історики припустилися величезної помилки, не досліджуючи історії ОУН та насильства, вчиненого цим рухом, а українські політики – не підтримуючи критичних академічних досліджень цієї теми. Однією з причин їхньої відмови був страх, що це підтримає російський наратив про український націоналізм. Путін використовував культ Бандери, щоб заявляти, нібито Україною керує фашистський режим; це було абсурдом, хоча він, можливо, справді в це вірив. Але культ Бандери в Західній Україні також був цілковито абсурдним, якщо врахувати, що інтелектуали в цій частині України не бачили жодної суперечності між Бандерою та демократією або між Бандерою та правами людини. Для них Бандера був демократичним політиком, тому що боровся проти Радянського Союзу, а його діяльність не порушувала

прав людей, які жили в Україні, а сприяла їм.

Я не знаю, коли і як закінчиться війна в Україні, але боюся, що культ Бандери не зникне тут найближчим часом і далі дестабілізуватиме країну, а можливо, навіть частину європейського континенту. Війна Путіна, очевидно, посилила цей культ і поширила його із Західної України на Центральну та Східну, хоча ми ще не знаємо, якою мірою. Останніми роками побільшало молодих українських військових і цивільних, які татуюють на своїх тілах Бандеру, свастики та інші праві образи. Парадоксально, але колективна пам'ять України націоналістична, апологетична й образлива для жертв націоналістичного насильства, хоча праві партії мають в Україні слабшу електоральну підтримку, ніж у більшості інших європейських країн.

Український розділ

Статті

Війна Росії проти України: аналіз ситуації восени 2026 року

Девід Р. Марплз

Заслужений професор Альбертського університету та науковий співробітник Канадського інституту українських студій

Вступ

Стежити за повідомленнями медіа про ситуацію на фронті буває непросто. Повідомлення швидко змінюються: від неминучої поразки України до описів вирішального перелому, який приведе до краху російської армії і, можливо, кінця режиму Путіна після понад чверті століття його правління. До жовтня 2026 року картина знову змінилася після рішення Дональда Дж. Трампа скасувати санкції проти Росії, імпортувати російське дизельне пальне та обговорювати розв'язання війни в партнерстві з Росією і, можливо, Китаєм. Ситуація стає дедалі напруженішою та складнішою, а осінь позначилася масштабними російськими атаками на українські міста, особливо Київ, тоді як затяжна війна на Донбасі вступає вже у свій чотирнадцятий рік.

Етапи вторгнення

Війну можна поділити на етапи. Першим була невдала спроба захопити Київ і усунути Володимира Зеленського з посади президента, а також ліквідувати те, що Росія називала «неонацистським режимом» у Києві. Російське вторгнення з території Білорусі було погано сплановане й завершилося цілковитим провалом, значною мірою через помилковий розрахунок Путіна на те, що його армію зустрічатимуть прихильно.

Після цього росіяни повернулися до логічнішого варіанта: скористатися слабкістю України у східних областях – Донецькій та Луганській, одночасно намагаючись просунути свої війська з Криму на північ, у Херсонську та Запорізьку області.

До початку широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року Путін визнав незалежність так званих Донецької та Луганської народних республік – двох сепаратистських режимів під напіввійськовим управлінням, які існували з весни 2014 року. Хоча Росія допомагала цим режимам виживати, постачаючи зброю та безпосередньо втручаючись військовою силою, до того часу вона не визнавала їхньої незалежності. Натомість вона дотримувалася варіанта федералізованої України, в якій Донецьк і Луганськ мали б повну автономію, – поступки, на яку пішов колишній президент Петро Порошенко через кілька місяців після мінської зустрічі в березні 2015 року.

Порошенко поступився під надзвичайно сильним тиском після військових поразок під Іловайськом і Дебальцевим, а Верховна Рада України відмовилася ратифікувати це рішення.

Фактично Росія анексувала окуповані нею частини двох областей. На цьому ранньому етапі вторгнення її війська складалися переважно з вихідців з етнічних республік федерації, недосвідчених і часто жорстоких. У передмістях Києва відбулося кілька масових убивств цивільних. Показово, що російське керівництво невдовзі нагородило причетних до них.

Під керівництвом свого першого головнокомандувача в цій війні, генерала Валерія Залужного, Україна впродовж наступних місяців змогла повернути низку територій, зокрема в Харківській області, а також місто Херсон. Після цього російська сторона закріпилася за оборонними укріпленнями з потужними мінними загородженнями, і війна перетворилася на війну на виснаження.

Росіяни проводили численні наступальні операції, зрівнюючи міста із землею, а обидві сторони зазнавали важких втрат. Зеленський звертався до Сполучених Штатів, Європейського Союзу та Великої Британії по допомогу зброєю. Певний час Росія цілковито контролювала повітряний простір і безкарно бомбардувала міста й енергетичні об'єкти.

Посередництво та заколот

Різні спроби досягти миру за посередництва президента США Трампа, а також Китаю й Туреччини завершилися невдачею. Росія наполягала на збереженні за собою окупованих територій, додавши вимогу, щоб за будь-якою угодою до її складу увійшла вся Донецька область. Росія нині окупує 89 відсотків її території, але Україна укріпила міста Краматорськ і Слов'янськ, які залишаються під її контролем.

Росія також пережила внутрішній заколот 2023 року на чолі з Євгенієм Пригожиним, спрямований проти того, що він вважав некомпетентністю військових керівників Шойгу та Герасимова, готових жертвувати тисячами військових заради незначних здобутків. Заколот призвів до нетривалої окупації міста Ростова Пригожиним і найманцями підрозділу «Вагнер».

Саме Пригожин відіграв головну роль в успішному захопленні міста Бахмут, поповнивши свою армію завдяки вербуванню ув'язнених із колоній суворого режиму, яким обіцяли скасувати вироки, якщо вони переживуть шестимісячну службу в російській армії. Під час цього процесу в'язнів позбавляли контактів із родинами й адвокатами та вивозили в Україну без документів, що посвідчують особу, повністю віддаючи їх під владу підрозділу «Вагнер».

Однак Пригожин, олігарх, найбільше відомий своїми ресторанами та сайтом у соціальних мережах, ніколи не заперечував керівництва свого близького друга Путіна. Від наступу на Москву відмовилися, а його сили розійшлися, переважно перебравшись до Білорусі, де союзник Путіна Олександр Лукашенко дозволив їм розміститися в покинутому військовому таборі. Удаване помилування виявилося нетривалим. Пригожин та інші керівники підрозділу «Вагнер» через кілька тижнів загинули в авіакатастрофі, ймовірно, внаслідок вибуху бомби на борту.

У серпні 2024 року, намагаючись протидіяти російському просуванню, Україна перекинула частину своєї армії з Донбасу і ввійшла до Курської області. Після захоплення близько тисячі квадратних кілометрів території наступ зупинився, і росіяни змогли повернути захоплені населені пункти за допомогою приблизно 10 000 військових із Північної Кореї. Можна стверджувати, що невдала відволікальна операція дала Росії змогу просунутися до ключового міста Покровська, хоча серед аналітиків немає згоди щодо відносного успіху чи невдачі цієї кампанії.

Проте здавалося, що Україна близька до поразки. Американці, які із січня 2025 року перебували під керівництвом Трампа під час його другого президентського терміну, припинили постачання зброї Україні після катастрофічної зустрічі із Зеленським у Білому домі, яка набула широкого розголосу в медіа. Трамп і віце-президент Дж. Д. Венс звинуватили українського лідера в невдячності та випровадили українську делегацію з Білого дому ще до того, як вона встигла сісти за обід.

Війна дронів

Обидві сторони вдалися до війни дронів, яка стає дедалі технологічнішою. Після рішення Дональда Трампа припинити військову допомогу Україні Зеленський міг ігнорувати попередні вказівки не бомбардувати російську територію. У міру того як дрони ставали ефективнішими, він наказав військовим спрямовувати сотні з них на ураження російських енергетичних об'єктів, зокрема поблизу Санкт-Петербурга та Москви.

Ці атаки не спричиняли значних втрат серед цивільних, проте створювали серйозні

проблеми для російського нафтовидобутку, призводили до закриття аеропортів і робили війну частиною життя мешканців двох найбільших міст Росії. У відповідь Росія здійснювала ще руйнівніші атаки на Київ і Харків, застосовуючи крилаті ракети та інше озброєння.

До весни 2026 року ймовірність цілковитої перемоги Росії зменшилася. Європейці, Велика Британія та Канада були готові надати більшу військову допомогу Україні, частково під впливом невтомних поїздок і виступів Зеленського, а також невдоволення політикою адміністрації Трампа – «мир за будь-яку ціну». Заміна США європейцями в ролі головного військового союзника дозволила Україні продовжувати боротьбу, але також відсунула перспективу перемоги через недостатню військову присутність Європи.

Україна перед ультраправими дилемами

Україну також обтяжують проблеми, серед яких корупція на найвищих щаблях влади, примусовий призов для підтримання чисельності армії, часті відключення електроенергії в містах і посилення впливу ультраправих політичних поглядів у деяких частинах війська. Хоча російська риторика про встановлення неонацистського режиму 2014 року надумана, існує чимало свідчень підтримки ультраправих, передусім тому, що антиросійські «герої» минулого походять переважно з епохи Другої світової війни.

У цьому Зеленський наслідував практику попередніх президентів Віктора Ющенка (2005-2010) і Петра Порошенка (2014-2019), героїзуючи націоналістичних лідерів 1930-х і 1940-х років, насамперед Степана Бандеру та Романа Шухевича, керівників Організації українських націоналістів (ОУН-Б) і Української повстанської армії (УПА). Обох лідерів увічнили в так званих декомунізаційних законах 2015 року та через уславлення «борців за Україну у XX столітті».

Під час нинішньої війни Бандера отримав культовий статус: його шанує військове керівництво, його ім'я носять вулиці міст центральної та неокупованої східної України, і навіть Закарпаття. Колишній головнокомандувач Збройних сил України Валерій Залужний сфотографувався перед портретом Бандери у виразно шанобливій позі. Залужний також призначив Дмитра Яроша, засновника «Правого сектору», своїм особистим радником 2021 року, після свого призначення головнокомандувачем.

Однак найновіша суперечка пов'язана з рішенням Зеленського назвати військовий підрозділ на честь «героїв УПА». Польща розглядає УПА майже винятково крізь призму Волинської різанини 1943 року, коли УПА-Північ убила понад 60 000 польських цивільних у ході етнічної чистки, яка поширилася і на Східну Галичину. Натомість українське керівництво бачить в УПА силу, що боролася за незалежність України, ведучи партизанську війну проти радянських сил у 1944-1953 роках.

Це рішення обурило президента Польщі Кароля Навроцького, який невдовзі скасував нагородження Зеленського орденом Білого Орла – найвищою польською відзнакою, яку той отримав 2023 року. Суперечка, що розгортається, загрожує тісному союзу між Польщею та Україною, який склався після початку широкомасштабного російського вторгнення 2022 року. Нині в Польщі живе близько 1,7 мільйона українських вигнанців, які значною мірою залежать від підтримки польського уряду. Зеленський давно виходить із того, що українці захищають Польщу та ЄС від потенційного російського нападу. До того ж позиція Навроцького дещо однобічна, оскільки ігнорує складні відносини між Польщею та її великою українською меншиною в міжвоєнний період.

Ситуація наприкінці червня 2026 року

Україна втратила мільйони людей унаслідок виїзду за кордон і військових втрат та залежить від щедрості союзників у покритті своїх дедалі більших боргів. У політичному плані її президент

перебуває при владі вже восьмий рік, відмовляючись проводити нові вибори, поки діє воєнний стан. Він залишається популярним, із підтримкою близько 65 відсотків, але тільки близько 20% опитаних проголосували б за нього, якби він балотувався на другий термін. Звідси висновок: більшість виборців вважають Зеленського найефективнішим лідером воєнного часу, але не обов'язково підтримали б його в мирний час.

За даними Центру економічної стратегії, близько 5,6 мільйона українців нині перебувають у вигнанні через війну; з них приблизно 4 мільйони виїхали через західний кордон. Ці втрати посилюють помітний демографічний спад, який спостерігається з початку 1990-х років, а сьогодні смертність перевищує народжуваність більш ніж утричі. Родини потерпають від розлуки – чоловікам призовного віку не дозволяють виїжджати разом із сім'ями, – а також свідомо вирішують більше не мати дітей.

Водночас на військовому фронті Україна досягає певних невеликих успіхів і позбавила Крим значення російської військово-морської бази. Навіть Чорне море більше не безпечне для російських кораблів. Дедалі більша впевненість Зеленського відобразилась в його саркастичному листі до Путіна, а також у повідомленні, яким він «дозволяє» росіянам провести парад до Дня перемоги в Москві 9 травня 2026 року. Він продемонстрував неабияку політичну майстерність, поєднану з надзвичайною витривалістю, та вміння переконувати лідерів ЄС підтримувати українську справу.

Хоча новий угорський лідер Петер Мадяр заявив, що вступ України до Європейського Союзу не повинен бути пріоритетним перед вступом балканських країн, відхід його попередника Віктора Орбана згуртував союз ЄС. Перемога Нікола Пашиняна на виборах у Вірменії 7 червня 2026 року зірвала російські спроби привести до влади поступливішого кандидата Самвела Карапетяна. Вірменські вибори засвідчили нездатність Росії зберегти свої позиції у світовій політиці. Серед сусідів ЄС її єдиним надійним союзником залишається Білорусь, але навіть там ситуація нестабільна.

Білорусь як частина російського військового командування

Лідер Білорусі Олександр Лукашенко нещодавно перепросив за свої різкі висловлювання про Зеленського після зустрічі останнього з лідером опозиції у вигнанні Світланою Тихановською. У лютому Зеленський запровадив санкції проти Лукашенка та його уряду за допомогу Росії. У червні 2026 року він дав Лукашенкові шість днів, щоб прибрати ретрансляційні станції на кордоні з Україною, які, за його словами, використовували для наведення російських дронів на цілі, однією з яких був монастир Києво-Печерська лавра.

Занепокоєння Лукашенка має дві причини. По-перше, російський тиск може змусити Білорусь вступити у війну, відправивши свою армію в Україну; по-друге, білоруські нафтопереробні заводи можуть стати законною ціллю для українських дронів, якщо Росія використовуватиме їх для ведення війни. Білоруський експорт нафтопродуктів і дизельного пального до Росії у травні 2026 року зріс у геометричній прогресії, поставивши Мінськ у безвихідне становище. З одного боку, він полегшував дефіцит у Росії, а з іншого – позбавляв мінський режим можливості експортувати нафтопродукти до Європи для поповнення валютних резервів.

На час написання статті західні аналітики та білоруські аналітики у вигнанні активно обговорювали можливість війни між Україною та Білоруссю. Серед білорусів у вигнанні немає згоди щодо користі такого конфлікту. Хоча така війна могла б покласти край 32-річній диктатурі Лукашенка, вона могла б також безпосередньо призвести до російської анексії та цілковитого контролю над меншою сусідньою державою. Втім, видається очевидним, що агресивна позиція Зеленського відображала переконання в тому, що співвідношення сил у регіоні змінилося на користь України.

Лукашенко залишався відкритим до спроб США налагодити відносини з Мінськом, які привели до звільнення частини політичних в'язнів і послаблення американських санкцій проти Білорусі. Трамп запропонував Лукашенкові так звану «Велику угоду», зміст якої залишається предметом здогадів. Білоруський режим також долучили до трампівської «Ради миру».

Близько п'ятисот політичних в'язнів звільнили 2025 року після поїздок американського посланця Джона Коула до Білорусі та його зустрічей із білоруським керівництвом. Ці зустрічі вивели Білорусь з ізоляції, а Сполучені Штати скасували санкції проти білоруської калійної компанії – найприбутковішого підприємства країни, – а також її національної авіакомпанії «Белавіа». Однак заявлений успіх таких місій викликає багато застережень.

По-перше, за той самий рік режим ув'язнив майже стільки ж нових людей, тож звільнення мали символічний характер і не свідчили про пом'якшення політики мінського режиму. По-друге, за винятком останніх груп звільнених, в'язнів депортували до Литви, Польщі та України, не дозволяючи їм повернутися до своїх домівок і родин. Часто їх звільняли без особистих документів, зокрема паспортів, і вони повністю залежали від доброзичливості держав, які їх приймали. По-третє, сам Коул не фахівець із Східної Європи й, схоже, мало знає про історію, культуру та мови країн, залучених до російського вторгнення. По суті, він давній приятель Трампа з бізнесу нерухомості, мільярдер віком за вісімдесят, який цілком готовий ставати на бік Лукашенка й засуджувати європейців за санкції, що перешкоджають відновленню білоруської економіки.

Росія обережно, а подекуди й вороже ставиться до таких спроб зближення, які можуть відхилити Білорусь від її пильно контрольованого курсу, особливо тепер, коли вона розмістила на білоруській території ракети «Орешник» і тактичну ядерну зброю. Якщо Зеленський здійснить свою погрозу й атакує білоруські ретрансляційні станції, Росія, ймовірно, безпосередньо анексує Білорусь і покладе край її незалежності.

Висновок

Можливості Путіна видаються обмеженими. Війна, яку він розпочав 2022 року, перетворилася на тягар. Хоча вона не призведе до негайного економічного краху, важкі військові втрати й втрати в енергетиці, яких зазнала Росія, переважають її незначні територіальні здобутки за останні чотири роки.

Її економіка потерпає від нестачі робочої сили та «відсутності доступу до критично важливого імпорту», як зазначено в червневому звіті Кільського інституту за 2026 рік. Санкції мають серйозний вплив, інфляція зростає. Залежність Росії від Китаю в зовнішній торгівлі змінила світове співвідношення сил у світі поза США на користь комуністичного партнера. Китай надавав російській армії приховану військову допомогу, не беручи на себе зобов'язань щодо її цілей, – нібито для того, щоб запобігти військовій поразці Росії, а не для окупації України. Крім того, він підтримував тісні торговельні та дипломатичні відносини з Україною.

«Спеціальна військова операція» зазнала невдачі, а війна, яка прийшла їй на зміну, видається шляхом у нікуди, без короткострокових перспектив перемоги чи навіть значного просування російської армії. З іншого боку, відносини між адміністрацією Трампа та режимом Путіна стали значно тіснішими. 19 жовтня Reuters повідомив, що Путін запропонував тристоронній саміт із Трампом і Сі Цзіньпіном, щоб покласти край війні в Україні на вигідних для Росії умовах. Трамп, вочевидь, заявив про готовність узяти участь у такій зустрічі, попри те що Україна не брала б участі в обговореннях. Не брав би в них участі і Європейський Союз, який надає Україні найбільшу підтримку з того часу, як Сполучені Штати припинили всю військову допомогу Україні.

На час написання статті невідомо, чи відбудеться така зустріч, але вона позбавила б Україну голосу у визначенні власного майбутнього. Участь Китаю схилила б шальки терезів на користь

Росії. Тим часом Україна наближається до чергової зими з неминучою паливною кризою та цілодобовими нальотами на Київ й інші російські цілі. Трамп засуджує Україну й пояснює зростання цін на бензин ударами українських дронів по російських енергетичних об'єктах. Він заявив, що Україні «слід обрати нового президента». Хоча позиція Трампа завжди була непослідовною, це тривожний розвиток подій.

Палац над Іквою

Дубно, вересень 1939-го – червень 1941 року

Марко Царинник

1.

Туман із заболоченої заплави Ікви огортав Дубно, коли о п'ятій ранку в понеділок, 18 вересня 1939 року, до міста підкотив перший танк. У відкритій башті стояв офіцер у шкіряній куртці. За борти трималися двоє хлопчиків з квітами в руках. Українець, який спостерігав цю сцену, відзначив, що танкіст був смаглявий, а хлопчики – євреї. Безіменна загроза, те страхіття, якого стільки людей на східних окраїнах Польщі, овіяних легендами *Kresy Wschodnie*, водночас боялися й жадали, набувала плоті. Косоокі варвари пробивалися крізь мури, а євреї, самі зрадлива чужа раса, потроху прочиняли їм ворота зсередини й посилали своїх дітей назустріч загарбникам.[1]

Увесь ранок через Дубно з гуркотом і димом сунули механізовані колони – 236 танків і 24 бронеавтомобілі Тридцять шостої танкової бригади П'ятої армії Українського фронту. За ними тупотіли піхотинці Восьмого стрілецького корпусу. Вишикувані по четверо, у гостроверхих шапках, драних шинелях і брезентових чоботях, вони йшли не в ногу, закинувши на плечі гвинтівки Мосіна на ременях із дроту, мотузок чи смужок, відірваних від простирадл. Коли офіцери не дивилися, піхотинці виходили із строю, щоб випросити хліба в найближчій хаті.[2]

Солдати були не тільки голодні, а й виснажені. Ще до світанку 17 вересня вони вирушили із своєї бази поблизу Шепетівки, за тридцять п'ять кілометрів на схід від польсько-радянського кордону, з наказом о п'ятій годині перейти кордон, подолати ще приблизно шістдесят кілометрів до Дубна й того самого дня взяти місто. Але опівдні розвідка повідомила про значні польські сили в Дубні, і танкова бригада із стрілецьким корпусом зупинилися, щоб дочекатися інших частин і наступати разом. Надвечір начальник штабу П'ятої армії генерал-

1 Раніші версії цієї статті вийшли у збірнику *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939-1941*, за редакцією Елазара Баркана, Елізабет А. Коул і Кая Струве (Ляйпциг, 2007), [263]-301; та в журналі «Єгупець», у перекладі Христини Чушак, «Єгупець» 18 (2009): 295-342. Дякую Карелові Беркгофу, Реєві Брендону, Тамарі Дмитренко, покійному Крістоферові Гладуну, Володимирові Іщенку, Мацеєві Сєкерському, Остапові Смереку й Анджеєві Сухціцу за допомогу в отриманні деяких цитованих документів, а Омерові Бартову, Карелові Беркгофу, Реєві Брендону, Джонатанові Бренту, Марті Дарії Олійник і покійному владиці Корнилієві Пасічному – за зауваження до чернеток. І Марті Горбан – за те, що мучилася над ними разом зі мною. K. Surmach, "17. veresnia *1939* roku v Dubni," *Krakivs'*ki *visti*, 17 and 18 September 1942; Jan Woskrybicki, Dubno powiat, 3677, box 209, folders 1-2. Poland, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, Hoover Institution on War, Revolution and Peace (далі – HI); Wincenty Lewicki, ibid., 6901; Czeslaw Grzelak, *Dziennik sowieckiej agresji*: *Wrzesie*ń 1939 (Warsaw, 1994), 131.

2 Surmach, "17. veresnia"; J. A. Kawka, "Czas śmierci," *Wiadomości*, February 2, 1964; Ivan Iashchyshyn, *Odyn rik u Chervonii Armiї: Spohady v rozpovidi Ivana Iashchyshyna*, ed. Zynovii Knysh (Toronto, 1982), 59; Antoni Mitręga, "*Moje zderzenie z bolszewikami* 17 września 1939 r." in Krzysztof Rowiński, ed., Moje zderzenie z bolszewikami *we wrześniu 1939 roku* (London, 1986), 106; Janina Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," неопублікований рукопис, 23; Karel Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," II/1332/2k, 9, Archiwum Wschodnie, Warsaw (далі – AW), also in *Dissent in Poland: Publications and Manuscripts from the Karta Center Foundation Archives in Warsaw, Poland* (Woodbridge, CT, 2005), reel 83; Irena Grudzińska and Jan Tomasz Gross, eds., *War through Children's Eyes: The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939-1941* (Stanford, 1981), 11; Tomasz Bereza, "Obraz czerwonoarmisty na okupowanych ziemiach polskich (1939-1941) w dokumentach, wspomnieniach i relacjach," in Piotr Chmielowiec, ed., *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939-1941* (Rzeszów, 2005), 13-16.

майор Дмитро Писаревський приїхав до військ, вилаяв їх за невиконання наказу й зажадав узяти місто наступного дня. А щоб вони таки це зробили, наказав готуватися до виступу о другій ночі.[3]

Проте Дубно було беззахисне. Польське верховне командування припускало, що Червона армія вступає до Польщі, щоби не допустити туди вермахт, і о дев'ятій ранку 17 вересня генерал Пйотр Скуратович, командувач оперативної групи польської армії «Дубно», надіслав міському гарнізонові наказ уникати сутичок із росіянами й домовитися про безперешкодний прохід до румунського кордону. О другій пополудні солдати вишикувалися в колону й рушили на південний захід. Уночі червоноармійські кулеметники оточили поляків і взяли їх у полон. Коли ті складали зброю, пролунали постріли. Деякі солдати намагалися врятувати свою честь самогубством.[4]

До пів на сьому наступного ранку Червона армія завершила сутички з розрізненими групами польських військових і поліцейських, і Дубно опинилося в її руках. Серед ранку над провулком, що вів до ринку, уже майорів транспарант із вітанням Сталіну й Червоній армії. Крамниці спорожніли – грабіжники очистили полиці, як тільки польська влада втекла, – зате біля ратуші юрмилися офіцери, а солдати тицяли перехожим у руки листівки, брошури й газети. Відколи Німеччина напала на Польщу із заходу й півночі, близько двохсот тисяч біженців із рюкзаками та клунками тривожно просувалися на схід. Дубно постраждало від війни менше за інші міста, і чимало подорожніх прямували саме сюди. Тепер, коли добровольці-міліціонери розмахували гвинтівками й червоними пов'язками, і місцеві, і прибульці, переважно молоді й бідні, заповнили вулиці, зустрічаючи визволителів червоними або синьо-жовтими прапорами, церковними хоругвами, хлібом-сіллю, сумішшю релігійних гімнів і комуністичних пісень.[5]

Заможні поляки спостерігали за святкуваннями з-за завішених вікон, бурмотіли, що євреї й українці всі комуністи, націоналісти або злочинці й зрадили Польщу, та планували податися слідом за армією до Угорщини або Румунії. Сіоністи рушали на південь у надії дістатися Палестини. Українці, які належали до некомуністичних партій, розмірковували, як пробратися на захід, до місцевостей, захоплених вермахтом.[6]

---

3 N. S. Lebedeva, "Chetvertyi razdel Pol'shi i katynskaia tragediia," in V. G. Bushuev and Iu. N. Afanas'ev, eds., *Drugaia voina: 1939-1945* (Moscow, 1996), 247; Grzelak, *Dziennik*, 101, 103, 131; Czeslaw K. Grzelak, *Kresy w czerwieni: Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku* (Warsaw, 1998), 181, 207, 301.

4 Lebedeva, "Chetvertyi razdel Pol'shi," 250; Zygmunt K. Dąbrowski, "Moje zderzenie z Bolszewikami we wrześniu 1939 – Unik przed którymś z Katyniów," in Krzysztof Rowiński, ed., *Moje zderzenie z bolszewikami*, 189; Wiktor Krzysztof Cygan, *Kresy w ogniu: Wojna polsko-sowiecka 1939* (Warsaw, 1990), 86. 88; "Relacja Stefana Strzemińskiego" in Czeslaw K. Grzelak, ed., *Wrzesień 1939 na Kresach w relacjach*: *Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku* (Warsaw, *1999*), 427-41; Czeslaw Grzelak, "Możliwości obrony Kresów Wschodnich w 1939 roku przed Armią Czerwoną," Krzysztof Jasiewicz, ed., *Europa nieprowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa*, *Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze* II *Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772*-1999 (Warsaw, 1999), 930; Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorus*sia (Princeton, 2002), 261; Helena Janina Gladkowska, "Moje zderzenie z bolszewikami we wrześniu 1939," Rowiński, ed., Moje zderzenie z bolszewikami, 220.

5 Surmach, "17. veresnia"; Hashomer Hatzair, *Youth amidst the Ruins: A Chronicle of Jewish Youth in the War* (New York, 1941), 74, 77: Mykola Syvits'kyi, *Zapysky* si*roho volyniaka*, 2nd ed. (Kyiv, 2000), 205; Grzegorz Hryciuk, *Przemiany narodowościowe* i *ludnościowe* w *Galicji Wschodniej* i na *Wołyniu* w *latach 1931-1948* (Toruń, 2005), 188, 196; Jan T. Gross, "Jewish Community in the Soviet Annexed Territories on the Eve of the Holocaust: A Social View," *East European Politics and Societies* 6 (1992) no. 2, 193; Gross, *Revolution from Abroa*d, 262; V. A. Hrynevych, "Chervona Armiia u viinakh i viis'kovykh konfliktakh 1939-1940 rr.: Viis'kovo-politychni, ideolohichni ta sotsial'no-psykholohichni aspekty," P*roblemy istorії Ukra*їny: *Fakty, sudzhennia*, *poshuky* 10 (2003): 348.

6 Hashomer Hatzair, *Youth amidst the Ruins*, 91; Jakub Elbirt, "Mój Luck," in Jasiewicz, ed.,

Невдовзі після опівночі 19 вересня в місті почалася стрілянина. Основну масу червоноармійських новобранців становили резервісти, які залишили в колгоспах незібраний урожай і голодні сім'ї. Погано обладнані, недосвідчені й розлючені тим, що довелося йти на війну, вони так часто стріляли, не розібравшись, хто перед ними, що майже п'яту частину їхніх втрат становили «небойові втрати». У Дубні солдати вривалися до будинків, звідки, за їхніми словами, по них стріляли, і вбивали мешканців. На світанку піхотинці встановили кулемети на перехрестях і почали поливати вогнем сусідні будівлі. Через кілька хвилин дівчина-підліток прибігла до римо-католицької плебанії благати священника прийти й уділити останнє помазання. Двоє червоноармійців увірвалися до її помешкання й застрелили батьків.[7]

Того самого дня влада запровадила комендантську годину з шостої вечора до шостої ранку й розклеїла оголошення з наказом здати фотоапарати, радіопередавачі, вогнепальну зброю та вибухівку, а польських солдатів закликала здаватися. Під час захоплення Дубна Червона армія взяла в полон п'ятсот офіцерів і п'ять тисяч вісімсот солдатів. Тепер вона почала хапати поліцейських, священників і державних службовців, відбирати в них паски, шнурки, складані ножі, леза, записники, олівці й фотографії та зганяти на хмелепереробний завод і до військових казарм на південній околиці міста. Завод і казарми не могли вмістити всіх затриманих, тож чотири з половиною тисячі ночували просто неба. Деякі дубенчани створили комітет, щоб забезпечувати бранців їжею й одягом. Інші прагнули нажитися. Упродовж тижнів, перш ніж полонених погнали валити ліс, добувати камінь і будувати дороги та мости або повезли в товарних вагонах до східних таборів на страту, спекулянти тіснилися біля огорожі, пропонуючи кухоль води, шматок хліба чи дрібку тютюну за сорочку, штани або золотий зуб. Попри це, в'язні голодували. На початку жовтня за три дні померло п'ятдесят вісім осіб.[8]

Батьківщина, як понад сто років перед тим доводив польський літературний критик Маурицій Мохнацький, – це «велика ідея політичної незалежності й надія, що колись, під проводом і з допомогою Бога, ми об'єднаємося в одне неподільне ціле, станемо твердинею Європи, карою для наших лихих сусідів і обраним народом слов'янства».[9]

Перші дні радянської окупації дали Каролеві Косеку всі потрібні йому докази того, що українці належать до лихих сусідів, яких його вчили ненавидіти. Шістнадцятирічний Кароль утік з батьками до лісникової хати, коли німецький літак скинув на Дубно бомбу, вбивши єврейку та п'ятьох її дітей. Через три дні, напише Кароль у спогадах, через півгодини після

Europa nieprowincjonalna, 1104; Roman Syrota, "Brytans'ki vahannia, ukraïns'ki zvistky i dolia L'vova v pershi misiatsi Druhoï svitovoï viiny (veresen' – zhovten' 1939 roku)," in Henryk Żaliński and Kazimierz Karolczak, eds., Lwów, *miasto*, *spo*le*czeń*stwo, *kultura: Studia z dziej*ów *Lwowa* (Cracow, 1996), 4:380.

7 Piotr Szeremeta, 3817, HI; Hrynevych, "Chervona Armiia u viinakh," 347; Surmach, "17. veresnia"; August Zawoł, 1108, HI; Czeslaw Jurkiewicz, 10766, HI; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 44; Gross, *Revolution from Abroad*, 40; Wacław Śledziński, *Swastyka nad Warszaw*ą: Dwa i *pół roku pod okupac*ją w *Polsce* (Edinburgh, 1944), 7; Waclaw Sledzinski, *Governor Frank*'s *Dark Harvest* (London, 1946), 11.

8 Rudolf Dembowski, 8205, HI; Mitręga, Moje zderzenie z bolszewikami, 107; Edmund Bosakowski, "In the Clutches of the NKVD in Krzemieniec," http://www.geocities.com/chrisgladun/krzemjail.html (дата звернення: May 1, 2001); Iurii Shapoval, *Ukraïna* XX *stolittia*: *Osoby* ta *podii* v *konteksti vazhkoï isto*riï (Kyiv, 2001), 147; "Zeznania naocznego świadka," ненумероване свідчення, HI; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 66; Jan T. Gross, "Polish POW Camps in the Soviet-occupied Western Ukraine," in Keith Sword, ed., *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939*-41 (London, 1991) , 47; Zbigniew Schneigert, "Obozy NKWD jeńców polskich w Malopolsce Wschodniej w latach 1939-1941," *Wojskowy Przegl*ą*d Historyczny* 37 (1992), no. 4, 118-28; Lebedeva, Chetv*ertyi razdel Pol*'shi, 254; Grzelak, *Kresy w czerwieni*, 302; Albin Głowacki, "Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich Il Rzeczypospolitej 1939-1941," 1997, 246; Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," 10.

9 Маврицій Мохнацький, цит. за: Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate: Imagining Politics in Nineteenth-Century Poland* (New York, 2000), 21.

того, як хтось прибіг повідомити про наближення Червоної армії, у двір увірвалися українці, шукаючи поляків, яких можна було б убити. Коли хлопець із матір'ю та собакою долав десять кілометрів назад до Дубна, дорогою сунули українці. Кароль був певний, що всі вони озброєні вилами й сокирами та сповнені рішучості помститися за кривди, завдані поляками.

У Дубні Кароль зустрів шкільного товариша. Раніше вони завжди розмовляли польською. Цього разу хлопець звернувся до Кароля українською.

Кароль запитав його чому.

– Бо тепер у нас незалежна Україна, – відповів хлопець. – Польщі кінець![10]

Коли прийшла Червона армія, Данута Ярошевська жила у Волі Пілсудського, військовому поселенні поблизу Дубна. Її теж учили, що всі люди в навколишніх селах лихі. Українці, згадуватиме вона, звели тріумфальну арку для зустрічі армії. На мітингу у Волі промовці закликали не чіпати поляків, але наступного дня сусіди пограбували сім'ю Данути. «Вони забрали нашу худобу для армії; забрали меблі й відправили до Росії, – скаржитиметься вона. – Українці грабували польське військо й убили капітана. Більшовики забрали в нас пару коней і чотири корови та віддали українцям. У школі нам не дозволяли вчитися польською. Міліція складалася з українців».[11]

Тадеуш Л. теж знав, чого чекати від українців: вони мститимуться полякам. Коли Червона армія наближалася до його села, українці з гвинтівками відвели його та родину до арки, крізь яку повинні були пройти колони, і наказали лягти на землю. Тоді Тадеуш почув гуркіт. Наближалися танки. Жінки й діти плакали. Радянський офіцер зупинив танки й наказав людям підвестися. Він запитав, хто наказав їм лягти, і заарештував сільського старосту. «Наступного вечора, – згадуватиме Тадеуш, – українці забрали наших коней, свиней і навіть дрібниці, навіть моїх кролів».[12]

Здзіславу Хадлер, чотирнадцятирічну доньку польських колоністів із поселення поблизу Ковеля, за 120 кілометрів на північний захід від Дубна, найбільше обурювала пиха українців після краху Польщі. Усі вони були кровожерні й сповнені ненависті. По всьому краю вони вбивали і біженців з заходу, і поляків, які здавна там жили.[13]

На посаді волинського воєводи в 1920-1930-х роках Хенрик Юзевський прагнув подолати польсько-українську ворожнечу, залучаючи українців до політичного й культурного життя країни. Якщо вже не вдавалося їх асимілювати, зробити справжніми поляками, він принаймні міг спробувати переконати їх бути лояльними громадянами Польщі. Радянська окупація все змінила. Українці, писав Юзевський у брошурі, виданій польським підпіллям 1943 року, завинили перед Польщею «масовою зрадою». Вони влаштовували засідки на польських солдатів, які у вересні 1939-го відступали від Червоної армії. Вони підбурювали більшовиків заарештовувати поляків. Вони допомагали проводити депортації, що спустошували польське населення. Поляки Західної України, вважав Юзевський, були переконані, що всі їхні нещастя спричинили українці.[14]

Ще міцнішим було переконання в нелояльності євреїв, у тому, що вони виявилися лихими сусідами. Вацлав Сьледзінський, журналіст, який після німецького вторгнення втік із Варшави на схід, пив чай у дубенській кав'ярні, коли зайшов радянський солдат і виголосив промову. Росія, сказав він євреям, що зібралися навколо, – справжній рай, і всі вони отримають посади комісарів на фабриках та в кооперативах. Євреї, згадуватиме Сьледзінський, жадібно ловили кожне його слово.

10 Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie."
11 Danuta Jaroszewska, 9127, HI.
12 Grudzińska-Gross and Gross, eds., *War through Children's Eyes*, 169.
13 Zdzisława Hadler, 11/133/ł, 1, AW; *Dissent in Poland*, reel 73.
14 Tadeusz Wyrwa, "Z dziejów polsko-ukraińskich stosunków," *Zeszyty Historyczne* 135 (2001), 47.

Сьледзінський також був певний, що євреї насолоджуються нагодами принижувати поляків, які давала їм окупація. Наступного дня він бачив, як двоє єврейських міліціонерів виводили з будинку двох польських офіцерів – полковника й поручника. На ринку, оточений іншими міліціонерами, стояв комісар, молодий чоловік із «виразно семітськими рисами обличчя». Він сказав полковникові кілька слів російською й дав ляпаса. Полковник похилив голову.[15]

Стефан Радзішевський, сержант польських військово-повітряних сил, поділяв цю думку. Євреї зрадили Польщу. Червона армія замкнула його в дубенських казармах. Коли охоронець повів його до кооперативу купити цукру для себе й товаришів, єврейський службовець сказав російською, що цукру немає. Радзішевський запитав, чи той забув польську. «Я до кінця життя не хочу бути в Польщі, – відповів службовець, – і ніколи не говоритиму польською».[16]

Так само думали поляки в Боремлі, містечку, майже селі, за сорок кілометрів на захід від Дубна. Червона армія прийшла туди 20 вересня. Люди тіснилися, дивлячись, як солдати бредуть запилюженою дорогою. У натовпі вирізнявся високий чоловік на прізвище Лернер.

– Гей, старий, скільки тобі років? – гукнув солдат.

– Чотири дні, – відповів Лернер.

– Чотири дні? Та ти жартуєш!

– Анітрохи, – наполягав Лернер. – Я народився того дня, коли прийшла Червона армія.[17]

У Великих Межирічах, містечку за сто кілометрів на північний схід від Дубна, понад половину населення становили євреї. Усі інші були поляками й українцями.

Радянські солдати, які ввійшли 17 вересня, були обшарпані, брудні й смердючі. Замість рушничних ременів у них були скручені мотузки.

Українці містечка звели тріумфальну арку. З'явилися столи, застелені білими скатертинами, а біля єврейської крамниці на ринку для офіцерів виставили ковбасу, хліб і горілку. Рядовим віддали в розпорядження бочки оселедців. Було видно, що вони голодні.

Єврейський комуніст на ім'я Берек Дон начепив червону пов'язку й указував НКВС, кого слід заарештувати. Поки червоноармійські офіцери гуляли на ринку, він підійшов до гуртка поляків. «Вашій засраній Польщі тепер кінець», – глузливо сказав він.[18]

Тим часом у Дубні інформатор НКВС втирався в довіру до двох братів. Францішек Бах служив поручником у польській прикордонній охороні. Владислав Бах був курсантом. Через п'ять тижнів після приходу радянських військ брати зізналися інформаторові, що сховали кулемети й набої та думають здійснити вилазку проти Червоної армії, а тоді втекти за кордон. «Якби польська влада повернулася хоч на п'ятнадцять хвилин, – додав Владислав, – я б із багатьма поквитався. Особливо з євреями».[19]

2.

Чи правдиві ці історії? Чи не було світло в Дубні вранці 18 вересня надто тьмяним, а відстань між спостерігачем і тими, за ким він спостерігав, надто великою, щоб визначити колір шкіри чи походження двох хлопчиків? Чи крокували євреї й українці вулицями, вітаючи Червону армію? Чи дав єврейський комісар ляпаса польському полковникові? Чи був той чоловік у Боремлі євреєм? Чи не прикрасив дубенський інформатор свій звіт для тих, хто йому платив, вклавши слова в уста молодого курсанта?

15 Śledziński, *Swastyka nad Warszawą*, 5-7; Sledzinski, *Governor Frank's Dark Harvest*, 10.

16 WW2 People's War, "The Long March," http://www.bbc.co.uk/ww2peopleswar/stories/25/a8401925.shtml (дата звернення: November 21, 2006).

17 Apoloniusz Zawilski, *Znów ożywaja kurhany* (Wrocław, 1997), 82.

18 Marek A. Koprowski, *Wołyń: Epopeja polskich losów 1939-2013* (Zakrzewo, 2013), 2: 343-48.

19 Wiktor Komogorow et al., eds., P*olskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Bialorusi w* l*atach 1939-1941* (Warsaw, 2001), 1:242.

Це майже не має значення. По всій Волині й Галичині поляки вірили, що Креси належать їм за правом народження. Вони могли становити на цій землі меншість, але обробляли її своїм потом, захищали своєю кров'ю, цивілізували своїми бібліотеками, школами й музеями. Тепер чужа армія перетворювала Креси на «Західну Україну» та «Західну Білорусь». Саме усвідомлення, що вони більше не обраний народ, викликало в поляків лють проти євреїв. До приходу радянської влади, щоб отримати роботу на залізниці, пошті чи в поліції, треба було добре говорити польською й бути практикуючим римо-католиком. Тепер єврейські головорізи надягали пов'язки, брали гвинтівки й патрулювали провулки. До війни більшість учителів були поляками. Тепер у школах працювали євреї й карали польських дітей за хрестики на шиї. Конвоїри, які гнали польських військовополонених вулицею, були росіянами, але натовпи, що вистрибували за ними, глузуючи й плюючи, складалися з самих євреїв. Офіцер НКВС, який приходив забирати вас серед ночі, був росіянином, але його помічники, хлопці, з якими ви колись ганяли м'яча після школи, були євреями. Москва й Київ обмежували публічний ужиток польської мови, але маляр, який балансував на драбині, забілюючи старі написи на крамницях, був євреєм. Головний редактор львівської польськомовної щоденної газети *Czerwony Sztandar* був лисим червонолицим українцем, працівником НКВС, який калічив польську, але його заступник, секретар і автори були євреями. «Тільки найнадійнішим товаришам могли запропонувати роботу в газеті окупаційної армії й окупаційної партії, – зауважив поляк, який пережив радянське захоплення Львова. – І тільки виняткові свині могли прийняти такі пропозиції».[20]

Так, ці свині з однаковим запалом таврували єврейських, українських і польських «націоналістичних гадів» та «контрреволюційні елементи», але те, як вони поводилися із своїми одноплемінниками-євреями, було їхньою справою. Те, що вони робили з українцями, якщо взагалі робили щось інше, крім тісної співпраці з ними, могло тільки послабити українські претензії на цю землю. Те, як вони поводилися з поляками, було співпрацею з ворогом, зрадою Другої Речі Посполитої. Росіяни з їхніми грубими манерами та імперіалістичними нахилами були прокляттям Польщі. Російські комуністи з їхніми багнетами, кулеметами й танками, таємною поліцією та сибірськими таборами були карою. Євреї з їхнім прагненням нав'язати цивілізованій Польщі комуністичну Євразію були пошестю.

3.

8 вересня 1939 року, за дев'ять днів до того, як Москва послала свою армію до Польщі, радянський нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія наказав своїм колегам в Україні та Білорусі готуватися до вторгнення: створити п'ять оперативних груп НКВС для Київського військового округу й чотири – для Білоруського. Кожна група повинна була складатися із сорока-сімдесяти співробітників, отримати револьвери, набої та гроші на місячні витрати. Кожну групу мав підтримувати батальйон із трьохсот прикордонників, а ще один батальйон залишався в резерві. Групи мали ввійти з армією до Західної України й Західної Білорусі, потім розділитися на менші загони та розгорнути роботу в містах і містечках краю.[21]

Загін, призначений для Дубна, з'явився в місті 20 вересня. Очолював його молодий киянин,

20 Janusz Kowalewski, *Droga powrotna* (London, 1974), 161; Bohdan Urbankowski, *Czerwona msza czyli uśmiech Stalina* (Warsaw, 1998), 1:70.

21 Shapoval, *Ukraïna XX stolittia*, 144-46; S. V. Stepashin et al., eds., *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine: Sbornik dokumentov* (Moscow, 1995), 1, 1:79; Ihor Il'iushyn and Oleksandr Pshennikov, "Diial'nist' operatyvno-chekists'kykh hrup NKVD u zakhidnykh oblastiakh Ukraïny (veresen' – zhovten' 1939 r.)," *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2000, no. 2:1-10; V. Danylenko, "Likvidatsiia Pol's'koï derzhavy ta vstanovlennia radians'koho rezhymu v Zakhidnii Ukraïni," *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurna*l, 2006, no. 3:114.

якого люди стали називати начальником Винокуром. Співробітники НКВС реквізували для свого штабу гарну віллу на околиці, обнесли її високим дерев'яним парканом і заходилися переглядати списки контрреволюціонерів та бандитів, яких належало заарештувати. Списки складали із звітів місцевих інформаторів і справ польської поліції, захоплених армією.[22]

Валентині Крещенко черга зустрітися з НКВС випала в Рівному 23 серпня 1940 року. Їй було двадцять два роки, вона працювала помічницею театрального режисера і була одружена з поляком, власником книгарні. У чому її звинувачували? Вона була петлюрівкою. У 1919 році, коли їй не виповнилося й трьох, більшовики стратили її батька й дядька як офіцерів армії Симона Петлюри – журналіста-соціаліста, який став військовим провідником і боровся за незалежність України і проти радянської Росії, і проти Польщі. А ще у них з чоловіком була зброя, яку вони використають проти росіян, якщо німці почнуть війну.

НКВС допитував Валю три місяці, ще три не чіпав, а тоді звільнив. Тим часом її чоловіка засудили до восьми років примусової праці в Сибіру. Більше Валя його не бачила. А поки обоє сиділи у в'язниці, її свекруха, немічна й прикута до ліжка, померла без догляду. Через два тижні після звільнення НКВС знову заарештував Валю.

14 червня 1941 року охоронці вивели Валю на прогулянкове подвір'я рівненської в'язниці й наказали сісти навпочіпки. Подвір'я було голою ділянкою землі за високими мурами. На землі вже сиділи інші в'язні. Поряд лежали їхні клунки – зміна білизни, шматочок мила, лист із дому, кілька цигарок. Охоронці почали виводити в'язнів. Коли залишилася сама Валя, її повели до вантажівки. За нею залізли двоє охоронців із гвинтівками та службовими собаками на повідках.

Вантажівка торохтіла дорогою охристого кольору серед смарагдових пагорбів. Удалині, на пагорбі над долиною заболоченої річки, над кривими вуличками блищали шпилі й дзвіниці. Вантажівка переїхала міст і зупинилася перед сірою будівлею. «Вилазь!» – закричали охоронці. Валя скочила на землю. Вона прибула до дубенської в'язниці.[23]

---

22 Iakov Vinokur, "Avtobiografiia," April 3, 1940, Derzhavnyi istoryko-kul'turnyi zapovidnyk m. Dubno (далі – DIZ); Szcześny Nadrowski, 9641, HI; Piotr Szeremeta, 3817, HI; Surmach, "17. veresnia."

23 Valia Petrenko, "Spravzhnie oblychchia bol'shevykiv: Trahediia Dubens'koï tiurmy," *Za samostiinist'*, March 1947, 24-30; Valia Petrenko, "Trahediia Dubens'koï tiurmy," *Samostiina Ukraïna*, 1948, no. 5-6: 16-19; Valia [Petrenko], "Zhyttia u viaznytsi – 1941 r.," *Visti UKO*, November 1986 – May 1987; Valentyna Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi: Spomyny v"iaznia* (Dubne, 1997); "Trahediia Dubens'koï tiurmy: Spomyn," *Litopys Volyni*, no. 17-18 (1992), 117-23; Valentyna Kreshchenko, "Svoï strilialy svoïkh," *Visnyk Dubenshchyny*, June 21, 2002; Valentyna Kreshchenko, "Velykden' u v"iaznytsi," in *Reabilitovani istoriieiu: Rivnens'ka oblast',* ed. P. T. Tron'ko et al, 236-48 (Kyiv, 2006); Barbara Haddad, "Pysanky a Reminder of Russian Prison," *Denver Post*, March 27, 1964; Walentyna Medwetzky, інтерв'ю автора, September 12, 1995. Додаткові відомості взято з Ereignismeldung UdSSR No. 28, July 20, 1941, зокрема з доданого "Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno und über das Blutbad vom 24. und 25.6.1941," R5S/214, 256-63, Bundesarchiv, Berlin (далі – BAB); також: T 175, roll 233, frames 2721604-1 1, National Archives, Washington, DC; Leutnant Graf Magnis, Bericht über das Gefängnis in Dubno, June 28, 1941, RH 21-1/148b, Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (далі – BA-MA); "Greueltaten in Dubno," in Auswärtiges Amt, *Bolschewistische Verbrechen gegen Kriegsrecht und Menschlichkeit*, I. Folge (Berlin, 1941), 63-65; S. M. Arndt, *Berliner Illustrierte Nachtausgabe*, no. 155, 1941, у перекладі під назвою "Masakra u viaznytsi NKVD v Dubni," *Krakivs'ki visti*, July 10, 1941; Oleksii Satsiuk, *Smertonostsi (na tli perezhytoho)* (Buenos Aires, 1947); Alfred M. de Zayas, *Die Wehrmacht-Untersuchungstelle: Deutsche Ermittlungen* über *alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg*, 4th ed. (Munich, 1984), 328, and de Zayas, *The* Wehrmacht *War Crimes Bureau, 1939-1945* (Lincoln, 1989), 211; Mykola Ruts'kyi, *Koly vy vmyraly, vam dzvony ne hraly: Dokumental'na literaturna moza*їka (Netishyn, 1994), and Ruts'kyi, *Holhofa: Dokumental'na istorychna rozpovid'* (Rivne, 1996); Sławomir Abramowicz, "Więzienia NKWD w Dubnie i Łucku w czerwcu 1941 r.," in Andrzej Skrzypek, Izabella Borowicz, and Antoni Galiński, eds., *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku* (Warsaw, 1997), 111-21; Bogdan Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen": Die*

4.

Дубно було одним із найдавніших міст Волині й уже чималим поселенням, коли 1100 року його вперше згадав Іпатіївський літопис. Назва – Дубенка, Дубен, Дубно, Дубне – могла походити від дубів у навколишніх лісах, із яких будували частоколи. Через століття в Дубні з'явилися фортеця, замок, римо-католицький собор, кілька чоловічих і жіночих монастирів та п'ять православних церков. У XVII-XVIII століттях місто процвітало завдяки місячному ярмарку, який починався на Різдво. Потім, 1794 року, ярмарок перенесли до Києва, і Дубно почало поволі занепадати. У XIX столітті тут жили дванадцять тисяч людей. У 1941-му, коли населення зросло за рахунок біженців із західної Польщі, місто налічувало вісімнадцять тисяч мешканців.

Дубно було також великим єврейським осередком. Воно пишалося одинадцятьма синагогами, деякі з яких походили з XV чи XVI століття. Триповерхова синагога в центрі була найвеличнішою спорудою міста. Навколишні села, як і в інших частинах Східної Галичини та Волині, були українські. За переписом 1931 року, 69,8 відсотка населення повіту назвали рідною мовою українську або руську, 15 – польську, 7,7 – іврит або їдиш, 4,9 – чеську, 1,2 – російську і 1,2 – німецьку. Проте в самому Дубні три чверті мешканців були євреями.[24]

У липні 1920 року Ісак Бабель їхав зелено-жовтими пагорбами навколо Дубна. Росіяни й поляки билися за Волинь і Галичину, а він приєднався до червоної кінноти як військовий кореспондент. Побачене Бабелеві не сподобалося. «Дубенські синагоги. Все зруйновано», – занотував він у щоденнику.

> Залишилося двоє сіней, століття, дві крихітні кімнатки, усе сповнене спогадів, чотири синагоги поруч, далі пасовисько, рілля, призахідне сонце… Заходжу до хасидської синагоги. П'ятниця. Такі потворні фігурки, такі зношені обличчя, усе ожило для мене, яким воно було триста років тому, старі бігають синагогою, ніякого голосіння, чомусь переходять із кутка в куток, їхня молитва якнайменше церемонна. Здається, тут зібралися найвідразливіші на вигляд з усіх дубенських євреїв… Релігія? У будівлі жодних прикрас, усе біле й просте до аскетизму, усе безплотне, безкровне, аж гротескне; треба мати єврейську душу, щоб відчути, що це означає. Але з чого складається душа? Невже наше століття – те, у якому вони загинуть?[25]

Крім церков, синагог і ярмаркових площ, у Дубні була в'язниця. Вона була стара й мала, і 1935 року Варшава вирішила збудувати більшу та сучаснішу. Архітектор узяв за зразок в'язницю Сінг-Сінг у штаті Нью-Йорк, тільки зменшену. Місцем будівництва, у вигині звивистої Ікви, став фундамент млина, розбомбленого під час Першої світової війни. Радянська пропаганда глузувала з Польщі за те, що та будувала більше в'язниць, ніж будь-яка інша європейська країна. Замість знести будівлю, НКВС завершив внутрішні роботи, встановив прожектори й сторожові вежі, призначив сто чоловіків і жінок персоналу та почав використовувати її як пересильну в'язницю – місце збору в'язнів перед депортацією на схід. Мешканці міста називали її палацом над Іквою.[26]

Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941 (Berlin, 2000), 119-22; Hamburger Institut für Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskriegs 1941-1944* (Hamburg, 2002), 123-27.

24 Petro Smolin, ed., *Dubno, kniazhyi mii hrade! Kraieznavchyi nary*s (Luts'k, 2005), 5; Oleksander Tsynkalovs'kyi, *Stara Volyn' i* Vol*yns'ke Polissia* (Winnipeg, 1984), 1:370-77; Hryciuk, *Przemiany narodo*wo*ściowe*, 139.

25 Isaak Babel', *Dnevnik 1920* (Moscow, 2000), 48; Isaac Babel, *1920 Diary*, ed. Carol J. Avins, trans. H. T. Willetts (New Haven, 1995), 33.

26 A. Myroliub, "Rika krovi: Rozprava bil'shovykiv nad v"iazniamy Dubens'koï v"iaznytsi u chervni 1941 r.," *Nashe dzerkalo*, May 6, 2004; Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," 67; Abramowicz,

В’язні палацу носили той одяг, у якому їх заарештували, але без гудзиків, пасків і шнурків. О шостій ранку охоронці вели їх до вбиральні, щоб вони спорожнили парашу в кутку камери, й умилися. Двох раковин було мало, щоб усі встигли помитися за відведені десять хвилин. Сам туалет був дошкою над ямою. Раз на місяць в’язні приймали душ. На сніданок давали п’ятсот-шістсот грамів хліба – сімсот тим, кого ще не засудили, – і півлітра холодної «кави» з горілого хліба чи ячмінного солоду. Обід складався з пшоняної каші, або смердючої дрібної риби, яку називали сардельками, або юшки з кісток і тельбухів. На вечерю знову давали кашу чи юшку. Багато в’язнів хворіли на цингу.

Відбій був о десятій, але світло не вимикали, і якщо в’язні затуляли обличчя або відверталися від дверей, охоронці грюкали ключами по трубах опалення. Спали на підлозі – у польської влади був гарний смак і іона поклала поверх бетону паркет, – з постелі була тільки ковдра й подушка. Жінкам під час місячних не давали ні прокладок, ні ганчірок. До вагітних ставилися так само, як до всіх.[27]

Як і всі в’язниці приєднаних областей, дубенська була переповнена. За польської влади в її 112 камерах утримували 120 в’язнів. Радянська влада вважала це надто щедрим – наприкінці вересня 1939-го, тільки приблизно через тиждень після початку роботи НКВС у районі, у в’язниці вже було 500 осіб – і встановила місткість у 572. Але в січні 1941 року там було 932 в’язні, у червні – 816, а подеколи – кілька тисяч. У Рівному Валя ділила камеру з тридцятьма трьома в’язнями. Коли вона прибула до Дубна, у камері № 3 на другому поверсі було семеро.[28]

Селянка років шістдесяти, яка скаржилася, що сидить уже півтора року й досі не знає за що.

Вісімнадцятирічна Оля.

Дружина офіцера польського війська, років сорока п’яти-п’ятдесяти.

Стефанія, або Стефа, Кілярська, кремезна дев’ятнадцятирічна селянка, яка побувала в карцері в підвалі. Вода то піднімалася їй до пояса, то опускалася до кісточок, і після трьох днів стояння в ній вона не могла ходити.

Дев’ятнадцятирічна Надя Орловська, яка відкинула залицяння червоноармійського офіцера. НКВС заарештував її чоловіка, а її з немовлям вислав до Казахстану. Дитина померла. Надя втекла й дісталася додому. Сусіди донесли на неї, і тепер вона сиділа у в’язниці.

Двадцятитрирічна Певоронія, або Фрося, Піндвюк.

І двадцятитрирічна Тереза Траутман, яка вступила до польської підпільної групи й, потрапивши до в’язниці, намагалася перерізати собі вени шматком скла. Також заарештована

Więzienia *NKWD*, 112; Smolin, ed., *Dubno, kniazhyi mii hrade!*, 20.

27 *Besiada Krzemieniecka* (London, 1977), 37; Syvits'kyi, *Zapysky*, 209; Taras Zavads'kyi, “Rozstrily v Dubni,” інтерв’ю Ігоря Лозов’юка, *Rivne*, November 10, 1990; Taras Zavads'kyi, “Tse treba bulo perezhyty,” інтерв’ю І. Лозов’юка, *Visnyk Dubenshchyny*, November 13, 1990; Sulkowska, “Memoirs, 1939-1951,” 50, 64, 72.

28 Außenkommando GFP beim 48. A.K., Erschiessung von NKWD-Kommissaren und Funktionären, sowie Bericht über die von der NKWD durchgeführten Erschiessung von etwa 400 Volksdeutschen und Ukrainern im Staatsgefängnis von Dubno, July 1,1941, RH 24-48/198, BA-MA; “Dislokatsiia, limit i napolnenie tiurem Ukrainskoi SSR na 10 iiunia 1941 goda,” Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii, Moscow (далі – GARF); “Iak ide rozsliduvannia?“ *Visnyk Dubenshchyny*, September 5, 1990; Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno, 2; Kawka, “Czas śmierci”; “Do podii u Dubens'kii v"iaznytsi v 1941 rotsi,” Visnyk Dubenshchyny, September 12, 1990; Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, *Drogi śmierci: Ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941* (Warsaw, 1995), 84; losyp Patsula, “Pro zlochynnu diial'nist' KPSS-KPU proty naselennia Rivenshchyny,” *Chas*, June 14, 1996; lhor IIjuszyn and Grzegorz Mazur, “Utworzenie i działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939,” *Zeszyty Historyczne* 135 (2001), 49-74; Il'iushyn and Pshennikov, “Diial'nist' operatyvno-chekists'kykh hrup NKVD,” 6; Oleh Romaniv and Inna Fedushchak, eds., *Zakhidnoukraïns'ka trahedi*ia, 3rd ed. (L'viv, 2002), 338-41; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 645.

учасниця підпілля слухала із своєї камери, як охоронці тягнуть Терезу на допит, а її голова гупає об кожну сходинку.

Тереза хотіла бути поетесою. Вона не могла роздобути паперу й у перервах між допитами видряпувала нігтем вірші на шматку мила.[29]

Та одного разу Терезі таки вдалося отримати клаптик паперу. «Рідні мої, найдорожча матусю», – написала вона.

> Дуже дякую вам за допомогу й за те, що думаєте про мене. Я почуваюся добре, і краще б ви не хвилювалися за мене. Усе, що ви передали, я отримала. Мені шкода, що я стала для вас тягарем, але всьому прийде кінець. Одягу мені не треба, і цигарок у мене ще багато. Дуже хотіла б знати, як ваше здоров'я і як ви живете, тож надішліть, будь ласка, листа поштою до в'язниці № 2. Якщо вам не важко, передайте, будь ласка, посилку з їжею. Усіх вітаю й цілую, Тереза Траутман.[30]

5.

В'язні підвели голови з клунків, які поклали собі замість подушок, почувши гуркіт у небі о четвертій сорок ранку 22 червня 1941 року. Через кілька секунд кулеметні й автоматні черги підняли їх на ноги. Літаки обстрілювали вежі, охоронці стріляли у відповідь. В'язні здогадалися – ніхто їм нічого не казав, – що Німеччина напала на Радянський Союз.[31]

Охоронці розгубилися. Їхній начальник, двадцятидворічний Анатолій Статьїн із Вологди на півночі Росії, мав за плечима сім класів освіти. Його призначили на посаду три дні тому, і він був переконаний, що всі в'язні, яких він охороняє, – бандити.

Статьїн узяв слухавку й зателефонував своєму командирові. Вермахт наступає, сказав він, почалася війна.

Радянське інформаційне агентство ТАРС повідомляло, що «відповідальні кола» в Москві називають чутки про німецьке вторгнення незграбною пропагандою. Вермахт невдовзі відійде від західного кордону Радянського Союзу. Червона армія сприйняла це повідомлення як наказ самого товариша Сталіна. Кожен, хто згадував про війну, був панікером.[32]

– Що ти таке кажеш? – закричав начальник Статьїна. – Ти забув наказ Сталіна! Тебе негайно заарештують!

Через п'ятнадцять хвилин офіцер передзвонив. «Я доповів командирові гарнізону. Він каже, що це неможливо».[33]

Підтвердження початку бойових дій надійшло до в'язниці тільки через дві години. Начальник привів персонал у бойову готовність і виставив охорону в коридорах, на вежах та біля воріт. Підсобні працівники пофарбували лампочки в синє, щоб літакам було важче помітити в'язницю. У місті партія видала зброю державним і партійним службовцям та створила штаб

29 "Bericht über Sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno," 4; Janina Sułkowska-Gładun, "Nie wolno nam zapomnieć," G*łos Polski*, June 21, 1991; Janina Sulkowska in Chris Gladun, "Holocaust: A Family Chronicle of Soviet and Nazi Terror," http://www.geocities.com/CapitolHill/Parliament/6764/Pagethree.html (дата звернення: March 20, 2001); Władysław Siemaszko and Ewa Siemaszko, "Z dziejów konspiracji wojskowej na Wołyniu 1939-1944," in Janina Snitko-Rzeszut, ed., *Armia Krajowa na Wołyniu* (Warsaw, 1994), 11; Ruts'kyi, *Holhofa*, 32-34; Jedrzej Tucholski, "Polskie podziemie antysowieckie w województwie wołyńskim w latach 1939-1941 w świetle materialów NKWD," in Jasiewicz, ed., *Europa nieprowincjonalna*, 679-88.

30 Тереза Траутман – родині, October 10, 1940, зберігається в автора.

31 Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty."

32 "Soobshchenie TASS," *Pravda*, June 14, 1941, 2.

33 Anatolii Vasil'ievich Stat'in, "Ia pomniu," http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&d=405&Itemid=2 (дата звернення: October 17, 2006).

оборони. Його завданням було евакуювати сім'ї службовців і послати оперативників НКВС та міліції виловлювати «буржуазних націоналістів». Тієї самої ночі агенти роз'їхалися районом і почали хапати підозрюваних.[34]

Наступного дня на пагорбах навколо Дубна розгорнулася одна з великих танкових битв Другої світової війни. Німецька розвідка виявила п'ятдесятикілометровий розрив у радянській обороні, і фельдмаршал Пауль фон Клейст кинув у нього свою Першу танкову групу. Наказ полягав у тому, щоб узяти Дубно й зробити його плацдармом для наступу на Київ. Червона армія відповіла охопленням із півночі та півдня. Проти 585 танків вермахту вона виставила 2803. Німецькі солдати з подивом дивилися, як їхні бронебійні снаряди відскакують від радянських велетнів КВ-1 і КВ-2. У Дубні здригалися будинки, і забобонним здавалося, що настав кінець світу. Битва тривала вісім днів і охопила двісті кілометрів уздовж фронту та сто п'ятдесят у глибину. Німецький офіцер, який брав у ній участь, назвав її «похмурою боротьбою велетнів». Проте вермахт просувався далі й до 24 червня наблизився до Дубна.[35]

Василь Манилюк опинився у скруті. Як начальник дубенської в'язниці, він відповідав за в'язнів. Коли у вересні 1939 року Німеччина й Радянський Союз напали на Польщу, польська влада відчинила двері своїх в'язниць і випустила ув'язнених. НКВС дозволив їм безперешкодно дістатися додому. Їхні розповіді допоможуть переконати людей повалити прогнилий польський режим. А українські та єврейські комуністи серед них зможуть заповнити – принаймні тимчасово, до прибуття надійніших кадрів із сходу – вакансії, що виникали через арешти польських службовців.

Цього разу московський центр не збирався звільняти в'язнів. Кримінальні злочинці не надто непокоїли, але контрреволюціонери – інша справа. Призвати їх до Червоної армії було неможливо. Навіть їхнім родичам не можна було довірити захист Батьківщини. А про звільнення годі й думати. Вони розкажуть німцям про пережите й знову спробують підірвати радянську державу.[36]

Наступного дня після початку війни заступник наркома НКВС Василь Чернишов нашвидкуруч склав план евакуації двадцяти тисяч в'язнів із Західної України, п'ятнадцяти тисяч із Західної Білорусі та двох тисяч з Литви до в'язниць у глибині країни. 738 дубенських в'язнів планували перевезти у двадцяти чотирьох вагонах до Ростовської області Росії.

Наступного дня капітан Андрій Філіппов, начальник тюремного управління НКВС України,

34 Abramowicz, Więz*ienia NKWD*, 112; Kislashko, "Spravka o sobytiiakh nachal'nogo perioda voiny na territorii goroda Dubno i Dubnovskogo raiona," DIZ; Satsiuk, *Smertonostsi*, 13.

35 Paul Carell, *Hitler Moves* E*ast, 1941-1943* (Boston, 1964), 31; Albert Seaton, *The Russo-German War 1941-1945* (London, 1971), 135; *SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine 1941-1945* (Moscow, 1970), 25; *Sovetskaia Ukraina v gody Velikoi Otech*estvennoi voin*y 1941-1945: Dokumenty i materialy v trekh tomakh* (Kyiv, 1980), 1:502 n19; V. A. Zamlinskii, ed., *Leto 1941 Ukraina: Dokumenty, materialy, khronika sobytii* (Kyiv, 1991), 467; N. K. Popel', *V tiazhkuiu poru* (Moscow, 2001), 134, 414; Howard Reich, "Prisoner of Her Past," *Chicago Tribune*, November 30, 2003, http://www.chicagotribune.com/features/chi-031130soniareichfulltext-story,1,1442225.story (дата звернення: December 4, 2003); Peter Neumann, *Other Men's Graves* (London, 1958), 122.

36 Ruts'kyi, *Holhofa*, 30; Микола Пшеничний, передмова до Kreshchenko, Ve*lykden' u v"iaznytsi*, 5; Surmach, "17. veresnia"; Mykola Klymyshyn, *V pokhodi do voli: Sp*om*yny*, 2nd ed. (Detroit, 1987), 1:227; Bohdan Kazanivs'kyi, *Shliakhom Legendy: Spomyny* (London, 1975), 84, 87; Grudzińska-Gross and Gross, eds., *War through Children's Eyes*, 10; Ryszard Torzecki, P*olacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II Wojny światowej na terenie Il Rzeczypospolitej* (Warsaw, 1993), 26; Stepashin et al., eds., Org*any gosudarstvennoi bezopasnosti*, 1, 1:79-81; Nadrowski, 9641, HI; Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War: A* P*olish Mission to Liberate Soviet Ukraine* (New Haven, 2005), 175; *Drogi śmierci*, 86; Romaniv and Fedushchak, *Zakhid*n*oukraïns'ka trahediia*, 343; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 299; Ivan Bilas, *Represyvno-karal'na systema v Ukraïni, 1917-1953: Suspil'no-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* (Kyiv, 1994), 1:28, 2:223.

склав інший план. Дубенських в'язнів мали відправити у двадцяти вагонах до сибірського Омська.[37]

У жодного плану не було шансів на успіх. Німці наступали, телефонний і телеграфний зв'язок виходив з ладу, а радянські службовці захоплювали всі доступні потяги, щоб евакуювати себе, свої родини та майно, нажите за двадцять один місяць окупації цих областей. «Основною перешкодою в евакуації тюремних в'язнів, – доповідатиме Філіппов, – була нестача залізничних вагонів».[38]

Попри цю нестачу, о десятій ранку 24 червня транспортний відділ НКВС зателефонував Манилюкові й повідомив, що до Дубна прибудуть двадцять чотири вагони. Але до п'ятої, коли вагони подали на станцію, німці вже бомбили й обстрілювали місто, а з південного заходу наступали артилерія та 127 малих танків. До того ж у Манилюка не було ні машин, щоб перевезти в'язнів за п'ять кілометрів на станцію, ні достатньо охорони, щоб не дати їм утекти, якщо вести пішки.

Наприкінці 1930-х НКВС так розрісся – він контролював міліцію, прикордонні та внутрішні війська, трудові й концентраційні табори, значні частини промисловості та транспортної системи, – що в лютому 1941 року Москва передала роботу таємної поліції новому наркоматові, НКДБ. Манилюк зателефонував Іванові Черевку, районному начальникові НКВС, і попросив виділити частину бійців для конвоювання. Черевко відмовив. Його люди, сказав він, зайняті відсіччю ворогові. Манилюк звернувся до майора Винокура, який раніше очолював районний НКВС, а тепер керував районним НКДБ, і знову попросив допомоги. Винокур відповів, що його співробітники теж зайняті. Манилюк утретє підняв слухавку й набрав партійне керівництво в Рівному.[39]

Лейтенант держбезпеки Климов, заступник начальника НКВС Рівненської області, знав, що робити. Нарком держбезпеки Всеволод Меркулов напередодні розіслав наказ: «Переглянути справи всіх заарештованих органами НКДБ і скласти списки тих, кого ви вважаєте за потрібне розстріляти».

Потім заступник Берії Василь Чернишов видав подібні вказівки для НКВС: «Відповідно до наказу Л. Берії розстріляти за списками, затвердженими прокурором, усіх осіб, які перебувають під слідством, засуджені за контрреволюційні злочини або вчинили великі розкрадання». Шукати прокурора, який затвердив би список, було вже пізно, але це формальність. Климов наказав Манилюкові звільнити засуджених за дрібні правопорушення й розстріляти засуджених за контрреволюційні злочини.[40]

НКДБ відповідав за справи таємної поліції й мало цікавився кримінальними злочинцями або вже засудженими контрреволюціонерами. Інша річ – політичні в'язні, яких ще не судили. Подальше розслідування їхніх справ могло дати відомості про диверсантів, шпигунів і

37 Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 86-88; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:223.

38 Андрій Філіппов – заступникові наркома НКВС Чернишову та начальникові Тюремного управління НКВС СРСР Нікольському, July 12, 1941, R9413/1/23/147-153, GARF; переклад у Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 98-104.

39 N. V. Petrov and K. V. Skorkin, *Kto rukovodil NKVD 1934-1941: Spravochnik* (Moscow, 1999), 23; John Barron, *KGB: The Secret Work of Soviet Secret Agents* (London, 1974). 340; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:233.

40 Petro Kulakovs'kyi, "Rozstriliani na pochatku viiny," *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB* 1 (1994), 192; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 1:128; Patsula, "Pro zlochynnu diial'nist'"; Głowacki, *Sowieci wobec Polaków*, 299; Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen*," 101. Білас, який, схоже, єдиний із цих авторів бачив оригінал наказу Чернишова, не цитує його повністю й не вказує архівного шифру та дати (він пише тільки, що наказ видали «невдовзі після» 23 червня). Гловацький і Мусял додають у лапках фрази, яких немає в короткому уривку, наведеному Біласом, і припускають, що наказ підписав Берія, а не його заступник.

терористів. Того дня раніше Меркулов видав директиву, в якій наголосив на важливості евакуації цих в'язнів, а майор НКДБ Винокур наказав співробітникам вивезти на схід 250 дубенських в'язнів, яким висунули політичні обвинувачення.[41]

Манилюк звільнив 170 в'язнів з короткими термінами й дозволив людям Винокура повести до Рівного 250 ще не засуджених. Двадцятьох із них конвоїри дорогою «залишили» – ймовірно, застрелили, – бо ті були хворі або немічні. Решта приєдналися до 420 в'язнів з інших тюрем Рівненської області й о восьмій вечора 24 червня під конвоєм двадцяти п'ятьох охоронців і п'ятнадцяти міліціонерів вирушили потягом до Ніжина, за 440 кілометрів на схід. На маленькій станції посеред дороги німецькі літаки атакували потяг, убивши п'ятьох в'язнів і дружину тюремного службовця, яка їхала з ешелоном, та поранивши ще дванадцятьох.[42]

Але ці в'язні вже не були клопотом Манилюка. Його завданням було розібратися приблизно з трьомастами в'язнями, які ще залишалися в його руках.

6.

24 червня Рівне, за сорок кілометрів на північний схід від Дубна, ще залишалося в радянських руках, і весь день дружини, діти й батьки партійних активістів, працівників НКВС та НКДБ і міліціонерів вантажили майно в легковики й вантажівки та їхали в безпечне місце. Банківські службовці завантажили гроші у вантажівку й вивезли їх. Інша машина виїхала з Дубна з документами та чистими бланками посвідчень. У районних управліннях НКВС і НКДБ співробітники спалили стільки справ, скільки змогли, а залишок відправили до Рівного.[43]

Та в самій в'язниці, відгородженій від міста й доріг високими мурами та болотами, було тихо, і в'язні чули тільки приглушені кроки й брязкіт ключів. Валя видерлася до вікна й зішкребла трохи фарби зі скла, щоб побачити, що відбувається.

Охоронниця – Валя була певна, що єврейка, – відчинила двері. «Що ти робиш?» – закричала вона.

Валя сказала, що хоче відчинити вікно, бо в камері задуха.

– Злазь! Не смій нічого витворяти! Сьогодні вночі вам усім буде душно! – крикнула охоронниця й грюкнула дверима.

Того вечора вечерю принесли раніше, ніж звичайно. В'язні здивувалися, побачивши в мисках м'ясо й кашу. Потім охоронці наказали лягати спати. Перед дзвінком на відбій вони завжди перераховували підопічних. Цього разу перекличку пропустили.[44]

Чоловіки в камері № 43 на третьому поверсі – близько сорока націоналістів, членів уже забороненої й переслідуваної Комуністичної партії Західної України та кримінальних злочинців – теж зішкребли фарбу з вікна й стежили за дорогою. О восьмій, коли сонце сідало, вони побачили, як до в'язниці під'їхали дві вантажівки. З кузовів зіскочили кількадесят

41 *Sovetskie organy gosudarstvennoi bezopasnosti v Velikoi Otechestvennoi voine: Sbornik dokumentov i materialov* (Moscow, 1985), 2:54; V. Dianov, [Kratkaia annotatsiia svidetel'skikh pokazanii], DIZ.

42 Філіппов – Чернишову й Нікольському, August 12, 1941, 9413/1/231147-53. GARF; Gur'ianov and Kokurin, *Evakuatsiia tiurem*; Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 97, 103, 175; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:233, 237.

43 V. Dianov, "Spravka," DIZ; Kislashko, "Spravka," DIZ; Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ.

44 Satsiuk, *Smertonostsi*, 50; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Oswald Zenkner, "Das Blutbad von Dubno," R60762, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (далі – PA); уривок у Hamburger Institut fiir Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht*, 124; Oswald Zenkner, "Greueltaten in Dubno," in Auswärtiges Amt, *Bolschewistische Verbrechen gegen Kriegsrecht und Menschlichkeit* (Berlin, 1941), l:63-65; Vasyl' Levkovych, "Storinky z perezhytoho kombatantom UPA," in Petro I. Potichnyi and Volodymyr V"iatrovych, eds., *Spohady voiakiv UPA ta uchasnykiv zbroinoho pidpillia L'vivshchyny ta Liubachivshchyny* (Toronto, 2003), 16.

озброєних чоловіків. Їхні кроки відлунювали на брукованому подвір'ї. Партійне керівництво вилаяло Винокура за відмову допомогти Манилюкові, і він послав частину співробітників до в'язниці.[45]

Через годину після дзвінка, коли жінки в камері № 3 як могли влаштувалися на ніч, постріли й крики підняли їх на ноги.

Валя намагалася заспокоїти товаришок. Стріляють, казала вона, надворі, щоб змусити в'язнів сидіти тихо.

Крики долинали з підвалу. В'язні чули, що в тамтешніх камерах тримали дітей до п'ятнадцяти років.

Жінки похапцем одяглися. П'ятеро заходилися молитися. Валя, Стефа й Тереза курили одну цигарку за одною.

У коридорі загупали кроки. Охоронці закінчили свою справу в підвалі й відчиняли двері камери № 1. Пролунали постріли. Потім камера № 2. Від початку вбивств минуло півтори години.

Скрипнув замок, двері розчахнулися, і до камери № 3 зайшов старший корпусний наглядач. З пів десятка чоловіків – хто навколішках, хто стоячи – загородили вихід.

Наглядач наставив на жінок напівавтоматичну зброю. «Ставайте в куток! Швидко!»

Валя – усі ми робимо себе героями власних розповідей, усі ставимо себе в центр подій – не зрушила з місця. Інші жінки кинулися до неї.

Наглядач відкрив вогонь кулями «дум-дум». Вони розширюються при влучанні й завдають великих ран. Жінки падали, немов скиби землі з лемеша.

Наглядач вийшов із камери й замкнув двері.

7.

Валя розплющила очі. На підлозі біля неї розтікалася кров, а впоперек неї лежала Оля. Валя вижила, бо співкамерниця впала на неї.

Вона підвела голову. Груди Терези були роздерті. Голову Стефи рознесло. Селянка лежала долілиць, стискаючи свій клунок.

Валя відсунула Олине тіло й спробувала встати. Вона відчувала печіння, а права рука й нога не слухалися. Валя поповзла до інших жінок. «Озвіться, хто живий!» – прошепотіла вона.

Тиша здавалася нескінченною. Нарешті озвалася Надя. Кулі влучили їй у живіт і ногу.

Подала голос Фрося. Вона підвелася й, перечепившись через Валину поранену ногу, дошкандибала до дверей. Її праве передпліччя висіло від ліктя на зв'язках і шкірі.

«За що ви мене підстрелили? – кричала вона. – Я комуніст! Я на вас працювала!»

На підлозі в камері стояв казанок із водою. Фрося, хитаючись, підійшла до нього й підняла, але впустила, не встигнувши піднести до губ. Вода полилася їй на груди й зробила кров, що била з руки, більш блідою.

У коридорі стрільці продовжували свою роботу. У кожній жіночій камері було не більш як дванадцять в'язнів, але в деяких чоловічих – сорок чи п'ятдесят. Боячись, що їх здолають, убивці наказували чоловікам ставати перед годівницею, стріляли крізь неї всередину, а потім відчиняли двері й кидали гранати. Закінчивши на одному поверсі, переходили на наступний. Але про Валину камеру не забували. Час від часу наглядач зазирав усередину й гукав: «Хто живий – озвіться!»[46]

В'язні камери № 43 схопилися на ноги, щойно почалася стрілянина. У камері були тільки

45 Satsiuk, *Smertonostsi*, 120; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Ruts'kyi, *Koly vy vmyraly*, 10, and Ruts'kyi, *Holhofa*, 31.

46 Zenkner, "Greueltaten in Dubno," 63.

параша й невеличкий стіл. Використавши дошку від столу як важіль, чоловіки розхитали радіатор так, що змогли відкрутити гайки пальцями. Відірвавши радіатор, вони почали бити ним по гратах. Ті не піддавалися. В'язні заходилися трощити двері – не щоб вийти, охоронці були поруч, а щоб заклинити засув і замок.

Коли охоронці підійшли до камери, чоловіки всередині відскочили з лінії вогню крізь годівницю. Охоронці спробували силою відчинити двері, а тоді старший наказав іти до наступної камери. Він поспішав завершити справу. Німці зайняли дубенську залізничну станцію, а українські партизани нападали на Червону армію й НКВС.[47]

О десятій до тюремних воріт підбіг чоловік у формі офіцера НКВС. Німці наближаються, повідомив він. Поки він говорив, позаду пролунали постріли.

Німців поблизу не було. Українські націоналісти зайняли позиції в заболоченому відгалуженні Ікви за два кілометри від в'язниці. Їхній план був простий: якщо НКВС почне страчувати в'язнів, вони атакують в'язницю. Коли там почалася стрілянина, повстанці рушили дорогою, але, побачивши червоноармійські машини, почали обходити болотом і затрималися.

Коли націоналісти дісталися в'язниці, охоронець кинувся всередину. «Досить, хлопці! – крикнув він. – Тікайте! Німецький патруль тут!»

Манилюк із персоналом збігли на подвір'я, посідали у вантажівки й помчали до Рівного. Вони розстріляли всіх, крім шістдесяти чи сімдесяти в'язнів.

Коли охоронці пішли, єврейський в'язень на ім'я Берко виповз із-під купи тіл і дістався камери № 43. Раніше він сидів у ній і заприятелював з одним із в'язнів.

Берко притулив обличчя до годівниці. «Завадський, ти живий?» – гукнув він.

– Живий, – відповів Тарас Завадський, – але не можу вийти.

Берко побіг, повернувся з ломом і просунув його крізь годівницю. Чоловіки всередині виламали замок. У столі в коридорі вони знайшли пістолет, дві коробки набоїв і в'язку ключів. Почали відмикати камери.[48]

Глибокої ночі Валя почула новий звук, ніби хтось щось трощив. Потім – тупіт і приглушений голос. «Де ключ? Дайте ключ!»

Валя зіщулилася й мовчала. Охоронці повернулися.

Замок повернувся, і до камери зайшли чоловіки. «Боже мій, цих жінок усіх убили!» – вигукнув один.

Валя видихнула. Це були в'язні з камери № 43.

В'язні кинулися до трьох уцілілих, відтягли тіла довкола них і на ковдрах перенесли до іншої камери – подалі від мертвих співкамерниць і запаху крові.

Вони намагалися заспокоїти жінок. Як тільки вийдуть, казали, підуть до Дубна й приведуть допомогу. Валя благала їх тікати. Ні, відповідали вони, деякі в'язні спробували перелізти через мур, але охоронці ховаються в болоті й стріляють у кожного, хто з'являється.

В'язні помилялися. Уся охорона втекла. Відбившись від своїх частин, червоноармійці блукали околицями. Боячись і німців, і місцевих, вони стріляли в кожного, хто здавався хоч трохи загрозливим.

---

47 Satsiuk, *Smertonostsi*, 56, 108; Orest Dziuban, ed., *Ukraïns'ke derzhavotvorennia: Akt 30 chervnia 1941*, *Zbirnyk dokumentiv i materialiv* (L'viv, 2001), 116; l. K. Patryliak, "Natsionalistychnyi partyzans'kyi rukh na terytorii Zakhidnoï Ukraïny vlitku 1941 r.," *Ukraïns'kyi istorychnyi zhurnal*, 2000, no. 4:116; Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:234; Ruts'kyi, *Holhofa*, 34; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Oleksandr Hon'chuk, "Za myt' do rozstrilu," http://aaaaaan.narod.ru/voboroni.files/3.htm (дата звернення: December 9, 2007). Іван Климів, «крайовий провідник» ОУН, повідомляв Степанові Бандері в середині липня 1941 року, що три тисячі членів і прихильників ОУН брали участь у боях із радянськими силами в Дубні, 3833/1/45/3, Центральний державний архів вищих органів влади України, Київ.

48 Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty."

Тоді ззовні долинули голоси. Жінки накрилися закривавленими ковдрами. Чоловіки кинулися до дверей. Їх скосили кулі.

На світанку п'ятдесят чотири охоронці, які пробиралися до Рівного, зустріли групу працівників НКВС і партійних службовців. Партійні керівники вилаяли їх за втечу – Восьмий механізований корпус генерал-лейтенанта Рябишева, наполягали вони, відкине німців – і наказали майорові Винокуру взяти до своїх людей десятьох охоронців Манилюка, повернутися до в'язниці й завершити вбивства.[49]

8.

Ніхто не знав ні його імені, ні звання. Авраам, Яків, Хаїм? Лейтенант, майор, полковник? Він був начальник Винокур, керівник дубенської районної служби безпеки. Ніхто не знав і того, що думати про чутку, ніби «Винокур», попри цілком слов'янське коріння, – псевдонім. Що справжнє його прізвище – Бронштейн. Або про шепіт, що у нього двох дружин, одна тут, у Дубні, а інша в Києві. Ясно було тільки одне. Великий Винокур – єврей. Живий доказ того, що євреї контролюють таємну поліцію й тримають у руках усю владу в Радянському Союзі.[50]

Яніна Сульковська познайомилася з майором Винокуром, коли НКВС заарештував її в березні 1940 року – до підпільної групи Терези Траутман, для якої Яніна переносила повідомлення, проник інформатор – і привів до його дубенського кабінету.

Кімната була заставлена буфетами, комодами, диваном, радіоприймачем, гобеленами, картинами й заскленою шафою з варенням. Майор умостився за великим письмовим столом. Він запропонував Яніні сісти навпроти в м'яке крісло. Поводився з нею як із приятелькою, що завітала на чай. Розпитував про університетське навчання. Вражав знанням польської літератури. Бентежив згадками імен і дат, які могли знати тільки друзі.

Поки вони розмовляли, до кабінету заходили офіцери НКВС, сідали й розглядали Яніну. Одного Винокур представив як її слідчого. Лейтенант Сергій Титов з двома помічниками приїхав із Москви вести її справу. Яніну вразили вигляд і запах Титова. Радянські службовці полюбляли косметику й парфуми, і лейтенант підфарбував брови, наклав трохи тіней на повіки та щедро обсипався тальком і облився одеколоном.

Винокур і Титов засипали Яніну запитаннями, але вона знизувала плечима. Про таку-то людину ніколи не чула, у Дубні ніколи не була, нічого не знає.

Допит не просувався, і Яніна втомилася. Винокур відвернув крісло й заходився крутити радіоприймач. Кімнату наповнила музика. Яніна дивилася на гобелен, повішений на стіні догори ногами, коли начальник НКВС знову повернувся до неї. Досі він ставив запитання українською. Тепер перейшов на польську.

– А як здоров'я Піюса Залеського? – запитав він.

– О, уже краще, дякую, – відповіла Яніна. І здригнулася. Піюс був товаришем по підпіллю, який лікував обмороження. НКВС схопив її друзів.

Винокур уп'явся поглядом у Яніну. «Так ти знаєш Піюса!» Він вимкнув радіо й махнув рукою. «Заберіть цю польську повію!»

---

49 Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:234; Ruts'kyi, *Holhofa*, 35.

50 Mykola Pshenychnyi, інтерв'ю Остапа Смерека, Dubne, August 2005, зберігається в автора; див. також Stefan Račšek, 289, no. 3685, and kol. 138, Wincenty Bąkiewicz, Instytut Polski i Muzeum im. Generala Władysława Sikorskiego, London; Außenkommando GFP beim 48. AK, Erschiessung von NKWD-Kommissaren und Funktionären; Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno, 2; Zenkner, "Das Blutbad von Dubno"; Zenkner, "Greueltaten in Dubno," 64; Bolesław Orlowski, 4173, HI; Surmach, "17. veresnia"; Kawka, "Czas śmierci"; Satsiuk, *Smertonostsi*, 122; *Istoriia mist i sil Ukraïns'koï RSR: Rovens'ka Oblast'* (Kyiv, 1973), 213; Gross, *Revolution from Abroa*d, 343 n90; Abramowicz; Więzienia *NKWD*, 15; Syvits'kyi, *Zapysky*, 206.

Під час іншого допиту Винокур підвівся з-за столу й підійшов до замкненої шафи. Він стояв до Яніни спиною, але вона бачила, як він зібрав шприц і вколов себе в передпліччя. Вона не знала, що він уводить, – це міг бути інсулін, – але співв'язні підтвердили її підозру. Винокур був наркоманом.

Ще на одному допиті Яніна відбувалася від нескінченних запитань знизуванням плечима й запереченнями, коли Винокур вийшов із глибини кімнати, розвернув її крісло й наблизив своє обличчя до її.

– Думаєш, я не можу застрелити тебе як собаку? – гаркнув він.

Він примружив очі. На обличчі сіпнувся м'яз. Винокур розстебнув кобуру й вийняв чорний револьвер.

Винокур провів стволом по щоці й скроні Яніни. Клацання курка над порожньою каморою прогриміло в неї у вусі.

Винокур натиснув на спуск удруге й утретє. «Брешеш, польська хвойдо! – закричав він. – Ми все знаємо!»

Повернувшись до камери й потерпаючи від хворого зуба, Яніна казала собі, що револьвер не був заряджений. Винокур мав виконувати свою роботу й не став би ризикувати, втрачаючи її як джерело відомостей. Але вона й далі здригалася, згадуючи дуло біля скроні.

Зуб пульсував, і Яніна не могла заснути. Вона сказала охоронцеві, що їй потрібен зубний лікар, але два дні минули без відповіді. По неї прийшли тільки тоді, коли вона почала кричати й гатити у двері.

У зубної лікарки, єврейки з Дубна, був кабінет у глибині в'язниці. Вона все життя прожила в Польщі, тут вела практику, але говорила російською і, як згадуватиме Яніна у спогадах, не приховувала зневаги до всього польського й любові до всього радянського.

Лікарка сказала Яніні, що у неї нема матеріалу для пломби і треба виривати зуб. Гірше того, у неї не було знеболювальних, навіть аспірину. Вона береже їх, казала собі Яніна, щоб догоджати своїм любим офіцерам НКВС.

– Зможеш витримати біль і не знепритомніти? – запитала лікарка.

– О так! – відповіла Яніна.

Лікарка вирвала хворий зуб, причому майже без зайвих маніпуляцій і болю, але, орудуючи щипцями, таки зачепила за живе, наспівуючи мелодію. Ту саму, з фільму кількарічної давності про трьох трактористів, усіх як на підбір молодців, які відбивають напад підступних самураїв на Далекому Сході, а потім їдуть додому потягом, співаючи й виголошуючи тости, повертаючись до роботи на колгоспних полях.[51]

9.

Розвиднювалось, і Валя лежала нерухомо, наче зв'язана й покладена на жертовник, коли майор Винокур переступив через мертві тіла, відкинув ковдру й притиснув револьвер до її скроні. «Ти жива», – сказав він.

Валя звела на нього очі. «Так. Не стріляйте в мене. Мені й так недовго залишилося».

Начальник НКДБ оглянув камеру, підійшов до інших жінок, щоб подивитися на них, тоді

51 Chris Gladun, "Poland's Holocaust," http://www.geocities.com/CapitolHill/ParIiament/6764/intro.html; Sulkowska, "Memoirs, 1939-1951," 44-48, 63; Albin Głowacki, "Sowiecki aparat represji w Malopolsce Wschodniej i na Wołyniu, 1939-1941," *Pamięc i Sprawedliwość,* 40 (1997-98), 288; Rafal Wnuk, "ZWZ na Wołyniu 1939-1941," in Chmielowiec, ed., *Okupacja sowiecka*, 21-51. Стенограму допиту Сульковської див. у *Polska i Ukraina w Iatach trzydziestych-czterdziestych XX wieku*, 3:1: Serhij Bohunow et al., eds., *Polske podziemie 1939-1941 od Wołynia do Pokucia: Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych* (Warsaw, 2004), 214-33. «Мосфільм» випустив фільм Івана Пир'єва «Трактористи» 1939 року.

повернувся до Валі й знову наставив зброю їй у скроню.

Валя попросила Винокура вистрілити їй у груди. Так буде швидше й певніше, сказала вона.

Насильство зачаровувало Ісака Бабеля. Він працював, хай недовго й тільки перекладачем, у ЧК – службі безпеки, яка після кількох змін назви стала НКВС. Як він зізнався іншому письменникові, йому хотілося написати велику книжку про чекістів, але він боявся, що не зможе віддати їм належне, бо всі знайомі йому чекісти були святими. І, мандруючи Волинню та Галичиною влітку 1920 року, він прагнув бути таким, як люди, з якими їхав. Він хотів, писав у новелі «Після бою», стати вбивцею.

> Село пливло й розбухало, багряна глина сочилася з його похмурих ран. Дощ шмагав верби й ущухав. Вечір злетів у небо, мов пташина зграя, і темрява поклала на мене свій мокрий вінок. Я був знесилений і, зігнувшись під вінцем смерті, йшов далі, благаючи долю про найпростішу здатність – здатність убити людину.[52]

Майор Винокур по черзі цілився револьвером Валі в груди й у чоло. Потім опустив зброю, круто розвернувся й вийшов.

Залита кров'ю, нездатна поворухнутися, Валя лежала на підлозі. Рани пекли, гарячка стрясала тіло, і думати вона могла тільки про воду в казанку.

Вона намагалася дотягтися до казанка, коли у дверях виріс солдат.

«Чого ти крутишся?» – заревів він.

«Пити хочу, – сказала Валя. – Дайте води».

«Я тобі дам води!» – сказав він.

Валя звела на нього очі. Він був молодий, з великими блакитними очима. За інших обставин вона б із ним пофліртувала. Навіть тепер спромоглася ледь усміхнутися. Він напевно допоможе.

Валя не чекала удару в голову й не застогнала та не скрикнула. Чоловік ударив її в шию багнетом на своїй гвинтівці. Коли він потягнув його назад, багнет зісковзнув. Він нахилився, підняв його й насадив на місце, потім підійшов до Наді та встромив його їй у груди. Вона згорнулася клубочком і померла без звуку.

Чоловік перейшов до непритомної Фросі й проколов їй шию.

10.

Валя то прокидалася, то дрімала, то знову прокидалася. Над болотом долинала стрілянина. Була середа, 25 червня, і вона вже понад дванадцять годин лежала на підлозі, спершу розстріляна, потім заколота, маючи тільки казанок води й ковдру, щоб полегшити біль.

Серед дня Валя почула кроки й голоси. Хтось плакав. Хтось лаявся. Хтось виламував двері. Мотоциклісти Одинадцятої танкової дивізії вермахту о другій із ревом увірвалися до Дубна й роздавали дітям шоколад. Цивільні похапали ломи й поспішили до в'язниці. Дехто зазирав до камери Валі й Фросі та йшов далі. Порятунок уцілілих був не єдиним, що їх займало.[53]

---

52 A. N. Pirozhkova, *At His Side: The Last Years of Isaac Babel* (South Royalton, Vt., 1996), 90; Charles Rougle, "Isaac Babel and His Odyssey of War and Revolution," in Charles Rougle, ed., *Red Cavalry: A Critical Companion* (Evanston, 1996), 7; Sergei Povartsov, *Prichina smerti – rasstrel: Khronika poslednikh dnei Isaaka Babelia* (Moscow, 1996), 6, 18; *The Complete Works of Isaac Babel*, ed. Nathalie Babel, trans. Peter Constantine (New York, 2002), 327.

53 B 162 ARZ 5900255, Bd. l, Bl. 174, 258, Bundesarchiv Außenstelle Ludwigsburg (далі – BALB); G. W. Schrodek, *Ihr Glaube galt dem Vaterland: Geschichte des Panzer-Regiments 15 (11. Panzer-Division)* (Munich, 1976), 131; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944* (Jerusalem, 1990), 45; Kurt Mehner, ed., *Die Geheimen Tagesberichte der Wehrmachtführung im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*, 3: *1. Marz 1941-31. Oktober 1941* (Osnabrück, 1992), 154; *Knyha pam"iati Ukraïny: Rivnens'ka oblast'* (L'viv, 1994), 12; Hamburger Institut für Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht*, 123; Andrzej Żbikowski, ed., *Relacje z Kresów* (Warsaw, 2000), 513 (Archiwum Ringelbluma; 3); A. V. Isaev, *Ot Dubno do Rostova*

У вересні 1939 року містяни кинулися грабувати, як тільки розпалася польська влада. І цього разу вулицями нишпорили мародери. З покинутих радянськими службовцями квартир вони виносили ліжка, матраци, столи й флакони парфумів. Виламували вікна й двері крамниць та складів, забирали вподобане, а інше нищили. Відбивали шийки горілчаних пляшок і пили, доки не падали. Навіть у в'язниці, поки одні забирали останки рідних, інші тягли все, що могли взяти. «При цьому, – зауважив лейтенант роти пропаганди вермахту, однієї з частин, які готували газетні й радіозвіти та кінохроніку про бойові дії, – населення вважало особливо важливим показати мені в'язницю, щоб переконати нас, німців, у варварстві радянської системи».[54]

Лейтенантове обурення порушенням пристойності було недоречне. У місті солдати прив'язали літнього єврея до бронеавтомобіля, повісили йому на шию портрет Сталіна й забили до смерті.[55]

Інші солдати попрямували до в'язниці. Місцеві поспішили повідомити про вбивства генералові, який після приходу вермахту взяв під командування цю місцевість, і той послав до в'язниці загін для розслідування.

У вхідному корпусі солдати побачили купи стріляних гільз біля камер. Коли ввійшли на подвір'я, здригнулися від смороду. Приклавши хустинки до носів, вони почали шукати вцілілих. У переповнених камерах лежали жінки, діти й старі. Намагаючись урятуватися від убивць, жертви ховалися за перекинутими столами.[56]

«Важко знайти слова, – написав солдат вермахту, який побував у дубенській в'язниці, – для чогось подібного».[57]

А командир роти Одинадцятої танкової дивізії, який провів у місті два дні, перш ніж його частина рушила на схід, не міг спати ночами. Він із солдатами квартирував поблизу в'язниці, і над болотом тягло трупним запахом.[58]

О сьомій вечора до Валиної камери вбігли дві жінки.

«Я тут задихаюся! Винесіть мене надвір!» – закричала вона.

– Вона жива! – вигукнули жінки.

Вони вибігли, покликали кількох людей на допомогу, знайшли лавки, поклали на них Валю й Фросю та винесли надвір.

Коли рятівники Валі й Фросі човгали до найближчої хати, над ними пролетіли німецькі бойові літаки. Рятівники покинули лавки й кинулися в укриття. Потім вийшли, і процесія рушила далі. Валі здавалося, що вона бере участь у власному похороні.

Люди дали Валі гарячої кави, але через рану в горлі вона не могла ковтати. Попросила цигарку й спромоглася кілька разів затягнутися. Жінки, які її знайшли, чешки-медсестри з дубенської лікарні, пішли шукати коня з возом, через годину повернулися й відвезли Валю та

(Moscow, 2034), 154-56; Kosek. "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie," 67; Mykola Pshenychnyi, "Bil'shovyky v Dubni u 1939-1941 roky," DIZ.

54 Surmach, "17. veresnia"; Kawka, "Czas śmierci"; Kosek, "Od wyzwolicieli zachowaj nas Panie"; Howard Reich, *The First and Final Nightmare of Sonia Reich: A Son's Memoir* (New York, 2006), 157; Iu. Pasichnyk, "Na pochatku viiny," недатована вирізка з невстановленої газети, DIZ; Leutnant Graf Magnis, "Bericht über das Gefängnis in Dubno," June 28, 1941, RH 21-11148b, BA-MA; передруковано (з помилками) у Hamburger Institut für Sozialforschung, *Verbrechen der Wehrmacht*, 124.

55 Reich, *The First and Final Nightmare*, 131.

56 Erwin Krombholz, Лист до редакції, *Ostpreußenblatt*, June 9, 2001, http://www.webarchiv-server.de/pin/archiv/01/2301ob26.html (дата звернення: February 27, 2007).

57 Лист В. Зонненберга у Wolfgang Diewerge, ed., *Deutsche Soldaten sehen die Sowjet-Union* (Berlin, 1941), 16.

58 Edel Lingenthal, "Impression of the Border Battles," in David M. Glantz, ed., *The Initial Period of War on the Eastern Front, 22 June – August 1941: Proceedings of the Fourth Art of War Symposium. Garmisch*, F*RG, October 1987* (London, 1993), 337.

Фросю до лікарні.

На всіх операційних столах лежали поранені, що вижили після різанини, і медсестри поклали Валю та Фросю на підлогу в коридорі. Вийшов лікар і наказав занести Валю. Фросі гірше, її треба першою, нібито сказала Валя – так вона згодом розповідатиме.

Лікар і медсестра похитали головами, побачивши Валю. Їй потрібна кров. Кілька людей були готові здати свою, але бомби зруйнували лабораторію. Вона не виживе, вирішили лікарі.

Валя попросила обмити її. Медики дали їй морфій і перев'язали рани.

О п'ятій пополудні 26 червня до Дубна прибула група № 626 *Geheime Feldpolizei*, або Таємної польової поліції. ГФП була службою безпеки й контррозвідки вермахту, гестапо німецької армії; за жорстокістю вбивств цивільних на Східному фронті її перевершували тільки айнзацгрупи. Дубенчани вже повідомили командувачеві-генералу, що НКВС винищив своїх в'язнів. Тепер вони подбали, щоб про це знала й ГФП.[59]

Наступного ранку польові поліцейські вирушили до в'язниці. Люди вивозили рідних для поховання, але в камерах іще лежало понад сто мертвих. Убивці, повідомляла ГФП, спершу застрелили, а потім згвалтували одну жінку – одяг був розхристаний, ноги розведені, а в піхві була сперма, – інших катували – шкіра на руках і ногах була здерта, – решту розстріляли або закололи. Жінки, які впізнавали рідних, були в такому розпачі, що билися головами об стіни.

Один чоловік уникнув страти, бо працював у слюсарній майстерні й сховався, коли почув постріли. Ще двоє в'язнів, чоловік і жінка, вижили, заповзши під тіла мертвих співкамерників.[60]

У своїх уривчастих і суперечливих звітах про відступ із Дубна НКВС підрахував, що із 696 в'язнів, які перебували у в'язниці 23 червня 1941 року, він звільнив 170, евакуював 250 і призначив до розстрілу 230 або 260. Із них, за даними НКВС, 46 пережили вбивства. Німецька армія натомість називала 400, 450, 500 або 550 жертв НКВС у Дубні. Організація українських націоналістів вважала, що їх було 800. Тодішні газети поширювали цифри від 527 до 1500. Згодом очевидці роздули їх до тисяч.[61]

Група № 626 поставила перед собою в Дубні два завдання. Перше – знову зробити в'язницю придатною до використання: винести тіла на подвір'я, відмити камери й полагодити зламані

59 Klaus Geßner, "Geheime Feldpolizei – die Gestapo der Wehrmacht," in Hannes Heer and Klaus Naumann, eds., *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944* (Hamburg, 1995), 344; Paul B. Brown, "The Senior Leadership Cadre of the Geheime Feldpolizei. 1939-1945," *Holocaust and Genocide Studies* 17 (2003), 282; Aussenkommando GFP beim 48. A.K., "Erschießung von NKWD-Kommissaren und Funktionären," RH 24-48. XXXXVIII. Armeekorps (mot.) / Panzerkorps, 1940-1945, BA-MA.

60 Leutnant Wilhelm Felber, "Bolschewistischer Massenmord in Dubno," June 29, 1941, R60762, PA; Ivan Pavliuk, "Strilialy stalinisty, strilialy fashysty," *Prapor peremohy*, September 11, 1990; Mykhailo Oliinyk, "Zostalas' zhyvoiu pid trupamy," *Visnyk Dubenshchyny*, December 12, 1990.

61 Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:233, 267: Romaniv and Fedushchak, eds., *Zakhidnoukra*їns'*ka trahediia*, 63, 326, 394; Dziuban, ed., *Ukraïns'ke derzhavotvorennia*. 91, 291; Gur'ianov and Kokurin, *Evakuatsiia tiurem*; Popiński, Kokurin, and Gurjanow, *Drogi śmierci*, 17, 32, 97, 103, 175; телеграма капітана Геллеталя з AOK 6 до Міністерства закордонних справ, June 29, *1941*, in Dziuban, ed., Ukraïns'ke derzhavotvorennia, 91; Heeresgruppe Süd, lc, "Morgenmeldung vom 1. Juli 1941," RH 20-6/515/575, BA-MA; AOK 6, 1c, Abendmeldung vom 1. Juli 1941. RH 20-6. 6151S/SSI, BA-MA; Aussenkommando GFP beim 48. A.K., "Erschiessung von NKWD Kommissaren und Funktionären," 1; "Greueltaten in Dubno," 64; Hans-Wolfgang Schoch, "Eidestattliche Erklärung," June 17, 1946, IMT document 1689, архіви Міжнародного військового трибуналу, передані Судові відповідно до рішення Трибуналу від 1 жовтня 1946 року, Палац миру, Гаага; "Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno"; Głowacki, *Sowieci wobec Polak*ów, 654; "lak skazhenily katy v Dubni," *Krakivs'ki visti*, July 10, 1941; Jerzy Węgierski, Lwó*w pod okupacją sowiecką 1939*-1941 (Warsaw, 1991), 279; Abramowicz, *Więzienia NKWD*, 112, 115; Pawel Lisiewicz, "Bal czerwonych upiorów: 57 lat od Norymbergii," http://free.of.pl//wolyn/pano_004.html (дата звернення: April 11, 2007); Krombholz, *Ostpreußenblatt*, June 9, 2001. Інші газетні повідомлення див. у *Zlochyny komunistychnoï Moskvy v Ukraïni vliti 1941 roku* (New York, 1960), 30, and Iaroslav Lial'ka, ed., *Litopys neskorenoï Ukraïny* (L'viv, 1993), 1:40, 48.

двері. Полякам була потрібна в'язниця; радянській владі була потрібна в'язниця; німцям вона теж знадобиться.

Іншим завданням було знайти відповідальних за вбивства. Працівники НКВС і партійні службовці, хоч якось причетні до різанини, втекли з Дубна за добрих дві години до приходу вермахту, але це не мало значення. Підійшов би будь-який комісар чи єврей. Щоб знайти їх, група № 626 звернулася до інформаторів.

«З самого першого дня, – зауважив єврей, який пережив війну в Дубні, – українці вказували німцям на євреїв, котрі працювали на радянську владу. Кожен указував на тих, на кого мав зуб. Німці їх забирали, і вони більше не поверталися».[62]

Та доносили не тільки українці, і жертвами ставали не тільки євреї. Коли у вересні 1939 року Червона армія прийшла на Волинь, українці та євреї поспішили поскаржитися новій владі на поводження з ними поляків. Із наближенням німецько-радянської війни євреї, поляки й українці наввипередки доносили на земляків як на німецьких шпигунів. А коли вермахт окупував край, українці й поляки – часто ті самі, що шукали ласки НКВС, – не гаючись указували на комуністів і євреїв. Люди віддавали сусідів на вірну смерть, занотував у щоденнику вчитель із села поблизу Дубна.[63]

Саме ці інформатори допомогли ГФП заарештувати сімох чоловіків. Шестеро із сімох, судячи з імен, були українцями або росіянами, один – описаний як поштовий сторож та активіст комуністичного молодіжного руху – був євреєм. Польова поліція не клопоталася пошуком доказів, що семеро допомагали НКВС убивати в'язнів. Досить було того, що вони перебували в Дубні й «повинні були знати про вбивства у в'язниці».[64]

Під час боїв за Дубно вермахт узяв у полон дві тисячі червоноармійців. Декого призвали всього день-два тому, і вони не встигли побувати в бою, не кажучи вже про підготовку, форму чи зброю. ГФП вирішила використати цих полонених для прибирання в'язниці. Німецький офіцер наказав сорока з них вийти вперед. Вони надягли маски й білі комбінезони, під конвоєм пішли до в'язниці й винесли тіла, потім спалили просочені кров'ю ковдри та одяг і продезінфікували підлоги й стіни.[65]

Після того, як родичі забрали своїх мертвих, постало наступне питання: що робити з тілами, яких ніхто не забрав. Спершу ГФП гадала, що, коли прибудуть нові німецькі частини, вона виставить охорону й накаже сімом комісарам та частині полонених поховати цих жертв. У понеділок, 30 червня, у Дубні зупинилася 111-та піхотна дивізія й виділила для охорони двадцятьох бійців з автоматами. Але військовополонених на той час уже вивезли. Семеро чоловіків не могли викопати яму на сто тіл. Потрібну додаткову робочу силу поліція отримала, знову звернувшись до інформаторів і зігнавши сорок євреїв. Того дня після обіду комісари та євреї викопали на тюремному подвір'ї яму завширшки два й завглибшки півтора метра та поховали решту жертв. Після цього священник відслужив панахиду.[66]

62 Pinches Fingerhut, 301/2168, Żydowski Instytut Historyczny, Warsaw, опубліковано в Michal Grynberg and Maria Kotowska, eds., *Życie i zagłada Żydów polskich 1939-1945: Relacje świadków* (Warsaw, 2003), 558.

63 Satsiuk, *Smertonostsi*, 23, 42; Oleksander Povshuk, Dennyk Povshuka Oleksandra vid 17/IX. 1939 r., 57/4/344/102, Tsentral'nyi Derzhavnyi arkhiv hromads'kykh ob"iednan' Ukraïny, Kyiv.

64 Aussenkommando GFP beim 48. A.K., Erschiessung von NKWD-Kommissaren.

65 Petro Druchenko, "Iak tse bulo," інтерв'ю І. Лозов'юка, *Visnyk Dubenshchyny*, December 12, 1990; Kawka, "Czas śmierci."

66 Josef Taller (який заявив, що розстріляли двадцять чотирьох євреїв), B 162 ARZ Bd. l, Bl 175, BALB; Raja Mantwer (яка засвідчила, що двадцять п'ятьох єврейських чоловіків розстріляли у в'язниці «приблизно через два тижні після приходу вермахту»), B 162 ARZ 5900255, Bd. 1, Bl. 259. BALB; Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 73 (який повідомляє, що радянських активістів убили в Дубні 30 червня 1941 року); L. Bakun та інші, "Prosymo rozpovisty pravdu," November 8, 1989, DIZ.

У березні 1941 року Адольф Гітлер виступив перед двомастами старшими офіцерами в райхсканцелярії в Берліні. Майбутній похід проти Радянського Союзу, пояснив він слухачам, буде не просто черговою військовою операцією, а «боротьбою двох протилежних ідеологій». Радянські комісари, сказав Гітлер, – «носії ідеологій, прямо протилежних націонал-соціалізму. Тому комісарів буде ліквідовано. Німецьких солдатів, винних у порушенні міжнародного права… буде виправдано». «Наказ про комісарів», виданий Верховним командуванням збройних сил 6 червня, відображав погляди Гітлера: вермахт повинен був розстрілювати політпрацівників Червоної армії одразу після захоплення в полон.[67]

Поховавши вбитих в'язнів, семеро комісарів та євреї, яких силоміць зігнали з дубенських вулиць, викопали на подвір'ї другу яму, подалі від першої. О шостій вечора 30 червня піхотинці розстріляли сімох комісарів над могилою, яку ті самі викопали. Потім євреї, «які ще залишалися на місці», як висловився автор звіту польової поліції, засипали їхні тіла землею.[68]

ГФП розшукала будівельника в'язниці й доручила йому полагодити двері. Деякі камерні двері ще залишалися розбитими, але тепер кожен поверх можна було замкнути, і вермахт загнав до в'язниці радянських військовополонених. Одного дня туди прийшла дівчинка передати їм хліб. Німецький солдат схопив дитину і сказав, що пустить їй кулю в голову, якщо вона зробить це ще раз.[69]

Коли військовополонених не стало – вони померли з голоду або були відправлені до інших місць убивств, – німецька армія почала тримати в дубенській в'язниці порушників закону й дезертирів. Чоловіки в потертих уніформах карбували крок на подвір'ї. Стукіт дерев'яних черевиків у бруківку – вони були в'язнями й чобіт не потребували – лунав за мурами.

Вермахт страчував нижчі чини без церемоній. Вищим чинам влаштовував військовий ритуал. На світанку почет військових суддів і розстрільний загін супроводжували засудженого до сусіднього пустиря. Позаду їхав віз із трупою. Засуджений ставав біля стовпа, судді зачитували вирок, і загін всаджував у його тіло кулі. Потім процесія поверталася до в'язниці,

67 William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich: A History* of *Nazi Germany* (New York, 1960), 830; Hans-Adolf Jacobsen, "Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischcr Kriegsgefangener," in Martin Broszat et al., eds., *Anatomie des SS-Staates* (Olten, 1965), 2:163-283; Pavel Polian, "First Victims of the Holocaust: Soviet-Jewish Prisoners of War in German Captivity," *Kritika* 6 (2005) 763-87.

68 Aussenkommando GFP beim 48. A. K., Erschiessung von NKWD-Kommissaren; Heeresgruppe Süd lc-Morgenmeldung vom 1. Juli 1941, RH-20/6/515, BA-MA; Hamburger Institut für Sozialforschung *Verbrechen der Wehrmacht*, 123-27. Критики виставки Vernichtungskrieg стверджували, що організатори не навели жодних доказів причетності вермахту до цих убивств. Meinrad von Ow, *Fragen und kritische Anmerkungen zur Ausstellung* "*Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944*"*: Eine Handreichung für die Besucher der* Ausstellung (Reinbek, 2003), дає зрозуміти, що, якщо вбивства й відбулися, вони були виправдані, бо страчені могли бути «катами НКВС». Götz Aly, *Rasse und Klasse: Nachforschungen zum deutschen Wesen* (Frankfurt, 2003), 127, наполягає, що документація вбивств у каталозі виставки «однозначна», але помилково твердить, що вони сталися 25 червня. Айнзацгрупа С, яка доповідала про становище в Дубні через кілька тижнів, можливо, мала на увазі саме цей випадок, коли писала, що серед ста страчених у місті були українець, який, за власним зізнанням, допомагав НКВС депортувати чи вбивати українців, двоє комуністичних службовців та інформаторів НКВС, комуніст, який допомагав висилати з його села родини українських націоналістів, і двоє росіян, у яких знайшли частини німецьких одностроїв. У звіті нічого не сказано про причетність до вбивств у в'язниці. Див. Ereignismeldung UdSSR No. 28, July 20, і доданий Bericht über das sowjetrussische Gefängnis Dubno und über das Blutbad vom 24. und 25.6.1941 Ereignismeldung UdSSR No. 28, July 20, 1941, зокрема доданий "Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno und über das Blutbad vom 24. und 25.6.1941," R5S/214, 256-63, BAB). Kawka, "Czas śmierci," згадує, що відразу після окупації стратили вісімдесятьох євреїв.

69 Reich, *The First and Final Nightmare*, 104, 159.

а закривавлений труп гойдався в труні.[70]

«Усьому прийде кінець», – запевняла Тереза Траутман своїх рідних. Шестеро з восьми жінок її камери в дубенській в'язниці – Стефа Кілярська, Надя Орловська, Оля, селянка, дружина капітана польського війська й сама Тереза – не пережили вбивств. Фрося Піндвюк вижила. Після війни оселилася в Луцьку й, хоч праву руку їй ампутували, стала кравчинею.[71]

Валя теж вижила. Вона вдруге вийшла заміж, приїхала до Сполучених Штатів і оселилася в Денвері. Вона розповідала, як лікарі виймали кулі з її спини без знеболення і як, не намацавши пульсу, визнали мертвою та відправили до моргу. У тілі вона носила шість куль, а багнетні рани боліли ночами до кінця життя. Присягалася, що в камері їй явився Христос і благословив її. Звинувачувала польського священника в тому, що він відмовився її сповідати, бо вона православна. Була впевнена, що єврейські лікарі й медсестри намагалися отруїти її, бо вона була живим доказом єврейського віроломства. І не мала сумніву, що НКВС керували євреї.

11.

А що ж майор Винокур, дубенський чарівник, єврей, який пощадив Валине життя, але закарбувався в її свідомості задовго до того, як вона його побачила, і потім затьмарив усе, що чинили його українські та російські колеги?

У донесеннях про різанину НКВС німецькі офіцери поліції безпеки й кореспонденти рот пропаганди повторювали те, що їм розповіли інформатори. Головними винуватцями, заявляла ГФП, були комісар НКВС Винокур і секретарка в'язниці, жінка на прізвище Бронштейн. Один кореспондент описав Винокура як «плоскостопого єврея» з гачкуватим носом і кривими ногами та заявив, що той керував різаниною. Інший автор розповідав, що в'язниця перебувала під наглядом Винокура, а Бронштейн була його особистою секретаркою й уповноваженою представницею. Автор додавав: один уцілілий описав убивць, які прийшли до його камери, як єврея та двох єврейок – Бронштейн і Гейфлер. Ще один уцілілий давав зрозуміти, що в його камері вбивали ці дві єврейки.[72]

Це видовище садизму й розпусти триває в оповідях українців і поляків. Хтось бачив, Винокура у в'язниці незадовго до початку стрілянини. Він із двома помічницями носився й стріляв у в'язнів із револьверів. Хтось інший бачив, як Хана Беренштейн, присадкувата темноволоса жінка, яка працювала у в'язниці охоронницею, вбивала ув'язнених жінок. Вона влітала до камери, хапала жінку за волосся й пускала кулю в голову. Ще інші вцілілі впевнені, що Винокур учинив різанину з допомогою молодої єврейки на прізвище Каган.

З в'язниці, як розповідають, Винокур кинувся до костелу при бернардинському монастирі. Ченці лежали хрестом перед іконою, яку виносили тільки в часи великого лиха. Винокур пройшов по їхніх спинах, але нікого не застрелив, потім дав вихід люті: помчав до замку, де зібрали молодих червоноармійських призовників, і постріляв їх із револьвера. Після цього помив руки й сів снідати.[73]

І люди розповідають, як Винокур загинув. Тікаючи на схід, начальник служби безпеки та кілька державних і партійних службовців сіли на два мотоцикли й помчали до Рівного. На

70 Jerzy Piotrowski, "Tragiczne Dubno, w latach II wojny światowej," *Życie Krzemienieckie* 9 (January 1995), 25.

71 Abramowicz, Więzienia *NKWD*, 114, пише, що Владислава Рапацька стверджувала, ніби Тереза Траутман пережила вбивства НКВС і розповіла їй про охоронницю на прізвище Касан, яка вбивала ув'язнених жінок, але це антисемітська фантазія.

72 Aussenkommando GFP beim 48. AK., Erschiessung von NKWD-Kommissaren und Funktionären; Zenkner, "Das Blutbad von Dubno"; Bericht über das sowjetrussische Staatsgefängnis Dubno.

73 Petrenko, "Trahediia Dubens'koï tiurmy"; Valia, "Zhyttia u viaznytsi"; Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi*, 24; Abramowicz, Więzienia *NKWD*, 115.

станції за кілька кілометрів від Дубна вони захопили потяг, але, перш ніж він рушив, українські повстанці оточили його, взяли пасажирів у полон і повели потяг на північ, до Луцька. Там німецька частина перехопила націоналістів, забрала в них бранців і вбила Винокура та його спільників.

Інші твердять, що німецькі солдати оточили Винокура, коли той тікав до Рівного. Він застрелив водія й помічницю, а потім німецька куля скосила його, коли він біг полем.

Наче цього мало, ще розповідають, що, зрозумівши неможливість утечі, Винокур вбив дружину й доньку, а тоді вистрілив у себе.[74]

12.

Тож ким був майор Винокур і що з ним сталося?

Його звали Яків Давидович Винокур в українському написанні, Яков Давидович Винокур у російському; народився він у Харкові 1909 року. До революції батько працював підмайстром і продавцем, після неї – плановиком у текстильному синдикаті. Мати Якова померла від туберкульозу, коли йому було п'ятнадцять. У 1931 році його призвали до Червоної армії. Рік він прослужив в артилерійських частинах, а потім працював діловодом у прокуратурі прикордонних військ ДПУ. У 1933 році перейшов до ДПУ. У 1934-му одружився з жінкою, яка теж працювала в службі безпеки. Їхня єдина дитина, донька, народилася 1937 року. У вересні 1939-го керівництво послало Винокура до Західної України. Від 1933 року він був кандидатом у члени Комуністичної партії. У листопаді 1939-го став членом. В автобіографії він зазначав, що за всі роки в комсомолі, партії та органах безпеки не отримав жодної догани. Коли в липні 1940 року його висували на посаду начальника дубенського районного НКВС, партійне керівництво дало йому гарну характеристику: політично свідомий, дисциплінований, працює над підвищенням ідейного рівня. Коли на початку 1941 року НКДБ відокремився від НКВС, Винокур став начальником нового відділу. До червня 1941-го дослужився до майора. У документах його національність була зазначена як єврей.[75]

Пізнього ранку 25 червня Винокур перебував у партійному штабі в Дубні. Сім'ї міських службовців утекли до Рівного напередодні. Тепер вермахт узяв Луцьк, за сорок шість кілометрів на північний захід, – там НКВС теж залишив в'язницю, повну тіл, – і танки, бронеавтомобілі та мотоцикли котилися по шосе до Дубна. Коли Винокур послав розвідку на західну околицю, та повернулася й доповіла, що бачила танкову колону. Службовцям, які ще залишалися в Дубні, час було тікати. Винокур, призначений начальником районного штабу оборони в день початку війни, відповідав за організацію їхнього відступу.[76]

Опівдні всі державні й партійні службовці, працівники НКВС і НКДБ та міліціонери, які ще не виїхали до Рівного, зібралися на стадіоні «Спартак» поблизу партійного штабу. Винокур

74 Satsiuk, *Smertonostsi*, 122; Mykola Boryshkevych, "Movchazni svidky," http://aaaaaan.narod.ru/voboroni.files/7.htm (дата звернення: June 13, 2007); K. Myroshchuk and O. Pavlenko, "Rozstrily u Dubnivs'kii tiurmi," *Chervonyi prapor*, June 17, 1990; Kawka, "Czas śmierci"; A. V. Mialovyts'kyi, ed., *Rovens'ka oblast'* (Kyiv, 1973), 213; Ruts'kyi, *Koly vy vmyraly*, 12, and Ruts'kyi, *Holhofa*, 37; Do podii u Dubens'kii v"iaznytsi v 1941 rotsi; Pshenychnyi, інтерв'ю Остапа Смерека; Pshenychnyi, foreword to Kreshchenko, *Velykden' u v"iaznytsi*, 5; Zavads'kyi, "Rozstrily v Dubni," and "Tse treba bulo perezhyty"; Abramowicz, Więzienia *NKWD*, 115.

75 Vinokur, "Avtobiografiia"; Begma, "Kharakteristika na tov. Vinokurova [sic] lakova Davidovicha," копія, зроблена 15 липня 1981 року з копії, виготовленої у квітні 1965 року; Dianov, "Spravka," DIZ; електронний лист О. Л. Кокуріна, GARF, до автора, 9 серпня 2005 року.

76 Mykola Kudelia, *Pid muramy Luts'koї tiurmy: Spohady kolyshn'oho v"iaznia* (Luts'k, 2001), 55; T. Prysiazhnyi, "Masovi vbyvstva v Luts'ku," *Litopys Volyni* 1 (1953), 69; Ryszard Szawlowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939* (Warsaw, 1997), 229; Pshenychnyi, *Bil'shovyky v Dubni*; Kislashko, "Spravka," DIZ; M. Pidlypnyi, "Nazavzhdy u pam"iati," *Chervona zirka*, June 30, 1981.

відібрав сорок із них до групи прориву. Вони спробують пройти крізь німецькі позиції, а інші активісти підуть слідом.

Сорок чоловіків посідали в легковики й вантажівки та виїхали. Досягнувши західної околиці Панталії, села за п'ять кілометрів на північний схід від Дубна, Винокур наказав зупинитися й оцінити становище. Селянин повідомив, що на роздоріжжі за селом стоять німецький танк і кулеметники. Винокур поділив групу надвоє. Перша частина – вантажівка із встановленим кулеметом, чотири-п'ять службовців, кілька банківських працівників і десяток бійців НКВС – повинна була обійти німців і напасти з тилу, давши другій частині змогу просунутися вперед.

Перша група проїхала два кілометри й була за сто п'ятдесят метрів від роздоріжжя, коли німці відкрили вогонь. Машини спалахнули. Люди вискочили, сховалися в канавах і за кущами та почали відстрілюватися.

Бій – пістолети й гвинтівки проти кулеметів і танка – був нерівний. Двоє сказали, що дістануться до Рівного самі, і побрели в болото. Решта рушила сіножаттю. Вони хотіли дійти до села за два кілометри на північ від шосе, а далі сільськими дорогами – до Рівного. Вони сперечалися, куди йти, коли побачили легковик і дві вантажівки, що мчали до роздоріжжя. В одній був Винокур. Чоловік із поля вискочив на дорогу й зупинив машини. Попереду небезпека, сказав він, і другій групі краще покинути машини та приєднатися до першої.

– Прорвемося, – відповів Винокур і махнув своїм їхати далі.

Пробираючись полем, інші почули кулеметні черги. Німецька вогнева точка обстрілювала групу Винокура.

О пів на другу до хати Анни Бурдило в Дубні прибіг восьмирічний хлопчик. Її чоловік був міліціонером і виїхав із Винокуром до Рівного. Хлопчик знав Анну, бо його батько працював із її чоловіком. Німецькі солдати, сказав хлопчик, убили його батьків. Він урятувався, сховавшись у житі. Чоловіка Анни та інших, додав він, теж убили.

Анна побігла до Панталії. Її чоловік лежав просто неба. Поряд – ще кілька міліціонерів. Їх закололи багнетами й застрелили в голову впритул. Одним із мертвих був Винокур.[77]

Наступного дня солдати зігнали вісьмох чоловіків із Панталії, наказали взяти лопати й повели за сто метрів від роздоріжжя.

По полю були розкидані виведені з ладу машини й тіла. Селяни впізнали Винокура. Він лежав на спині, стискаючи в правій руці маленький пістолет. Частину руків'я та два пальці було відстрелено.

«Усе життя, – написав Ісак Бабель на власній фотографії, яку підписував для друга, – я провів у боротьбі з цією людиною». Чи зрозумів би Яків Винокур ці слова? Чи відчув би спорідненість, невисловлену близькість, хай тільки як глибокий внутрішній поштовх, із письменником, якого одного травневого ранку 1939 року агенти НКВС забрали з кабінету, повного книжок, а потім, після суду, що тривав усього двадцять хвилин пізньої січневої ночі 1940-го, витягли з камери до підземного приміщення й застрелили в потилицю?[78]

Восьмеро чоловіків викопали на цвинтарі біля роздоріжжя яму для чотирнадцяти чи п'ятнадцяти німців, убитих у сутичці. Трохи далі викопали ще дві ями й поклали біля них радянських загиблих. Солдати обнишпорили їхні кишені, а тоді селяни опустили тіла Винокура та його людей у могили.[79]

«Ненависть та сама… жорстокість та сама, – записав Бабель у щоденнику 1920 року. – Безглуздо думати, що одна армія відрізняється від іншої».[80]

77 Цит. за: Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ.

78 James E. Falen, *Isaac Babel, Russian Master of the Short Story* (Knoxville, 1974), 1.

79 Dianov, "Spravka," DIZ; Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ; Kislashko, "Spravka," DIZ; I. Kuznetsov, "Informatsiia," DIZ.

80 Babel', *Dnevnik 1920 god*, 83; Babel, *1920 Diary*, 84.

А хто відповідав за різанину у в'язниці вночі 24-го й уранці 25-го? Чи брав у ній участь Винокур? Чи бігав коридорами, вигукуючи накази вбивцям і власноруч добиваючи в'язнів? Чи спіткала його справедлива смерть, коли він лежав, стікаючи кров'ю, на житньому полі, а німецькі солдати відстрелили йому пальці й пустили кулю в голову?

Усе свідчить, що тієї ночі, коли сталася різанина, Винокура біля в'язниці не було. Він міг бути жорстоким слідчим, але беззахисних в'язнів не розстрілював. Можливо, навіть намагався зупинити вбивства.

О п'ятій пополудні 24 червня Манилюк, начальник дубенської в'язниці, зателефонував Винокурові й попросив допомогти конвоювати в'язнів на залізничну станцію. Винокур відмовив. Тоді Манилюк звернувся до Климова, заступника начальника НКВС Рівненської області, який наказав розстріляти тих, кого не можна звільнити. Невдовзі обласне партійне керівництво зателефонувало Винокурові й вилаяло за відмову допомогти в'язниці. Манилюкові Винокур зміг опиратися. Якщо ж відмовить партії, сам може отримати кулю. А його дружина й донька виїхали на схід. Вони теж опиняться в небезпеці.[81]

Десятеро чоловіків, яких Винокур виділив для цієї роботи, прибули до в'язниці о восьмій. Невдовзі почалися вбивства. Але на той час Винокур із загоном партійних активістів і міліціонерів виїхав кількома машинами до Рівного. Вони зупинилися поблизу села Варковичі, трохи ближче від середини шляху до Рівного, а Винокур поїхав далі тільки з водієм. Пізно вночі він повернувся до села, а наступного ранку весь загін – до Дубна. Тоді Винокур пішов до в'язниці, зайшов до Валиної камери й вийшов, не застреливши ні її, ні двох уцілілих співкамерниць.[82]

Навіщо Винокур напередодні ввечері їздив до Рівного? Чи сподівався переконати Климова скасувати наказ, а як не вдасться – знайти когось вищого, хто мав би досить влади, щоб його скасувати?

13.

«Усі ми, навіть коли гадаємо, що помітили кожну найдрібнішу подробицю, вдаємося до готових сцен, які інші вже не раз розігрували до нас», – зауважує В. Г. Зебальд, німецький письменник, чий роман «Аустерліц» порушує деякі з найскладніших питань останніх десятиліть. «Ми намагаємося відтворити дійсність,

> *але чим дужче стараємося, тим наполегливіше нав'язуються нам картини із звичного репертуару історичного видовища: полеглий хлопчик-барабанщик, піхотинець, зображений у мить, коли він заколює іншого, кінське око, що вилазить з орбіти, невразливий імператор в оточенні своїх генералів, мить, застигла посеред бойового сум'яття. Наша зацікавленість історією… це зацікавленість готовими образами, уже закарбованими в нашому мозку, образами, на які ми невідривно дивимося, тоді як правда лежить деінде, осторонь усього цього, у ще не відкритому місці».*

Запитанням, які я ставлю, немає місця у реальності. На Волині й у Галичині 1939 та 1941 років судили не за вчинки. Ви єврей, росіянин, поляк, українець? Більше нікому нічого не потрібно було знати про вас.

Та війна давно минула, але схема залишається. Страждання, кажуть уцілілі та їхні спадкоємці, – колективне, а не особисте. Вас морять голодом, б'ють чи розстрілюють не як чоловіка або жінку, людину, а як українця, єврея, поляка. Те, що відбувається з іншими націями, – дрібниця,

81 Pshenychnyi, інтерв'ю Остапа Смерека.

82 Михайло Нікулін і Анна Бурдило, цит. за: Dianov, [Kratkaia annotatsiia], DIZ. Філіппов доповідав Сергієнкові 5 липня 1941 року, що по всій Західній Україні вироки виконували тільки працівники в'язниць, а НКДБ не надавав допомоги. Bilas, *Represyvno-karal'na systema*, 2:245.

про яку навряд чи варто згадувати. Те, що відбувається із своїми, – частина тягаря, який вам доводиться нести. Життя може бути вашим власним. Ваша смерть належить колективові, який заявляє на вас права.

У 2003 році, через дванадцять років після краху режиму, який збудував громадський туалет на могилах чоловіків і жінок, убитих службою безпеки, дубенчани встановили чорну гранітну плиту. «Світлій пам'яті, – було написано на ній, – жертв комуністичних репресій НКВС у дубенській в'язниці в червні 1941 року». Про євреїв, радянських і німецьких солдатів, які втратили там життя, плита мовчала. Ці смерті й досі оповиті блакитним туманом історії.[83]

83 L'vivs'ke tovarystvo "Poshuk," "Memorial'na doshka pam"iati zhertv NKVS Dubens'koï v"iaznytsi," http://www.poshuk-lviv.org.ua/pomnik/volyn/dubno_prison_htm (дата звернення: December 19, 2006).

The Ukrainian Forum

Finding the Center

Beyond the Russian World and Ukrainian Ultranationalism

Issue 1, 2026

Has Anything Gone Wrong in Ukraine?

Editor-in-Chief: John-Paul Himka

Український форум

У пошуках центру

Між «русским миром» та українським ультранаціоналізмом

Випуск 1, 2026

Чи щось пішло не так в Україні?

Головний редактор: Джон-Пол Химка

ukrainianforum.org@gmail.com

www.ukrainianforum.org